

Кыргыз Фондулук Биржасынын
Пресс-клубу

Жеке ишкердикти колдоо
эл аралык борбору

«Экономикалык журналистика»
сериясы
Журналистер жана журналистика
факультетинин
жогорку курстарынын
студенттери үчүн
окуу колдонмо

КАРЖЫ ТЕМАЛАРЫ

массалык маалымат каражаттарында

Бишкек-2011

УДК 336

ББК 65.9(2) 26

К 22

ТҮЗҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ РЕДАКЦИЯ:

Н. Н. Добрецова - маалымат саясаты боюнча консультанты, публицисты, Кыргыз фондулук биржасынын Пресс-клубунун Коомдук Президенти, Өнүктүрүү саясат институтунун мүдүрү

ДОЛБООРДУ ЖЕТЕКТӨӨ:

А. Ж. Толубаев - Пресс-клубдун мүдүрү, Кыргыз фондулук биржасынын президенти

Н.К. Джаманкулова - Кыргыз фондулук биржасынын Пресс-клубунун администратору

КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРГОНДОР: Н.К.Джаманкулова, М.Б.Тыналиев, А.Р.Омороз.

МАКЕТ ДИЗАЙНЫ: **А. Ж. Абдраимовго таандык**

К 22

Каржы темалары массалык маалымат каражаттарында («Экономикалык журналистика»): Окуу колдонмо / Н.Н.Добрецованын жалпы ред. – Б.: 2010. – 104 б.

ISBN 978-9967-26-220-1

Окуу колдонмо - Кыргыз фондулук биржасынын Пресс-клубу тарабынан ишке ашырылган «Журналисттер үчүн каржы сабаттуулугу» долбоорунун жүрүшүндө, кыргызстандык ири эксперттер тарабынан окулган лекциялардын топтомунун уландысы катары жарык көрдү. Аталган долбоор жеке ишкердикти колдоо эл аралык Борбору (CIPE) тарабынан каржыланат.

Колдонмонун ар бир темасы журналистке эң зарыл болгон глоссарийлер менен коштолуп, кээ бирлери макалалар жана аларга болгон комментарийлер менен жабдылган.

Колдонмону ыкылас коюп окуу аркылуу, азыркы күндө иштеп жаткан жана болочокто иштей турган журналисттер каржы рыногунун иштөөсүнө байланышкан суроолорду жакшы түшүнө алышат. Ошондой эле, бул банктардын жана кредиттик капиталдын реалдуу экономикадагы ролу, фондулук рыноктун мүмкүнчүлүктөрү, акча-кредит саясатынын, валюталык рыноктун жана мамлекеттик карыздардын аспектери тууралуу материалдарды даярдоодо журналисттерге көмөктөшөт.

Бардык автордук укуктар корголгон. Колдонмодон алынган маалыматты пайдаланууда булакка шилтеме берүү сөзсүз түрдө талап кылынат. Пайдалануу фактылары боюнча nadya.dobretsova@gmail.com электрондук дарегине кайрылуунуздарды суранабыз.

Колдонмо жеке ишкердикти колдоо эл аралык Борбору (CIPE) тарабынан каржыланган жана Кыргыз фондулук биржасынын Пресс-клубу тарабынан ишке ашырылып жаткан «Корпоративдик башкарууну билим жана баарлашуу аркылуу өнүктүрүү» долбоорунун алкагында даярдалып, жарык көрдү.

<http://press.kse.kg>

www.cipe.org

К 0605010204-11

ISBN 978-9967-26-220-1

УДК 336

ББК 65.9(2) 26

© ПК КФБ, 2010

© Добрецова Н. Н., 2011

© CIPE, 2011

Мазмуну

Мазмуну

Каржы сабаттуулугу – өлкөнүн туруктуулук фактору катары Редактордон <i>Надежда Добрецова</i>	4
Каржы: жазуу үчүн түшүнүү. Кириш сөз ордуна <i>Лариса Ли</i>	5
I бөлүм. Каржы рыногу тууралуу эң негизгиси <i>Нурбек Элебаев</i>	14
II бөлүм. Акча-кредит саясаты <i>Суеркул Абдыбалы тегин</i>	32
III бөлүм. Эл аралыкрезервдер жана резервдик валюта <i>Раушан Сейткасымова</i>	35
IV бөлүм. Экономиканын реалдуу секторун кредиттөөдөгү банктардын ролу <i>Таалайбек Джуматаев</i>	48
V бөлүм. Банк тутумундагы реформалар: банктардын улуттук экономикадагы ролу <i>Максат Ишенбаев</i>	60
VI бөлүм. Кыргызстандын рыногундагы каржы каражаттары <i>Нелли Симонова</i>	72
VII бөлүм. Мамлекеттик карыз жана дефолт <i>Нелли Симонова</i>	82
VIII бөлүм. Каржы отчеттуулугун кантип окуу керек? <i>Артур Алапаев</i>	94
Басып чыгаруучулар тууралуу маалымат	104

«Маалыматтык төңкөрүштөр иш-кердиктин жаңы түрлөрүн жана жаңы атаандаштыкты пайда кылат»

Майкл Портер

«Тандоо эркиндиги эң зарыл мааниге ээ. Материалдык жана акыл-ой жетишкендик үчүн, адам өз ресурстары менен убактысын өзү башкарып, башка адамдар менен болгон карым-катнаштарын бирөөнүн мажбурлоосу эмес, өз алдынча тууралоосу зарыл»

Легатум Институту.
The 2008 Legatum
Prosperity Index
Report

КАРЖЫ САБАТТУУЛУГУ – ӨЛКӨНҮН ТУРУКТУУЛУК ФАКТОРУ КАТАРЫ

Коомдогу туруктуулук чындап эле ал коомдун өкүлдөрүнүн сабаттуу же сабатсыз, маалыматка ээ же ээ эмес экендигинен көз карандыбы? Себеби, бир караганда, көпчүлүгүнө эле туруктуулук маданият, улуттар аралык ынтымак, жадагалса, башкаруу тутумуна байланыш сыяктуу туюлат. Ошол себептен, туруктуулук – калктын экономика (өзгөчө, каржы) багытында сабаттуу болушунун натыйжасы экендиги тууралуу сөздөр крамолдуу сезилет. Бирок бул андай эмес. Кыргыз Республикасын 2010-жылы эң коркунучтуу саясий кризистер басты. Бардык деңгээлдеги талдоочулар көптөгөн себептерди, жана алардын ичинде өзгөчө популярдуулукка ээ болгон геосаясий, улуттук жана коррупциялык мүнөздөмөлөрдү аташты. Ал эми экономиканы уялган сыяктуу арт жакка «жылдырып», аны начар башкаруу менен туруксуз коомчулуктун натыйжасы деп атап коюшту. Бирок бул – натыйжа эмес, бул – себеп.

Калктын саясий майдандагы ашыкча активдүүлүгү анын түркөйлүгү менен себептелинет. Адамдар жыргалчылыктын адилетсиз бөлүнгөндүгүн көрүп, бирок анын себептерин түшүнбөй жатышат. Коомдук жыргалчылыкка болгон максималдуу мүмкүнчүлүктү коомчулуктун эң билимдүү жана маалымдуу мүчөлөрү алышат.

Бардык эң жакыр өлкөлөр башкалардан төмөндөгүдөй жалпы мүнөздөмөлөр менен айырмаланышат:

1) калк базар экономикасын түшүнбөйт, каржы (анын ичинде, кредиттик) базардын кызматтарынан пайдалана алышпайт, дүйнөлүк каржы ресурстарын кайра бөлүштүрүүдө катышышпайт;

2) өлкө калкы саясатта ашыкча активдүү, өлкөлөр кыска убакыттардын аралыгында саясий кризистерге кабылып турушат;

3) эң бай жана эң жакыр адамдардын ортосундагы айырмачылык даан байкалып турат.

Башкача айтканда, жакырчылык билимсиздиктин, ал эми туруксуздук – жакырчылыктын айынан пайда болгон. Жакырчылык чөнтөктө эмес, жакырчылык – башта. Улуу Британия, АКШ, Германия, Польша, Казакстан өлкөлөрүндө мамлекет өз жарандарын өздүк каражаттарын башкаруу, жеке материалдык жыргалчылыгын социалдык коргоого эмес, өз күчүнө, ресурстарына таянып курууну окутуу багытында максаттуу иш алып барышат. Биздин өлкөнүн бардык аң-сезимдүү жарандары, социалдык коргоо өзүн-өзү коргой албагандарга: мүмкүнчүлүгү чектелген кишилерге, балдарга жана башка жарандардын категорияларына багытталгандыгын түшүнүшү керек. Ал эми калгандары болсо тең укуктуулукту жана кеңири мүмкүнчүлүктөрдү камсыздаган адилет мамлекеттеги базар экономикасын пайдалануу аркылуу бүгүнкү күнү менен өз келечегин өздөрү куруулары абзел.

Бул тууралуу эң мыкты ойду Джеймс Д. Вулфенсон айткан:

«Жер жүзүндөгү 1,2 миллиарддан жогору жашоочуларынын күнүмдүк кирешеси бир доллардан да аз көлөмдө... Жакырчылыкты жоюу үчүн, маалыматка болгон жеткиликтүүлүктү камсыздоону жөнөкөйлөтүү жана анын сапатын жогорулатуу керек. Маалыматка ээ болгон адамдардын тандоосу жеңилерээк болот...»

Маалымдуулук, туура тандоо бар жерде, туруктуулук да орун алат.

**Надежда
Добрецова**
Кыргыз
фондулук
биржасынын
Пресс-клубунун
коомдук
президенти,
Өнүктүрүү
саясат
институтунун
мүдүрү.

nadya.dobretsova@
gmail.com

КАРЖЫ: ЖАЗУУ ҮЧҮН ТҮШҮНҮҮ. ТҮШҮНҮП ЖАЗУУ

Монолог кириш сөз ордуна

Журналистика – укмуштуудай кесип. Айтыңызчы, дагы кайсы кесипти аркалап, күн сайын ар түрдүү болуп өзгөрө аласыз? Университеттин профессорунан интервью алып жатсаңыз – сиз студент же анын кесиптешисиз. Банк кризиси тууралуу жазсаңыз – каржы тармагындагы адиссиз. Жаңы спектакль тууралуу рецензия даярдоого буйрутма алсаңыз – театралдык сынчысыз. Парламентаризмдин тагдыры жөнүндө белгилүү иш-мер менен теңтуш катары талкуу жүргүзсөңүз – сиз беш мүнөтү кем саясат таануучусуз.

Тема менен предметти билүүнү имитациялоо сапатына ээ болуу – бул кесипти аркалап калуу гана эмес, бирок, көбүнесе, редакциялык иерархиядагы ээлеген орунду да аныктап коет. Имитация канчалык мыкты болсо, журналист ошончолук чоң ийгиликке ээ болот, ал эми эгер ал сөздү сезе билсе, анда ал бардык жерде биринчи болот. Кечээ эле шайлоо жөнүндө жазып жатсаң, бүгүн – чексиз кыймылдаткычты ойлоп тапкан окумуштуу менен жолуктуң, ал эми эртеңки күнү бир тараптан экинчи тарапка өтүп кеткен чатак саясатчыны табуу тапшырмасы коюлган. Бирок сенин иш столунда күтүүсүз жеринен банк сейфинен жоголгон миллиарддаган сомго барабар болгон баалуу кагаздар тууралуу аягына чыга элек макалаң жатат.

Бирок иштин мындай жагдайы белгилүү бир убакытка – ММК рыногу жакшы өнүгүп, талдоочу серепчилердин коомчулугу түзүлгөнгө, окурмандын сыналгы менен гезит беттерине түшүрүлгүп берген нерсени ак-кара дебей окуй бергенге чейин эле болот. Калемсап менен жазуучу жана камера менен тартуучу кесип ээлери өз казанында эле кайнай берген жана өз квалификациясын жогорулатууну каалабаган адистердин профессионалдык деңгээли, имитатор кесиптештеринин анча-мынча катачылыктарын байкагандай анчалык деле бийик эмес.

Бирин-бири эсептен чыгарып койбогон универсалдуулук менен кесиптештирүү эртели-кеч Кыргызстандын медиа-рыногунун суроо-талабына ээ болушат. Бирок эгер биз кызыктуу, актуалдуу, пайдалуу маалыматты чагылдырган жана бардык угуучу-көрүүчүлөргө туура келген сапаттуу журналистикага ээ болууну кааласак, анда ал кадрларды бүгүн-эртең даярдашыбыз абзел.

Теманын дал үстүнөн чыгуу

Акыркы 2 жыл Кыргызстанда экономикалык кризистин курчушуна алып келген дүйнөлүк каржы кризиси менен белгилүү болду. Өлкөнүн ансыз да алсыз чарбасы, саясий катаклизмаларга карабастан, туруктуу жаа салыштырмалуу ишеничтүү банк тутуму менен айырмаланып турган. Бирок үстүбүздөгү жылдын апрель айындагы окуялардан кийин бул тармак баалуу кагаздар рыногу сыяктуу эле, бекемдик текшерүүсүнөн өтүп жатат.

Бул теманын ММКда популярдуу болуусу кокусунан эмес. Мурдагы мезгилде баалуу кагаздар, компаниялардын листинги, кредит жана депозиттер тууралуу макалаларды эриктирме жана пиар жасоо аракети катары кабыл алган, басылмалардын консервативдүү редакторлору азыркы учурдагы эң кызыктуу маселе экендигин байкашып, «коммерциялык банктардын темасына», БАК/БАДдарга көнүп, ага отуруп алган өзүлөрүнүн кээ бир кызматкерлерине болгон мамилесин өзгөртүштү.

Башка бирөөнүн ишине кийлигишүүнү жакшы көргөн журналисттердин өз сырларын дыкат сактаган кредиттик уюмдардан чыккан кымындай болгон маалымат, борбордук банктарга байланышкан ушак-айың кептерди айтпаганда, өз ордуларын ишкердик басылмаларда гана эмес, бирок кээ бир «саргыч» басылмаларда да өз ордуларын көз-ачып жумганча таап жатышты.

Бул – экономикага жана анын процесине, анын өнүгүүсүнө же тактап турушуна, өсүүсүнө же төмөндөшүнө, ийгиликтерине же жолу болбой жаткандыгына болгон кызыгуунун белгилери. Гезит, ТВ, маалымат агенттеринин сурамжылоо натыйжалары менен төп келишип калган биздин изилдөөлөрүбүз боюнча, бүгүнкү күндө эфирдик убакыттын, жаңылык түрмөктөрүнүн же гезит тилкелеринин 30-50 пайызы экономика тууралуу маалымат, репортаждар, маектер, аналитикалык берүүлөр же макалалар түзөт экен.

Сөз эң жалпы жана популярдуу болгон коомдук-саясий ММК жөнүндө болуп жатат. Саясий турмушту көбүрөөк чагылдыруу – болуп келген жана болуп жатат, өзгөчө,

Лариса Ли,
Экономикалык серепчи, Кыргыз фонддук биржасынын пресс-клубунун Көзөмөлдөө кеңешинин мүчөсү, «Журналисттер үчүн каржылык сабаттуулугу» долбоорунун журналистика багытындагы эксперт

Албетте, эгер автордун өзү даярдап жаткан теманы билбей, аны түшүнбөй, анын ордуна өкмөттүн отчетун стенографиялап жана, экономика адисинин акылдуу кептерин көчүрүп жазып берсе, анда үй кожойкесинин же студенттин мындай материалга тиши өтпөсү анык. Себеби ал зериктирме, түшүнүксүз жана максатсыз.

өлкөдө азыркы мезгилдеги саясий кырдаалдын тушунда тамаша-чынга салып «төртүнчү бийлик» деген наамга ээ болгон ММК. Сөз эң көп салмакка ээ болгон жана популярдуу деп эсептелген коомдук-саясий ММКлар тууралуу болуп жатат. Саясий турмушту чагылдыруу көбүрөөк болуп келген жана болуп жатат. Бул көрүнүш өзгөчө азыркы мезгилде өлкөдө орун алган саясий кырдаалдын тушунда байкалууда. Азил-чыны аралаш төртүнчү бийлик деп аталган ММКлар турмуш прозасы жөнүндө унутуп коюшат. Балдарга татыктуу билим берип, жаңы үй куруп, өз ишин ачуу, үрөөн сээп, түшүм алуу, акча иштеп акча табуу тууралуу адамдар көбүрөөк ойлонуусу керек экендиги эстен чыгат. Анын ордуна, бардыгы тең өз убактыларын, аракеттерин жана мүмкүнчүлүктөрүн саясатка жумшай башташат. Жана, тилекке каршы, көп учурда анын бардыгы куру бекер болот.

Бирок бул канчалык бири-бирине карама-каршы келсе да, Кыргызстандан миңдеген чакырым алыстыкта башталган каржы кризиси экономикалык журналистикага жаңы багыт киргизүү менен бирге, биз экономика тууралуу кантип жана эмне жазабыз, жана биз өзүбүз миңдеген нускалап тараткан маалыматты өзүбүз түшүнбүзбү деген өңдүү суроолорду жаратты.

Чын жүрөктөн моюнга алуу

Чиновниктерди бюрократ кылган эмне экендигин түшүнүү үчүн, журналист сөзсүз түрдө эле анын «терисинде» болуп көрүүсү керек эмес экендиги жөнүндө пикирлер бар. Эмне себептен эң демократиялуу адамдар бийликке келгенде эле консерватор болуп чыга келишет? Куурулган күнкараманы чагып жаткан адамдарды көргөндө, көчө шыпыргандар эмне деген ойго чөмүлөт болду экен?

Бирок маектеши болгон экономисттин, мугалимдин, ишкердин сөзүнө ишенип гана тим болбостон, алардын айткандарынын бардыгын өзү аркылуу өткөрүп, өз көзү менен көрүп, бир күн болсо да жеке тажрыйбасынан улам билген журналист, берилген теманы кызыктуураак, тереңирээк, ишбилги катары катары жаза тургандыгы далилденген. Бул – биздин кесибибиздеги эң баалуу нерсе.

Менин бир кесиптешим өмүр бою банктар, өкмөт, салык жана бюджет тууралуу жазып келгендиги кесибинен улам экендигин моюнга алган. Бирок Союз таркагандан кийин банкирлердин кызматынан пайдалануу үчүн аларга кайрылбагандыгын, жана иш жүзүндө пластикалык карточкаларды пайдалануу, банкта эсеп ачуу, башка өлкөгө акча которуу ж.б.у.с. иш-аракеттер кантип жүргүзүлөрүн билбей тургандыгын айткан. Дагы бир журналист өкмөттү чоң дефицит үчүн сындап келсе да, Кыргызстанда ар дайым профицит болуп келген деп терең ишенет. Андай болсо гана!

Парламенттик корреспонденттер, кредиттик үстөктөрдү төмөндөтүү керек экендигин сөз жүзүндө гана айтып келишкен эл шайлаган өкүлдөрдүн жалындуу сөздөрүнө тоюп алышып, эми алардын сөздөрүн кайталап башташты; өз материалдарында жана уктурууларында банкирлерди ач көздүк жана ашыкча үстөк алып жаткандыктары тууралуу айыпташып, ошол эле мезгилде карапайым калк күндөн-күнгө жарды болуп бара жаткандыгын айтышууда. Бирок сөз кайсы акча жөнүндө болуп, пайыздык төлөм эмнеден келип чыга тургандыгы, банктар өз иш-чаралары аркылуу кандай тобокелчиликтерге барып жаткандыгы, ссудалар кайтарылбай калса, алар үчүн ким жооп бере тургандыгы, ишкердикке бийликтин кийлигишүүсүн натыйжалары кандай боло тургандыгы ж.б. тууралуу ойлоно турган эч ким жок.

Бардык кызыкдар тараптардын көз карашы боюнча объективдүү деп табылган көрсөтүүлөрдү же басылмаларды даярдоого эмне тоскоолдук кылат? Себеби, адатта, ар бир адамдын өз чындыгы болот, жана так ошол чындыкты журналистке таңуулаганга аракет жасалат.

«Слово Кыргызстана» гезитинин мол тажрыйбага ээ болгон экономикалык серепчиси Галина Лунева «маалыматтын жетишсиздиги ага тоскоолдук кылып жаткандыгын» моюнга алды. Баса, суроо-өтүнүчкө көңүлү кошо, кайдыгер мамиле жасаган чиновниктердин, өз ишмердиги тууралуу журналисттердин суроолоруна жооп бергиси келбей, «бул – коммерциялык сыр» деп шылтоологон бизнес-структуралардын үстүнөн болгон арыздар экономикадагы бул же тигил көйгөй тууралуу материал даярдоодогу жаралган кыйынчылыктардын эң кеңири тараган себеби болуп келет.

«Манас» университетинин радиосунда чыгаруучу редактор болуп эмгектенген Аида Молдалиева, бул теманын студенттердин арасында популярдуу эмес экендигин, бул уктуруулардын авторлоруна «билиминин жетишсиз» экендиги менен түшүндүрөт. Мисалы, өзү. Жаш перспективдүү журналист «экономикада болуп жаткан процесстер тууралуу көбүрөөк түшүнүк алып», алар тууралуу объективдүү жана чындыкка жараша жазууну каалагандыгын жашырбайт.

Өз анкеталарында кээ бир кесиптештер сандардын жана тааныш эмес терминдердин көптүгү аларды коркутарын жазышыптыр. Ошол себептен, редакторлор алар

даярдаган материалдарды кабыл албай коюп жаткандыгын белгилеп кетиш керек. Негизги себеп – окурман аларды түшүнбөйт.

Албетте, эгер автордун өзү даярдап жаткан теманы билбей, аны түшүнбөй, анын ордуна өкмөттүн отчетун стенографиялап же, экономика адисинин акылдуу кептерин көчүрүп жазып берсе, анда үй кожойкесинин же студенттин мындай материалга тиши өтпөсү анык. Себеби ал зериктирме, түшүнүксүз жана максатсыз.

Журналисттердин арасында, экономика тууралуу жазууну үйрөнүүнү, окурмандардын көзүнчө уят болуп калбоону каалаган журналисттердин күн өткөн сайын көбөйүшү чоң оптимизмди туударат.

Бир аталбаган респондент өз сурамжылоо барагында экономикалык журналисттердин «кандайдыр бир өзгөчө багыт» деп эсептебегендигин жазыптыр. Арийне, экономикалык журналистика байыркы кесиптин бардык мыйзамдарына жана эрежелерине моюн сунат. Бирок менин субъективдүү көз карашым боюнча, ал өз алдынча өзгөчөлүккө ээ. Бул – сандардагы жана мүнөздөмөлөрдөгү гана эмес, бирок божомолдордогу да тактык. Экинчиси, белгилүү компетентүүлүк талап кылынат. Үчүнчүсү, кандай деген күндө да, экономикалык журналистикада графомандуулук мүмкүнчүлүгү эң аз.

Экономикалык журналистканын жүзү – айымдыкы

Экономика темасы бардык ММКда болбосо да, бирок күн өткөн сайын популярдуу болуп бара жатат. Эгер басылмаларды салыштырып көрсөк, орус тилинде чыгуучу басылмаларда ал кыргыз тилиндегилерге караганда, алда канча көп орунду ээлегендиги даана эле байкалып турат. Жана бул жерде иш бир гана котормонун татаалдыгына жана экономикалык терминдерди түшүндүрүп берүүсүнө байланышкан эмес. Бул жагдайдын себеби – кадрларда жатат, анткени окурмандар сандарды жакшы көрбөгөндүгүндө же бул теманын популярдуу эмес экендигинде гана менен эмес, көбүнесе, окурмандардын басылма продукцияларына болгон мамилесин жана керектөөлөрүн өндүрүүчүлөр калыпка салат.

Чындыгында эле, адам фактору көп нерсени чечет. Эгер редакцияда маанилүү, бирок татаал жана көп эмгекти талап кылган экономика сыяктуу тема менен иш алып барууну каалаган журналисттер жок болсо, анда ал тема гезит беттеринде да болбошу анык. Башкасын айтпаганда, өзүлөрүнүн жеке автордук, эксклюзивдүү материалдар, журналисттик иликтөөлөр, аналитикалык публикациялар да болбойт.

Төмөндөгү бир далилди карап өтөлү: өлкөбүздө кыргыз тилинде чыгып жаткан эң бир алдынкы гезиттердин бирөөсүнүн кабарчылары өз алдынча кыргыз тилинде материал даярдоонун ордуна, орус тилиндеги, чакырылган конок менен даярдалган маекти которууну жеңил деп табышыптыр. Эмне себептен мындай деген суроого, алар өз кабарчысынын коюлган тапшырманы – өндүрүү тармагындагы жагдай тууралуу – так аткара албай тургандыгы тууралуу күмөнү бар экендигин айтышкан.

Кыргызстандык ММКда экономикалык журналистиканын эң популярдуу жанрлары болуп экономисттердин жана талдоочулардын жыйындарда чыгып сөз сүйлөөсү же докладдары, дил маек, жаңылыктар, министрстволордун жана ведомстволордун отчеттору, ири коммерциялык компаниялардын пиар-акцияларынын сюжеттери жана, албетте, ишкерлер үчүн жаңылыктар эсептелет. Мындай жагдайды журналисттер өздөрү айтып өтүштү.

Дагы бир өзгөчөлүк. Азыр да саны аз болгон экономикалык журналисттердин арасында мырзалар жокко эссе. Бирок жыйырма-отуз жыл мурун бул кесип жалгыз гана мырзаларга таандык деп эсептелчү. Кыш менен алтынды өндүрүү, пахта өстүрүү маселелери, үй-жайларды жана жолдорду куруу тууралуу мырзалар эң жакшы жазып же айтып берет деген ой-пикир да бар болчу. Бирок азыркы күндө бул өндүү татаал темалар менен жалаң гана айымдар иш алып барып калышты.

Каржы капчыкта эмес, башта

Билимди каалайсызбы? Мынакей. Кыргыз фондулук биржасынын пресс-клубу СИРЕ көмөгү менен журналисттерди окутуу, өлкөнүн баалуу кагаздар рыногу, каржы жана банк тутумдары менен тааныштыруу үчүн лекторлор жана тренерлер катарында алдыңкы экономисттерди, финансисттерди жана банкирлерди чакырды. Окутуу курсунун планкасы эң башынан эле өтө бийик коюлду. Катмышуучулар экстернди аягына чейин жете алышарына күмөн бар болчу. Бул тармактагы билимдер пайдалуу, актуалдуу гана эмес, ошондой эле кызыктуу да боло тургандыгына күмөн жок болчу.

«Эл аралык резервдер жана резервдик валюта», «Рынок экономикасын өнүктүрүүдөгү каржы рыногунун ролу», «Акча-кредит саясаты: инфляция, валюта ры-

ногу, ачыктык», «Каржылык отчеттор жана индикаторлор. Компания жөнүндө каржылык маалыматты ачуу», «Банк тутумундагы реформалар» - мындай темалар бул чөйрөдөгү проблемалар жөнүндө жазгандар үчүн зериктирме боло алмак эмес.

Микрокредиттөө, каржылык аспаптар, өлкөнүн тышкы жана ички карыздары ж.б.у.с. жөнүндө эксперттер теорияны Кыргызстандын ишкер турмушундагы реалдуу фактылар менен толуктап, кызыктуу айтып беришти. Сабак жакшылап өздөштүрүлүшү үчүн программага дискуссияларды, практикалык сабактарды киргизишти. Макалаларды талкуулоо пайдалуу болду. Мында кесипкөй баарлашуу башталды: эксперттер иш жүзүндөгү так эместиктерди, сандарды үстүрт пайдаланууларды, проблеманын ачылбагандыгын көрсөтүштү, ал эми журналисттер лингвистикалык катачылыктарга, макаланын аталышынын тексттин мазмунуна төп келбегендигине ж.б.у.с. көңүл бурушту. Мындай талаш-тартыштар эки тарап үчүн тең дайыма пайдалуу жана таанып-билүүчүлүк сапатында болду.

Окутуунун аягына карата биз кандай пикирлерди алдык? «Практикалык тапшырмалар банк тутумундагы акчалардын кыймылынын аки-чүкүсүн түшүнүүгө жардам беришти. Учурга карата резервдер боюнча кырдаал кандай экендигин да билгим келет», - деп жазган семинардын катышуучуларынын бири. «Мен каржылык отчеттуулукту түшүнүүнү жана корутундулоону үйрөндүм», - дейт экинчиси.

- Талдоо жана таржымалдар, жыш маалыматтар көп, жакшылап түшүнүү үчүн билимдер жетишпейт, бул темалар адистер үчүн, - деген сыяктуу комментарийлерди журналисттер толтурган анкеталардан табууга болот, алардын айрымдары кыйын болгондугун ачык моюнга алышкан.

Акча-кредиттик саясат, салыктар, каржылык рынок жөнүндө темалар түшүнүү үчүн татаалыраактардан болуп калышты. Ал эми эң жеткиликтүү, оңой кабылданган тема анын пайдалуулугу жөнүндө талаш жаралбаган каржылык отчеттуулук болуп калды. Экономикалык журналисттерге көп учурларда цифраларда маанилүү маалымат жашырылган отчеттор менен иштөөгө туура келет. Бирок бул тема журналисттер үчүн жеңил экендиги боюнча, алар бир аз апыртышууда деп ойлойм.

Билим үрөндөрү өнүүчү жерге түшкөндүгүн массалык маалымат каражаттарында жарыяланган кредиттик таржымалдар жана кредиттик бюро, микрокредиттөөнүн жакырчылык менен күрөшүүдөгү натыйжалуулугу, азыр анча жакшы эмес мезгилди баштан өткөрүп жаткан баалуу кагаздар рыногундагы кырдаал жөнүндө, муниципалдык заемдор менен корпоративдүү баалуу кагаздардын мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө материалдар күбөлөп турат. «Зериктирме тема» кызыктуу жана керектүү болуп чыккандыгы көрүнүп турат.

Ишкер жаңылыктар бардык жактардан

Экономикалык журналист, айталы, спорттук же парламенттик журналисттен эмнеси менен айырмаланат? Ал ар бир окуяны же фактыны акча менен өлчөйт. Мисал: Кечээ Челябинскиге гастролго кеткен Ч.Айтматов атындагы Орус драма театрынын труппасында костюмерди, сценанын жумушчуларын, кассирди кошкондо элүү адам бар. Конокто болушкан он күндө Бишкектен келишкен чыгармачыл жамаат россиялык көрүүчүгө беш спектакль көрсөткөнү жатат. Маданий жаңылыктарга тиешелүү бул маалыматка гастролдор убагында труппа 500 миң рубль тапканга ниеттенүүдө деп кошумчаласак, бул жаңылыкты экономикалык деп эсептөөгө болот.

Экономикалык жаңылык – ал спорт, ден соолук, кулинария, эс алуу жөнүндө башка билдирүүлөр сыяктуу эле, болгону анда белгилүү бир нарктык оордук алып келүүчү цифралар көбүрөөк.

«Криминалдык хроника» бөлүмүнөн мисал: Кечээ, 23.00дө борбордун Октябрь ИИБсынын кызматкерлери «Спектр» компаниясынын офисин тоношкон 16дан 23 жашка чейин курактагы төрт жаш адамды кармашкан. Сигнализацияны өчүрүү менен алар кире бериштеги эшикти сындырышып, сейфти, үч ноутбукту, бир принтерди жана эки электр чайнигин алып кетишкен. Кармалгандар моюнга алышкан көрсөтмөлөрдү беришүүдө. (Эгерде тоноочулар тарабынан компанияга келтирилген зыянды сом же доллар менен бааласа, анда бул жаңылыкты да экономикалык жаңылыктар категориясына киргизүүгө болот).

Шайлоо алдындагы өнөктүк, ак сөөктүк иш-чаралар, кайрымдуулук, кайтарымсыз жардам, биз дем алган аба – мунун баарынын өз баалары бар.

Сандардын сыйкыры

Материалдагы сандардын орду жана мааниси өтө чоң. Алар кургак маалымат алып жүрүүчүдөй болуп сезилишет. Бирок, эгерде кунт коюп карасаң, эгерде аларды окуган-

ды жана талдаганды үйрөнсөң, алар ар кандай эмоцияларды жарата алышат – канааттанбагандыкты, кубанычты, күмөн саноону, көңүл оорутууну, кооптонууну.

Мисалы: Өлкөнүн бюджетинин тартыштыгы беш жыл мурда, үстүбүздөгү жылы жана бүгүн. Эки-үч жыл мурда бул көрсөткүч төрт пайыздан ашпаган. Жыл башында 5,5 пайызга жакын, ал эми апрель окуяларынан кийин – 10 пайыздан жогору.

Бүгүнкү турмуштан башка мисал: Апрель окуяларынын курмандыктарынын ата-эnelери 1 миллион сом өлчөмүндөгү акчалай компенсацияларды алышты. Оштого жана Жалал-Абаддагы июнь окуяларынын курмандыктарынын туугандары – 50 миң сомдон. Аны да баары эмес.

Дагы мисал: Өкмөт алгач «АзияУниверсалБанк» тутумдуу банкын сактап калууга убада берген жана бул максатта аны улутташтырган. АУБду кубаттандыруу үчүн ага 3 миллиард сом салууга убада берген. А 28-октябрда Бишкек шаардык сотунун коллегиясы Улутук банктын АУБду банкрот деп таануу жөнүндө доосун канааттандырды.

Сандар ар кандай болушат – жөнөкөй жана татаал, алар менен иштей билүү керек. Алар силер иштеп жаткан баштапкы материалдарда – статистикалык маалыматтарда, компаниялардын отчетторунда өтө көп болушу мүмкүн. Мына ошондуктан автордун алдында дайыма төмөнкү суроо турат: эмнени тандап алуу керек? Силердин ишиңердеги эң көп кезикчү каталар дал ушул сандар менен байланышкан. Алар көп болушканда, текстте эч кандай маанилик салмакка ээ болушпаганда.

Кеңеш: алар канчалык аз болсо, ошончолук жакшы. Негизгилерин, олуттууларын тандап алуу жана аларды пайдалануу керек.

Бир караганда татаал эмес көнүгүү – сандар менен иштөө жөнөкөй эмес болуп чыкты. Редакциялоого бөлүнгөн 10 мүнөттүн ордуна журналисттер 30 мүнөт коротушту. Ал гана эмес, каталарды семинардын жаш катышуучулары гана эмес, тажрыйбалуу коллегалар да кетиришти. Сырды ачып коюуну, ушундай эле көрүнүш журналистика факультетинин окутуучуларынын семинарында да байкалган.

Теманы тандоо – ийгиликтин жарымы

Өзүбүз көргөндү, укканды жана бизге айтып беришкенди жазабыз. Эң популярдуу темалар: компанияларда, өкмөттө мезгил-мезгили менен болуп туруучу конфликттер, коррупциялык чуулдандар, кызмат абалынан ашыкча пайдалануулар, уурдоолор. Анан, албетте, жаңылыктар. Негизинен иштелип чыккан пресс-релиздер, маалымат агенттиктеринин, блоггерлердин билдирүүлөрү.

Бүгүнкү күндө ММКларда олуттуу орунду улутташтыруу, мародерлердон жабыр тарткандардын зыяндарынын ордун толтуруу, банк секторундагы, АУБдун банкроттуулугу боюнча маселелер ээлейт. Бюджеттин тартыштыгынын өсүшү, ишкер активдүүлүктүн төмөндөшү, мамлекеттик аппаратты кармоого чыгымдардын көбөйүшү, өсүп жаткан инфляция, тышкы карызды тейлөө, товар жүгүртүү боюнча статистикадагы бурмалоолор сыяктуу дагы башка маанилүү проблемаларга аны актоого болбой тургандай аз көңүл бөлүнөт.

Көп учурларда экономикалык көйгөйлөр айрым бир ишмерлердин саясий кызыкчылыктары жана маанайлары өңүтүнөн улам каралат. Бул минус. Мындай учурда материалдын объективдүүлүгү жана андан келтирилген фактылардын чындыгы күмөн санатышы мүмкүн.

Жаңыдан баштагандарга жана башкаларга да кеңештер: эгер ишке киришсең, анда тереңирээк каз, оюңду даанараак билдир. Фактыларды текшер, мыйзамды бузба.

Азыркы өңүткө кайра ыңгайлаштырылган жомоктор

Семинардын эң аягына карата ким каржылык тематиканы толук өздөштүргөнү, а ким өзүнө ишене албай сүрдөп турганы – шылдың болбоюн деп корккону белгилүү болуп калды. Кесиптик деңгээлдеги, турмуштук тажрыйбадагы айырмачылык гана эмес, ошондой эле зарылчылыктын жана маалыматтык аянтчанын жоктугу да таасир этти.

Түзүлгөн кырдаалдан чыгуу, баардыгын өздөрү үчүн жаңы багытта өз күчтөрүн сынап көрүүсү үчүн мажбурлоо, алган билимдерин иш жүзүндө көрсөтүү, а эң башкысы – жаңы баштагандарды тажрыйбалуулар менен теңдештирүү үчүн мен сынамык тапшырма катарында алардан жомок жазуусун сурандым. Тагыраак айтканда, бала кездеги сүйгөн жомокторун жаңы өңүттө кайра жазууну. Ошол эле учурда башкы талап – өз аңгемелеринде алар экономикалык журналистика мектебинде эки айдын ара-

лыгында өтүшкөн темаларды пайдалануу болгон. Мына ошондой жол менен алар каржылык жана банк секторлору жөнүндө канчалык көп билишкенин текшерүүгө болмок.

Тема тандоо эркин: ипотека, акча-кредит саясаты, муниципалдык жана корпоративдик облигацияларды чыгаруу, салыктар. Каалаганыңды танда да фантазияңды агыт.

Мындай кадам өзүн актады. Татаал темага кантип кирүүнү билбегендер, жомок «каржылык өзөгү» менен болуусун эстен чыгарышпастан, идеялар менен сюжеттерди төгүп салышты.

Ошентип сиздердин көңүлүңүздөргө үч топтун ишин сунуш кылам.

Өтүкчөн мышык – II

Адам жегичтин сарайындагы мамлекеттик төңкөрүштөн кийин анын жаңы ээлеринин алдында туңгуюкка кулап бара жаткан чарбаны кантип сактап калуу милдети турду.

Маркиз Карабас Өтүкчөн мышыктын аракеттеринен улам бул суктантуучу титулду алса да, дээринде акылсыз бойдон калды. Ал туура кабыл алган жалгыз чечим – техникалык өкмөттүн башчысы катарында ошол эле Мышыкты койгону болду. Кана, аракеттен, а эгерде майнап чыкпаса, териңди тескери сыйрыйм. Бирок менсиз бир тыйынды да жумшаба. Мен өзүм баарын чечем, сен башкысы макулдаш, дегендей көрсөтмө берди.

Мындай бакыттан жана өзүнүн алдында күтүп турган келечектен улам оозу ачылган мышык жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөгү кесиптештерине телефон чалып, карызга акча сурай баштады. Боорукер кошуналары Адам жегичтин сарайындагы абалды көрүү менен жардам берүүнү чечишти. Бирок биздин мышык оңой эмес, баарын тез эсептеп чыгып (анын ичинде өзүн да эстен чыгарбастан), экономиканы сактап калууга ашык-кеми жок 1 миллиард акча керектигин билдирди. Кошуналар кежигелерин кашып туруп, өтүкчөн мышыктын алкымынын чоңдугуна нааразыланыша, бирок аларды душманга айлантып албаш үчүн кантипсе да талап кылган сумманы беришти.

Мышык келесоо эмес, карыганда бейкапар жашоо үчүн 300 миңди көлмөгө жумшап, ага жалтыраган карп балыктарын кое берди. Ошондой эле өлчөмдөгү акчаны уйларга бардык шарттарды түзүү менен сүт фермасынын курулушуна кетти; аны-

сы үчүн уйлар мышыкты мактап ырдап жиберешкен. Уйларды бир нерсе менен багуу керек да, чөп-сөп сатып алууга туура келди. Буга болжол менен 100 миң кетти. Ушундан кийин гана Мышык акчанын калганын Маркиз Карабаска алып келди.

- Мына кожоюн, менин кошуналар менен сүйлөшүүлөрүмдүн натыйжасы. Алар кантипсе да сага экономика үчүн чогултуп беришти. Сен аларды акылдуулук менен жумша. Алар киреше алып келиши керек. Сабаттуу долбоор ойлоп табуу керек.

- Оп-балли, ырахмат, мыймый. Эми мен акчаны иштетем! Кайдагы долбоор? Сарайда орун мага аз болуп жатат, аны кеңейтишим керек.

Каржы маселелеринде эч нерсени түшүнбөгөн Маркиз ошентип көп ойлонуп отурбастан, бардык каражаттарды өзүнүн хан сарайы үчүн кошумча имараттын курулушуна жумшап салды. Биздин Маркизге адам жегичтердин үйү тардык кылса керек. Бул курулуш өтө кымбатка турду. Акчалар тез эле түгөндү, анын үстүнө каржылык кризис да кирип келди. Ал кайрадан Мышыкты чакырды:

- Укчу, мага дагы акча керек. Мүмкүн дагы бирөөлөрдөн алып турарсың?

- Кеп жок, болгону бир шарт бар, акчаны жөн эле эч ким бере бербейт, күрөө керек.

- Анысы кандай?

- Сарайды банкка күрөөгө кой да ипотека ал, мезгили келгенде төлөп коесүң. Болгону бул жолу акчаны кирешелүү ишке сап.

- Жакшы ой экен. А сен акылдуусуна бербей! мен кайда кааласам ошол жакка жумшайм.

Акылсыз Маркиз акчалар даракта өспөй тургандыгын, аларды иштеп табуу керектигин түшүнмөк беле. А жамбаштап жатып алып акча табууга болбогондуктан, бир жылдан кийин биздин «ишкерге» сот аткаруучулары келишти жана бардык мүлкүн каттап кетишти. Ал эми бир аз убакыттан соң үй-жайын алып коюшту. Мына ошентип Маркиздин падышачылыгы кыйрады.

А мышык азырга чейин каймак артынан балык жеп жыргап жашап жатат.

Бул болсо кийинки топтун иши:

Заем алган балыкчы жана Алтын балык жөнүндө жомок

Ысык-Көлдүн жээгинде абышка-кемпир жашаптыр. Алардын эски кепеси, эски кайыгы жана жыртык тору болуптур. Бир жолу абышка тор салып Алтын балык кармап алыптыр.

– Мени кое бер, абышка, сенин каалаган тилегиңди аткарам, – дейт балык.

Абышка ойлонуп туруп: «Кошунам Сабыр жакшы конок үй салды, эми көп акча табууда. Ошондон бери кемпирим жанымды койбойт. Сабыр кредит алды дешет. Мага да кредит берчи», – дейт.

А балык ага айтат: «Мен сага акча берем, бирок сен өзүң үчүн кымбат нерсени мага калтырып койгонду унутпа». Абышка кейип: «Менин эски үйүм, кемпирим, кайыгым, анан, жыртык торум эле бар».

«Баарын алам», – деп айтат балык. «Мен сага бир мүшөк алтын берем, бирок бир жылдан кийин бир жарым мүшөк алтын кайтарбасаң, баарынан, көл жээгиндеги конок үйүңөн да айрыласың».

Абышка кемпирине бир мүшөк алтын алып келди. Жалтыраган тыйындарды көргөн кемпир акылынан ажырап кала да жаздады. Дароо эле Бишкекке жөнөп өзүнө чет элдик кийимдерди сатып алды, борбордогу бардык спа-салондорго кирип чыкты. Ошентип жарым мүшөк алтын кантип жумшалганын кемпир билбей да калды.

Абышка бул мезгилде конок үйүнүн пайдубалын куюуга гана жетишти, а акча түгөнүп калды. Мына ошондо гана картаң чал үйдү пайдубалынан баштап чатырына чейин кантип куруу керектиги боюнча план түзсө болмоктугун түшүндү. Кемпир Бишкектен мезотерапиядан кийин өзүнө жаш күйөөнү таап алды, бирок ал альфонс анын акчасы түгөнөр замат таштап кетип калды.

Бир жылдан кийин абышка көл жээгине келди: толкундар түрмөктөлүп, чагылган жаркылдайт. Байкуш ишкер жалынып-жалбарат, бирок балык куйруугун сууга чапты – ошентип жээктеги эски үй да, пайдубал да, кайык менен тор да, кемпир да сынган тепшиси менен жок болду.

Үчүнчү жомок эң узун гана эмес, эң сонун шөкөттөлгөн болуп чыкты.

Үч «капчык»

(С.Михалковдун жомогунун мазмуну боюнча)

Үч торопой жашаптыр. Үч бир тууган. Алардын аттары Ниф-Ниф, Нуф-Нуф жана Наф-Наф болуптур.

Алар биринин артынан экинчиси университетти аяктаган учурда чыныгы, эркин, кайгы-капасыз жашоо баштала тургандыгы жөнүндө кыялданып жатышты.

- Болочок жөнүндө эмитен эле ойлонууга мезгил келди, - деди бир жолу Наф-Наф бир туугандарына. - Мен 40 жылдан кийин эмне боло тургандыгын ойлоп жатам? Келгиле өз ишибизди ачалы да, биргелешип ийгиликке жетишели.

Бирок анын бир туугандары машакаттуу ишти баштагылары келишпеди. Таза активдердеги өзгөрүүлөр жөнүндө окугандан, салык инспекциясына баланс тапшыргандан, бренд түзгөндөн көрө эмгек акы алып, алдыда улуу жетишкендиктер үчүн бүтүндөй жашоо турганын ойлоп кыялдануу алда канча жагымдуу эмеспи.

- Жетишебиз! Пенсияга чейин дагы көп бар. Биз бир аз ойноп-күлүп алалы, - деди Ниф-Ниф.

- Көп акча болгондо мен бир нерсени ойлоп табам, - деп айтты Нуф-Нуф.

- Мен да, - деп кошумчалады Ниф-Ниф.

- Мейли каалаганыңардай кылгыла. Мен анда жалгыз баштайм, - деп айтты Наф-Наф. - Мен силерди күтүп отурбаймын.

Жыл сайын инфляция өсө берди. Бирок Ниф-Ниф менен Нуф-Нуф шашылышкан жок. Алар бизнес жөнүндө ойлогулары да келишкен жок. Алар бекерпоздонушту. Кээде барларда, кээде бильярд клубдарында жана боулинг борборлорунда көңүл ачып жүрө беришти.

- Биз дагы бир аз сейилдеп алалы, - дешти алар, - а кийинки жылы ишти баштайбыз.

Бирок кийинки жылы деле ошол көрүнүш кайталанды.

Иштеген жерлеринде сыйлык бонустарын кыскартышкандан кийин гана ага-уни келечекке кам көрүүнү ойлошту.

Ниф-Ниф кыймылсыз мүлккө инвестициялоо эңжөнөкөй деп чечти. Эч ким менен кеңешпестен ал ошондой кылды. Бир айдан кийин эле ал эңсонун хан сарайдын ээси болуп калды.

Ниф-Ниф өзүнүн хан сарайынын Кызыл китебин сейфке катты да, абдан ыраазы боло ырдап кирди:

*Бардык байларды кыдыргын,
Кыдыргын, кыдыргын.
Мындан мыктыны таппайсың,
Таппайсың, таппайсың!*

*Ушул ырын ырдоо менен ал Нуф-Нуфка жөнөдү.
Нуф-Нуф Ысык-Көлдө эс алуу борборун куруп жаткан.*

Ал документтерди алуу кыйын болгон бул ишти тезирээк бүтүрүүгө аракеттенди. Алгач ал агасы сыяктуу өзүнө үй кургусу келген. Бирок кийин үй ага жумшалган каражаттарды көбөйтпөй тургандыгын, ал эми эс алуу борбору кийин киреше алып келе тургандыгын ойлоду.

Нуф-Нуф көлдүн так жээгинен жер тандап алды, архитекторго үйлөрдүн долбоорлоруна заказ берди, роза клумбалары, кайыңжана карагай аллеялары бар парк жасады, ошентип жайга карата борбор даяр болду.

Нуф-Нуф аны бир нече жолу айланып чыгып, минтип ырдады:

*Менин элиталык борборум бар,
Жаңы борбор, модалуу борбор.
Анда орундар көп,
Анда баары ыңгайлуу!*

Ошентип ырдап бүткөнчө эле Ниф-Ниф келип калды.

- Мына сенин борборунда даяр! - деди Ниф-Ниф инисине. - Мен бул ишти тез эле бүтүрөбүз дебедим беле! Эми биз бошпуз жана оюбузга келген нерсенин баарын жасай алабыз!

- Жүр Наф-Нафка баралы да ал эмне курганын көрөлү! - деп айтты Нуф-Нуф. - Биз аны көптөн бери көрө элекпиз!

- Кеттик, көрөлү! — деп макул болду Ниф-Ниф.

Эми эч нерсеге кабатыр болбой тургандыгына ыраазы болушкан эки бир тууган Лондондогу инисине жөнөштү.

Наф-Наф бир нече жылдан бери өзүнүн каржы компаниясын жетектеп келет. Ал каражаттарын аэропорттун акцияларына жана пиво кайнатучу заводдун корпоративдүү облигацияларына, казыначылык векселдерине инвестициялаган, жеңил өнөр жайынын эки комбинатын сатып алган, өзүнүн жеке менчик фонду аркылуу заемду жер астындагы шаарды курулушуна жайгаштырууну макулдашкан жана эми шашпастан Сколководо бюро ачууну, Дрезденде, Зендеде супермаркеттер тармагын жана Кабулда логистик-борборду сатып алууну ойлонуп жаткан.

Ниф-Ниф менен Нуф-Нуф инисин иш үстүнөн табышты.

— Сен эмне кылып жатасың? - деп таң калышкан Ниф-Ниф менен Нуф-Нуф бир ооздон кыйкырып жиберешти. - Америка менен Европада кризис эмеспи.

- Кризисти көтөрүлүүнүн башталышы катары кароого болот, — деп шашпастан жооп берди Наф-Наф, ишин улантуу менен.

- Сен Кабулдан Дрезденге героин ташыганы жүргөн жоксуңбу? — деп тамашалады Ниф-Ниф жана Нуф-Нуфка көз кысып койду.

Анан экөө тең каткырышкандыктан, алардын күлкүлөрү Наф-Нафтын кабинетинин калың эмен эшигинен сыртка да угулду.

Ал эми Наф-Наф эч нерсе болбогондой экрандагы цифралардын термелген мамычаларын карап өзүнчө кыңылдап ырдап жатты:

*Мен, албетте, баарынан акылдуумун,
Акылдуумун, акылдуумун!
Бизнеси идеялардан курамын,
Курамын, курамын!
Дүйнөдөгү бир да кризис,
Оор кризис, коркунучтуу кризис,
Бул эшиктен кире албайт,
Кире албайт, кире албайт!*

- Ал кайсы кризис жөнүндө айтып жатат? - деп сурады Ниф-Ниф Нуф-Нуфтан.

- Сен кайсы кризисти айтып жатасың? - деп сурады Нуф-Нуф Наф-Нафтан.

— Мен мурдагы жашоо тартибинин аяктаганы жөнүндө айтып жатам! - деп жооп берди Наф-Наф жана клавишаны басуу менен кезектеги сунушту жөнөттү.

— Карачы, ал кризистен кандай коркот! - деди Ниф-Ниф.

- Ал жакырданып калгандан коркот! - деп кошумчалады Нуф-Нуф. Бир туугандар дагы катуураак күлүштү.

- Бул жерде кандай кризис болушу мүмкүн? - деди Ниф-Ниф.

- Эч кандай кризис жок! Ал жөн эле коркок! - деп кошумчалады Нуф-Нуф. Анан экөөсү тең бийлеп ырдай башташты:

*Бизди валюталардын, улуттук валюталардын,
чет элдик валюталардын дефолту коркута албайт!*

Сен кайдасың, валюталардын,

улуттук валюталардын чет элдик валюталардын дефолту!

Алар Наф-Нафты чычалаткысы келишти, а ал карап да койгон жок.

- Кеттик, Нуф-Нуф, - деди анан Ниф-Ниф. —Бизге бул жерде кыла турган эч нерсе жок! Ошентип эки баатыр бир тууган көңүл ачууга кетишти.

Көп өтпөй кризис сезиле баштады, бардык ММКлар каржы тутумунун бузулуусу, чыгашалардын кирешелерге дал келбегендиги, өз ара төлөбөөлөрдүн өсүшү, банкроттуулук, капиталдардын агылып кетиши, тартыштык, инфляция, жумушсуздук, миграция жөнүндө гана жазып калышты.

Ниф-Ниф компания банкрот болгондугуна байланыштуу эмгек контрагын мөөнөтүнөн мурда бузуу жөнүндө билдирүү алды. Жаңы иш издөө айларга созулду. Хан сарайын сатуу жөнүндө кулактандыруу бир дагы олигархты кызыктырбады. Карыздары өсүп, а хан сарайдын баасы улам түшүп, ал аргасыздан хан сарайын карыздары үчүн берип тынды.

Ниф-Ниф эми Нуф-Нуфтукунда туруп калды.

Бир туугандар Нуф-Нуфтун эс алуу борборунда кардарлар болгон кезде анын аманаттарына жашашты. Бирок аздан соң борборду кармоого чыгымдар кирешелерден таптакыр ашып кеткендиктен, Нуф-Нуф борборду сатууну чечти. Тилекке каршы, борборду сатуудан түшкөн акча көпкө жеткен жок.

Эми Ниф-Ниф менен Нуф-Нуф кайрадан Наф-Нафтын офисине келишти.

Иниси агаларын киргизди. Байкуш торопойлор ушунчалык коркуп калышкандыктан эч нерсе деп айта алышкан жок. Наф-Наф алардын абалын дароо эле түшүндү.

Ал корко турган эч нерсе жок болчу. Бир чөйрөдөн түшкөн акчалардын азаюусу башка долбоорлордон кирешелер менен компенсацияланып жаткан. Дал ушул кризисте ал ишкер адамдарга жана компанияларга кыйынчылыктарды жеңүү үчүн каржылык, корпоративдик башкаруу боюнча билим берүүчүлүк, консультативдик кызматтарды көрсөтүү үчүн мыкты адистерди жалдап алган.

Үч бир тууган, үч торопой жашоо уланганына кубанышууда.

Андан кийин өздөрүнүн көңүлдүү ырын ырдап киришти:

Дүйнөнүн жарымын кыдыргын,

Кыдыргын, кыдыргын,

Мыкты аспаптарды таппайсың,

Таппайсың, таппайсың!

Дүйнөдөгү эч кандай кризис,

Оор кризис, коркунучтуу кризис,

Бул бизнести буза албайт,

Буза албайт, буза албайт!

Каражаттардын кризиси эч качан,

Эч качан, эч качан,

Кайра келбейт бул жакка,

Бул жакка, бул жакка!

Мына ошол мезгилден бери бир туугандар ынтымактуу жашап жана бири-бирине жардам берип калышты.

Мына, биздин үч торопой - Ниф-Ниф, Нуф-Нуф жана Наф-Наф жөнүндө билгендерибиз.

* * *

Коллективдүү чыгармачылыктын ар бир продуктысынын бет ачаары кызуу талкууга айланганын белгилей кетүү керек. Биргелешип ким өз чыгармаларында канча теманы пайдаланганын, ийгиликтүү автордук табылгаларды аныктадык. Ошол эле учурда көпчүлүгү иштеген көңүлдүү жана жеңил болгонун моюнга алышты. Алар жакында эң кыйын темаларды да мына ушундай эле жеңил «чага» башташат деп үмүттөнөм. Эң башкысы – башталышы бар.

Бүгүнкү күндө ММКларда олуттуу орунду улутташтыруу, ма-родерлордон жабыр тарткандардын зыян-дарынын ордун толтуруу, банк секторундагы, АУБдун банкроттуулугу боюнча маселелер ээлейт. Бюджеттин тар-тыштыгынын өсүшү, ишкер активдүүлүктүн төмөндөшү, мамлекет-тик аппаратты кар-моого чыгымдардын көбөйүшү, өсүп жаткан инфляция, тышкы кар-ызды тейлөө, товар жүгүртүү боюнча ста-тистикадагы бурма-лоолор сыяктуу дагы башка маанилүү про-блемаларга аны актоо-го болбой тургандай аз көңүл бөлүнөт.

БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ КАРЖЫ БАЗАРЫНЫН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Мазмуну

1. Кириш сөз
2. Каржы жана каржы аспаптары деген?
3. Каржы базары жана аны түзүүчүлөр
4. Фонду базары каржы базарынын негизги бөлүгү катары
5. Диалектика жана фонду базарынын өнүгүү келечеги
6. Каржы базарынын түзүмү кандай болушу керек?
7. Глоссарий

1. Кириш сөз

Нурбек Элебаев,
*Кыргыз Республикасынын
Каржы базарын
көзөмөлдөө жана
жөнгө салуу боюнча
мамлекеттик кызматтын башчысы*

Негизги сөздөр:
Активдер, акция, валюта базары, вексель, салым ээлери, мамлекеттик казына вексели, акча базары, депозит, инвестициялар, инвестор, на-сыя базары, мамлекеттик эмес пенсия фонду, ноталары, кесипкөй катышуучу, пайыздык киреше, капитал базары, камсыздандыруу булагы, камсыздандыруу базары, менчиктүү капитал, каржы базары, каржы аспаптары, каржы, фонду-лук базар, баалуу ка-газдар, эмиссия, эмитент.

Кыргыз Республикасынын экономикасында базардык кайра түзүүлөр, анын дүйнөлүк экономикага сүнгүп кириши ата мекендик каржы базарынын өнүгүү процес-сине жаңы сапат берди. Сөз эми реалдуу сектордун өнүгүшүндөгү каржы кызматта-рынын ролунун жөнөкөй артуусунда эмес, экономикада каржы ресурстарынын иш-тешинин өзгөчө процессинде болуп жатат. Каржы мамилелери капиталды кайталап өндүрүүнүн бардык фазаларынан өтөт: каржы аспаптары өзгөчө жана эң эле динами-калык каржыны түзүшөт; каржы фондуларын жана агымдарын туура башкаруу эконо-миканын теңдемделген түзүмдүк өнүгүүсүн камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын өзгөрүүчү экономикасы үчүн каржы базарынын алдыга озуп чыгуучу өнүгүү процесси кылдаттык менен көңүл буруучу объект болуп калууда. Экономикада болуп жаткан өзгөрүүлөр азырынча ички каржы базар мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинен ашууда. Ошондуктан Кыргыз Республикасында каржы базарынын өнүгүү про-цессин талдоо бүтүндөй экономиканын кызыкчылыгы үчүн анын кечиктирбестен жана топтомдуу өнүктүрүү зарылчылыгы жөнүндө жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Өнүккөн өлкөлөрдө каржы базарлары үзгүлтүксүз изилдөөнү жана жөнгө салуу-ну талап кылат. Кыргызстанда каржы базарынын тарыхына болгону он беш жылдай болду. Бул кырдаал каржы базарынын ата мекендик институттарынын өсүшүнө өзгөчө көйгөйлөрдү пайда кылат: алардын иш-милдеттеринин жана түзүмдүк белгиленбегенди-ги, институттар ортосунда начар деңгээлде өз ара иштешүү, институционалдык каршы келүүлөрдүн топтомунун жана көйгөйлөрдүн болушу, каржы базарынын инфраструкту-расынын калыптанбагандыгы, булл базардын негизги субъектилеринин экономикалык кызыкчылыктарын макулдашуунун натыйжалуу механизмдеринин жоктугу. Ушуга бай-ланыштуу, экономикалык журналистика чөйрөсүндө бүгүнкү күндө ушул теманы чагыл-дыруу бул көйгөйдү түшүнүү деңгээлин жогорулатуу үчүн гана эмес, мамлекеттик баш-каруу ишинде каржы базарын алдыга озуп өнүктүрүүнүн идеяларын илгерилетүү үчүн дагы олуттуу мааниге ээ.

2. Каржы жана каржы аспаптары деген?

«*Finansia*» деген термин 13-15-кылымдарда Италиянын шаарларында пайда бол-гон жана негизинен кандай болбосун акча төлөмүн билдирген. Андан кийин анын акча каражаттарынын мамлекеттик фондун түзүү боюнча калк менен мамлекеттин орто-сунда акча мамилелеринин тутуму менен байланышкан түшүнүк катары колдонулу-шу бул термин төмөнкүлөрдү билдире тургандыгына алып келди:

биринчиден, акча мамилелери эки субъектинин ортосунда болот;

экинчиден, субъектилер бул мамилелердин жүрүшүндө ар түрдүү мүнөзгө ээ;

үчүнчүдөн, ушул мамилелердин процессинде бюджет түзүлөт жана бул мамиле-лер фондулук мүнөзгө ээ;

төртүнчүдөн, салыктарга, жыйымдарга жана башка төлөмдөргө мамлекеттик-мажбурлоочу мүнөздү бербестен, бюджетке каражаттардын үзгүлтүксүз келип түшүп турушунун камсыздалышы мүмкүн эмес.

Ушулар боюнча акча мамилелеринин бүтүндөй топтомунан аларды жаңылбастан бөлүп кароонун каржынын негизги белгилери болуп эсептелет. Мисалы: жарандар орто-

сундагы, адамдар менен чекене сооданын ортосундагы акча мамилелерин каржыга киргизүүгө болбойт. Ошентип, каржы – бул дайыма акча мамилелерин билдирет, бирок кайсы болбосун акча мамилелери эле, дайыма каржы мамилелери боло бербейт.

Каржы – бул мамлекет менен мамлекеттик, жеке, жамааттык субъектилеринин жана чарба жүргүзүүнүн башка түрүнүн ортосунда коомдун муктаждыктарын кайталап өндүрүү, шыктандыруу жана канааттандыруу максаттарында акча каражаттарын калыптандыруу жана пайдалануу боюнча келип чыккан акча мамилелеринин топтомун билдирет.

Каржы – бул маанилүү аспаптардын бири, анын жардамы менен чарба жүргүзүүчү субъектинин экономикасына таасир этүү жүргүзүлөт (өлкө, аймак, ишкана ж.б.).

Каржы мамилелеринин жалпы жыйындысында үч ири өз ара байланышкан чөйрөгө бөлүнөт: чарба жүргүзүүчү субъектилердин, камсыздандыруучу субъектилердин жана мамлекеттик субъектилердин каржысы.

Каржы ресурстары төмөнкүдөй булактардын эсебинен түзүлөт: жеке жана аларга теңдештирилген каражаттар (акционердик капитал, үлүш төгүмдөрү, негизги ишмердүүлүктөн пайда, максаттуу түшүүлөр ж.б.); каржы базарында кайра бөлүштүрүү тартибинде натыйжа катарында мобилизациялануучу (бюджеттик субсидиялар, субвенциялар, камсыздандырып ордун жабуу ж.у.с.).

Мамлекеттик каржылар коомдук продуктунун наркын жана улуттук байлыктын бөлүгүн кайра бөлүштүрүүнүн каражаты болуп эсептелет. Алардын негизинде бюджет тутуму орун алган. Мамлекеттик каржылар тутумунда элементтердин ичинен өзүнчө болуп атайын максаттуу иш-чараларды каржылоо үчүн бюджеттен тышкары фондурлар кирет (пенсиялык фонд, социалдык камсыздандыруу фонду, жумуштуулук фонду).

Каржы аспаптары – кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү инвестициялоонун ар түрдүү түрлөрү, каржы базарларында жүргүзүлүүчү соода. Аларга акча каражаттары, баалуу кагаздар, форвард келишими, фьючерстер жана своптор* (* - каржы каражаттары жөнүндө толугураак ушул окуу китебинин «Каржы каражаттары» деген глаvasынан кара).

3. Каржы базары жана аны түзүүчүлөр

Каржы базары – бул каржы ресурстары менен коомдун экономикалык тутумунун максатуу керектөөлөрүн канааттандыруучу акча каражаттарынын айланышынын өзгөчө чөйрөсү. Каржы базары – бул базар экономикалык мамилелер чөйрөсү, мында каржы аспаптарын сатуу аркылуу базардын катышуучусунун биринен экинчисине акча ресурстары келип түшөт. Классикалык вариант боюнча каржы базары эки бөлүктөн турат. Акча базары – каржы базарынын бөлүгү, мында бир жыл мөөнөткө чейин акча каражаттарын берүү боюнча экономикалык мамилелер түзүлөт. Акча базары негизинен кыска мөөнөттүү баалуу кагаздар жана банктар ортосундагы насыялар менен түшүндүрүлөт. Капитал базары – каржы базарынын бөлүгү, мында «узак» акчалар айланып жүрөт, башкача айтканда бир жылдан ашык мөөнөттө айланып жүргөн акча каражаттарын билдирет. Капитал базарында эркин капиталдарды кайра бөлүштүрүү жана аларды ар түрдүү кирешелүү каржы активдерине инвестициялоо жүргүзүлөт. Капитал базары акционердик капиталдан жана карыз капиталынан турат.

Каржы базарынын курамы:

Акча базары – анда кыска мөөнөттүү каржы аспаптары айланып жүрөт. Адатта акча базарына бир жыл мөөнөткө чейинки каржы милдеттенмелери менен операцияларды киргизишет.

Насыя базары банктар ортосундагы базар менен түшүндүрүлөт, аларга банктар гана мүмкүнчүлүк ала алышат жана ал жерде активдүү жана пассивдүү операцияларды күн сайын баланстоо жүргүзүлөт.

Валюта базары сурам жана сунуштун негизинде валюталарды сатып алуу-сатуу жүргүзүлүүчү ар түрдүү өлкөлөрдүн юридикалык жеке жактардын акчалай милдеттенмелерин төлөөгө байланыштуу эл аралык төлөм жүгүртүүсүн тейлейт.

Камсыздандыруу базары каржы мамилелеринин өзгөчө чөйрөсү, мында сатып алуу-сатуу объектиси өзгөчө каржы кызматы – каршы тобокелчилигинин камсыздандыруусун коргоо болот.

Фонду базары бул эмиссиялык баалуу кагаздардын жүгүртүүсү болгон каржы базары. Каржы базарынын тутумунда каржы базары капитал базарынын бөлүгү, ошондой эле акча базарынын бөлүгү болуп эсептелет. Бул эки базар тең ошондой эле насыя, валюталык жана камсыздандыруу базарлары менен өз ара аракеттенишет.

Кыргызстанда каржы базарынын тарыхына болгону он беш жылдай болду. Бул кырдаал каржы базарынын ата мекендик институттарынын өсүшүнө өзгөчө көйгөйлөрдү пайда кылат: алардын иш-милдеттеринин жана түзүмдүк белгиленбегендиги, институттар ортосунда начар деңгээлде өз ара иштешүү, институционалдык каршы келүүлөрдүн топтомунун жана көйгөйлөрдүн болушу, каржы базарынын инфраструктурасынын калыптанбагандыгы, булл базардын негизги субъектилеринин экономикалык кызыкчылыктарын макулдашуунун натыйжалуу механизмдеринин жоктугу.

«Мындан 30-40 жыл мурун базарлар жөнөкөй акциялар жана облигациялар менен гана иштей алчу. Каржы деривативдери жөнөкөй жана аз санда болучу. Бирок реалдуу убакытта күнү-түнү иштөө мүмкүнчүлүгүнүн пайда болуусу менен бирге, азыркы күндөгү бири-бири менен байланышкан дүйнөлүк базарлар деривативдерди... жана, тобокелчиликти каржы аспаптары, айм катар жана убакыт аралыктарынын ортосунда тең бөлүштүрүүнү мүмкүн кылган башка тааал продукттарды колдоно башташты».

АЛАН ГРИНСПЕНдин «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечегі» китебинен үзүндү

Каржы базарынын негизги катышуучулары:

Инвесторлор - булар кийин пайда алуу максатында тиешелүү базарларга жибер турган, эркин каржы ресурстары бар мамлекет, юридикалык жана жеке жактар;

Инфратүзүмдүк институттар – булар инвесторлордун каржы каражаттарын мобилизациялоочу жана ылайык келген төлөмгө аларды пайдалануучулардын ортосунда бөлүштүрүүнү камсыз кылуучу адистештирилген каржы түзүмдөрү (банктар, камсыздандыруу компаниялары, фонду базарынын кесипкөй катышуучулары), алардын айрым бөлүгүн өздөрүнүн комиссиялык сыйакысы түзөт:

Пайдалануучулар же сатып алуучулар – тийиштүү каржы базарынан ар түрдүү негизде аларга керектүү каржы ресурстарын алуучу жана аларды пайдаланууга укугун төлөөчү мамлекет, юридикалык, жеке жактар;

Каржы базарынын макроэкономикалык милдеттери:

- бюджеттик бөлүштүрүү процессин толуктоочу каржы ресурстарын тез бөлүштүрүүнү камсыз кылуу;
- аларды кийин тиешелүү базардын түздөн-түз катышуучуларынын, ошондой эле бүтүндөй коомдун экономикалык тутумунун кызыкчылыгы үчүн пайдалануу менен мамлекеттин, юридикалык жана жеке жактардын убактылуу эркин акча каражаттарын мобилизациялоо;
- тармактык жана аймактык деңгээлдерде экономиканы борбордон ажыратылган жөнгө салууну камсыз кылуу.

Заманбап каржы базарынын негизги белгилери: мамлекет каржы базары аркылуу коомдун каржы ресурстарын аларга кайсы жерде муктаждык болгон экономиканын бир чөйрөсүнөн экинчисине кайра бөлүштүрүүнү камсыз кылат;

- «сатуучунун базарынан» «сатып алуучунун базарына» алардын кайра түзүлүшүн аныктаган башкаруучулардын ортосунда атаандаштыктын өзгөчө катуу деңгээли менен мүнөздөлөт;
- мамлекеттин тарабынан ыйгарым укук берилген атайын каржы органдары аркылуу борбордоштурулуп жөнгө салынат жана көзөмөлдөнөт;
- өзүнчө базарлардын ортосунда интеграция процессин күчөтүү.

Ссудалык капитал базары (насыя базары)

Ссудалык капитал базары - бул адистештирилген насыя-каржы мекемелеринин, насыя мамилелеринин жана насыя мыйзамдарынын механизмдеринин жыйындысы, алар аркылуу ссудалык капиталдын жүгүртүүсү ишке ашырылат.

Ссудалык капитал – пайыз түрүндө төлөм үчүн ссудага берилүүчү акча капиталы катары каралат. Ссудалык капиталдын иштешинин негизги принциптери:

- кайтарымдуулук (убактылуу пайдаланууга берилет);
- тез мөөнөттүү (белгиленген мөөнөткө берилет);
- акы төлөө (акы төлөп берүү негизинде берилет).

Ссудалык капиталдын негизги булактары:

- мамлекеттин, юридикалык жана жеке жактардын насыя уюмдарында негизинен, депозиттик эсептерде аккумуляцияланган эркин каржы ресурстары;
- өнөр жай жана соода капиталдарынын айлануу процессинде эркин бошотулган жана насыя уюмдарында негизинен, юридикалык жактардын эсептеринде аккумуляцияланган убактылуу бошотулган акча капиталы.

Ссудалык капитал базарынын негизги катышуучулары:

Инвесторлор:

- мамлекет (каржы булактарын сактоо үчүн атайын депозит эсептери; алтын – Улуттук Банктагы валюта резерви; мамлекеттик ишканалардын жана мекемелердин, анын ичинде коммерциялык банктардын алыш-бериш эсептери);
- жеке жактар (коммерциялык банктарда жана ссуда-аманат мекемелеринде утурумдук валюталык жана сомдук эсептер);
- юридикалык жактар (тиешелүү насыя уюмдарында эсептердин бардык түрлөрү).

Тескөөчүлөр:

- адистештирилген эмиссиялык банк жана мыйзам менен ссудалык капиталдардын базарын түзүү, жөнгө салуу жана түзүмдүк кайра өзгөртүп түзүү боюнча монополиялык милдеттер жүктөлгөн Улуттук Банк;

- бул базарда операциялардын негизги көлөмүн ишке ашыруучу адистештирилген насыялык каржы уюмдардын түрдүүлүгү катарында коммерциялык банктар;
- ссудалык капиталдын базарында операциялардын өзүнчө түрүнө адистештирилген насыялык каржы уюмдар (аманат кассалары, насыя союздары ж.у.с.).

Пайдалануучулар – зайымчы катары чыгуучу мамлекет, юридикалык жана жеке жактар. Бул тууралуу банк секторуна арналган ушул окуу китебинин башка главаларынан окугула.

Камсыздандыруу базары

Камсыздандыруу базары – бул каржы мамилелеринин өзгөчө чөйрөсү, мында сатып алуу- сатуу объектиси болуп өзгөчө каржы кызматы – каржы тобокелдигин камсыздандырып сактоо эсептелет.

Камсыздандыруу базарынын негизги милдеттери:

- сактоодо мамлекеттин, юридикалык жана жеке жактардын мүлктүк жана мүлктүк эмес тобокелдигин камсыздандырууда муктаждыктарын канааттандыруу;
- аларды кийин башка каржы базарларында пайдалануу менен коомдун каржы ресурстарын мобилизациялоо.

Камсыздандыруучулар – универсал жана ар түрдүү тобокелчиликтеги камсыздандырууну түздөн-түз жүргүзүчү операциялардын белгиленген түрлөрүнө адистештирилген камсыздандыруу компаниялары;

Камсыздандыруу мыйзамдары катышуучулардын курамын, укугун жана милдеттерин, ошондой эле камсыздандыруу базарында операцияларды аткаруу тартибин жөнгө салуучу мамлекеттик ченемдик актылардын жыйындысы.

Камсыздандыруу операцияларынын жалпы классификациялоосу:

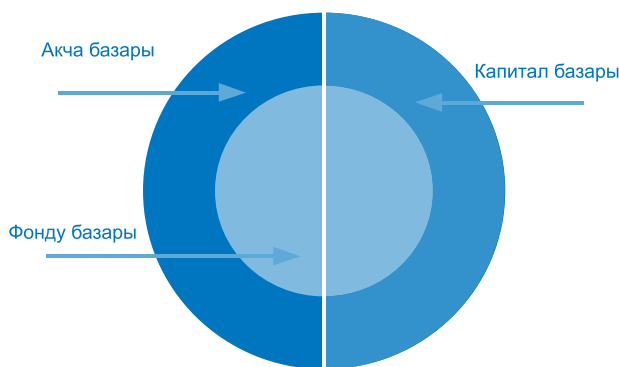
1. Убактылуу (убактылуу ишке жарамсыздык) же туруктуу (пенсияга чыгуу) негизде жеке жактарды социалдык камсыздандыруу.
2. Өмүрүн, ден соолугун, эмгекке жарамдуулугун ж.у.с. жоготуу тобокелдигин камсыздандыруу түрүндө жеке жактардын өздөрүн камсыздандыруу.
3. Мамлекеттин, юридикалык жана жеке жактардын кайсы мүлкүн болбосун камсыздандыруу катарында мүлктүк камсыздандыруу (айрым учурда милдетүү түрдө ишке ашырылат).
4. Камсыздандыруучунун жоопкердигин камсыздандыруу (камсыздандыруучунун түздөн-түз жоопкердигин камсыздандыруу жана үчүнчү жактардын жоопкердигин камсыздандыруу).
5. Ишкердик тобокелдикти камсыздандыруу (товар жүгүртүү чөйрөсүндө коммерциялык тобокелдикти камсыздандыруу жана насыялык, фондулук жана түздөн-түз камсыздандыруу каржы тобокелдиктерин камсыздандыруу (кайра камсыздандыруу операциялары)).

Кыргызстанда классикалык валюта базары азырынча өнүгө элек жана ал азырынча банктар ортосундагы валюталык операциялардын чегинде ишин жүргүзүүдө.

4. Фонду базары каржы базарынын негизги бөлүгү катары

Фонду базары баалуу кагаздар менен болгон ар түрдүү операциялардын жүрүшүндө келип чыккан каржы мамилелеринин өзгөчө чөйрөсү катары аныкталат. Бул чынында бардык калган бөлүктөрү менен аракеттенген каржы базарынын негизги бөлүгү. Фонду базары (төмөндөгү сүрөттөгү ичиндеги айлана) каржы базарынын түзүлүшүндө капиталдын базары, ошондой эле акча базарынын бөлүгү катарында эсептелет. Базардын экөө тең насыя, валюта жана камсыздандыруу базарлары менен өз ара аракеттенишет.

Фонду базарынын максаты – каржы ресурстарын топтоо жана базардын катышуучулары менен баалуу кагаздар менен болгон ар түрдүү операцияларды жүргүзүү аркылуу аларды кайра бөлүштүрүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу, б.а. инвесторлордон баа-

«Базарлар 20-кылымда бар болгон көзөмөл жана жөнгө салуу механизмдерине баш ийүү үчүн өтө эле чоң, татаал жана динамикалык болуп кетишти. Базардын эң тажрыйбалуу катышуучулары да бул каржы монструнун чатышкан баш катырмаларын толугу менен чече албагандыгы таң калыштуу эмес. Каржылык жөнгө салуучулар, мурдагы, жөнөкөй мезгилде иштелип чыккан жөнгө салуучу нормаларга салыштырмалуу азыркы күндүн татаал тутуму менен иш алып баруусуна туура келип жатат».

АЛАН ГРИНСПЕНДИН «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

луу кагаздардын эмитенттерине убактылуу эркин акча каражаттардын жүгүртүлүшүндө ортомчулук кылуу.

Кайра бөлүштүрүү милдети ишканалардын, мамлекеттин жана калктын, тармактар жана аймактар ортосунда баалуу кагаздарды (капиталдарды) жүгүртүү аркылуу кайра бөлүштүрүүдөн турат. Мамлекеттик жана муниципалдык баалуу кагаздарды чыгаруунун эсебинен мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттердин тартыштыкты каржылоодо жана аларды сатууда мамлекеттин пайдасына ишканалардын жана калктын эркин каржы ресурстарын кайра бөлүштүрүү жүргүзүлөт.

Секьюритизация – бул каржы базарында баалуу кагаздардын ролун жогорулатуу процесси. Секьюритизацияда төмөн ликвиддүү активдер дагы баалуу кагаздарга өтөт, алар инвесторлорго сунушталат. Көпчүлүк учурда баалуу кагаздардын эмиссиясы ишканаларга каржы ресурстарын насыя шартына караганда, тезирээк жана арзаныраак тартууга мүмкүнчүлүк берет.

Фонду базарынын (баалуу кагаздар базары), анда баалуу кагаздар акчага сатыла жана сатылып алына турган натыйжалуу иштешинин негизги шарты болуп акчалардын өз милдеттерин толугу менен аткарышы эсептелинет. Акчалардын өз милдеттерин аткарбагандыгы баалуу кагаздар менен болгон операцияларда шыктандыруу тутумунун аракетин өтө чектейт, төмөндөтөт. Баалуу кагаздардын баасын жогорулатуу аркылуу алынган акчалар аларды жүгүртүү процессине көмөк берүүнү камсыз кылат жана катышуучулардын кызыкчылыктарын арттырат.

3.1. Фонду базарларын классификациялоо

Фонду базарлары баарыдан мурда, инвесторлор үчүн уюштуруучулук жана ачыктык принциби боюнча классификацияланат. Ушуга байланыштуу, алар төмөнкүлөргө бөлүнөт:

Биржа базары фонду биржасы түшүнүгү менен түшүндүрүлөт. Бул өзгөчө уюштурулган базар, анда эң жогору сапаттагы баалуу кагаздар жүгүртүлөт (элге сунуштар) жана алар боюнча баалуу кагаздар базарынын кесипкөй катышуучулары операцияларды жүргүзүшөт. Инвесторлор ал мыкты уюштурулган жана андагы маалыматтар инвесторлор үчүн ачык болгон үчүн бул базарда бүтүм түзүүгө ишенишет.

Биржадан тышкары базар фонду биржасынан тышкары жүргүзүлүүчү баалуу кагаздар менен болгон базарды камтыйт. Эл аралык практикада бул базар аркылуу биржада катталганга караганда, башталгыч бөлүштүрүүнүн көпчүлүгү, ошондой эле начар сапаттагы баалуу кагаздарды сатуу жүргүзүлүп турат.

Экинчи принциби болуп аларда эмитенттердин катышуусуна карата бүтүмдүн мүнөзү эсептелет. Бир базарда эмитент бүтүмгө түздөн-түз катышат жана андан фонду капиталын алат. Ал эми башка базарда эмитент бүтүмгө катышпайт, бул жерде ал баалуу кагаздарды жабуу же алар боюнча дивиденддерди жана кирешелерди төлөп берүү булагы болуп эсептелет. Бүтүмдөр баалуу кагаздардын сатуучулары менен сатып алуучуларынын ортосунда жүргүзүлөт. Ушул принцип боюнча фонду базары төмөнкүлөргө бөлүнөт:

Баштапкы базар – бул баалуу кагаздардын баштапкы жана кайталама эмиссияларынын базары, анда эмитенттин инвесторлордун ортосунда баштапкы бөлүштүрүлүшү жүргүзүлөт. Баштапкы базардын маанилүү мүнөзү – бул инвесторлор үчүн толугу менен маалыматты билдирүү, бул акча каражаттарын салуу үчүн баалуу кагаздарды негиздүү тандоо кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Экинчи базар – мында баштапкы базарда мурда эле эмиссияланган баалуу кагаздар жүгүртүлүүчү базар. Экинчи базардын маанилүү мүнөзү – бул анын өтүмдүүлүгү, башкача айтканда курсунун бир аз термелүүсүндө жана сатууга болгон төмөн чыгымдарында кыска мөөнөттө баалуу кагаздардын бир кыйла көлөмүн сиңдирүү жөндөмдүүлүгү.

Инвесторго акча каражаттарын кайтаруу принциби боюнча карыз каржы аспаптар базарына жана менчик укук базарына (үлүштүк баалуу кагаздар базары) бөлүнөт.

Карыз каржы аспаптар базарында убактылуу эркин каржы ресурстары жүгүртүлөт, алардан ишканалар акча каражаттарын белгиленген мөөнөткө алышат, мөөнөтү өткөндөн кийин кайтарылып берилет. Карыз каржы базары зайымдар жана векселдерден турат.

Менчик укук базарында акционердик компаниялар (корпорациялар) чыгаруучу акциялардын ар түрдүү түрлөрү, үлүштүк кагаздар жүгүртүлөт. Компаниянын капиталы үлүштөргө бөлүнгөн, ар бир үлүшү бир акцияга туура келет. Ошондуктан «үлүштүк баалуу кагаз» деген термин келип чыккан. Инвестор акцияны сатып алуу менен компаниянын капиталынан бир үлүшкө ээ болот жана башка акционерлер менен катар компаниянын ээлеши – акционер болуп калат. Акцияга төлөнгөн акчалар компания-

«Киреше алып келүүчү кагаздардын базар баасы, алардын келечекте күтүлгөн кирешеси, айфориядан, акыл-эстүү

божомолдордон же баш-аламандыктардан улам өзгөрүп турган дисконттоо коэффициентине көбөйтүлгөн чоңдугунан улам аныктала тургандыгын эстен чыгарбоо керек. Так ошол маанайлар акциялардын жана башка кирешелүү активдердин наркын аныктайт. Ири заводдор, кеңсе имараттары жана турак-жайлар базар катышуучулары аларды пайдалануу келечегин канчага бааласа, алар ошончо турушат».

АЛАН ГРИНСПЕН-дин «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

нын менчиги болуп калат, алар инвесторлорго кайтарылып берилбейт. Бул каражаттар компанияны өнүктүрүү, машиналарды, жабдууларды ж.у.с. алуу үчүн пайдаланылат, ал эми акционерлер менчик ээлери катарында компанияны башкарууга жана дивиденд түрүндө пайданын бөлүгүн алууга укук алышат.

Мындан сырткары, фондулук базарды төмөндөгү белгилер боюнча классификацияласа болот:

1. жүгүртүү аймагы (эл аралык, улуттук жана аймактык базарлар)
2. баалуу кагаздардын түрлөрү боюнча (акция базары, облигация базары ж.б.)
3. келишим түрлөрү боюнча (шашылыш форварддык базар, своптук же кассалык базар)
4. эмитенттер үчүн (мамлекеттик баалуу кагаздардын базары, корпоративдик баалуу кагаздардын базары, муниципалдык баалуу кагаздардын базары)
5. мөөнөттөрү боюнча (кыска, орто жана узак мөөнөттүү жана мөөнөтсүз баалуу кагаздардын базары).

3.2. Фонду базарынын катышуучулары

Фонду базарынын катышуучулары (РЦБ) төмөнкүлөр болуп эсептелишет:

- баалуу кагаздарды чыгаруучу эмитенттер же уюмдар
- баалуу кагаздарга капитал салуучу инвесторлор же менчик ээлери
- эмитенттен инвесторго баалуу кагаздарды илгерилетүүнү жүргүзгөн фонду базарынын институту катарында ортомчулар

Фонду базарынын институттары болуп фонду биржалары, инвестициялык фондулары, депозитарийлер, реестр кармагычтар, брокерлер жана дилерлер эсептелет. Фонду базары же баалуу кагаздар базары акча базары жана капитал базары сыяктуу базардын ушундай түрлөрү менен иштешишет. Ушул базарлар аркылуу акча-каржы ресурстарын которуу жүргүзүлөт. Акча базарында кыска мөөнөттүү (бир жылга чейин) топтомдорду, ал эми капитал базарында орто жана узак мөөнөттүү (бир жылдан жогору) топтомдордун жүгүртүүсү болот. Ошондуктан баалуу кагаздар базары акча базарынын, ошондой эле капитал базарынын сегменти болуп эсептелет.

Азыркы убакта каржы ортомчулардын банктык же банктык эмес мүнөзүнө карата фонду базарынын банктык эмес модели (АКШ) сыяктуу моделин белгилешкен, мында баалуу кагаздар боюнча банктык эмес компаниялар, банк ортомчу болгондо банк модели (Германия), жана аралаш модель (Япония) – ортомчу болуп банктар, ошондой эле банктык эмес уюмдар чыгат.

Фонду индекстери – орточо көрсөткүчтөр менен салыштырганда акцияга баалардын өзгөрүшүн өлчөө ыкмасы. Индекстерди эсептөөдө көптөгөн компаниялардын акциялары эсепке алынат, мында салыштыруу, ошондой эле тармактык индекси түзүлөт. Биржа базарында дүйнөлүк фонду индекстеринин эң белгилүү болуп эсептелгендери – Standard & Poor's 5000, Dow Jones индекси жана Нью-Йорск фондулук биржасынын индекстери; биржадан тышкары –NASDAQ индекси. Россиянын биржалык индекстеринен Москва банктар аралык валюта биржасын (ММВБ)индексин, АК & М индексин атасак болот, биржадан тышкары –Россия соода тутумунун индекс (РСС). Баалуу кагаздарды сатып алуу жөнүндө чечим кабыл алуу талдоонун негизинде жүргүзүлөт, анын максаты болуп баалуу кагаздардын инвестициялык сапатын текшерүү жана аларды тобокелдик менен салыштыруу. Талдоонун төмөнкүдөй ыкмалары колдонулат: негиздүү жана техникалык талдоо, рейтинг жана фонду индекстерин пайдалануу менен талдоо, фонду капчыгын түзүү.

Фонду базары ага жүктөлгөн милдеттерди натыйжалуу аткарышы үчүн баалуу кагаздардын базарынын инфраструктурасын түзүү, фонду базарында ишмердүүлүктүн тигил же башка түрүн жүргүзүүчү адистештирилген уюмдардын болушу зарыл. Бул уюмдар фонду базарында өз ишмердүүлүгүн өзгөчө ишке ашырат, натыйжада аларды фонду базарынын кесипкөй катышуучулары деп аташат.

Эмитент – алар аркылуу инвестициялык каражаттарды тартуу үчүн баалуу кагаздарды чыгарууга жана жайгаштырууга кызыкдар болгон фонду базарынын катышуучусу. Эмитент, фонду базарынын катышуучусу катарында түздөн-түз баштапкы базарда гана алар чыгарган баалуу кагаздардын эмиссиясы базарда инвесторлордун ортосунда жайгаштырылганда, фонду бүтүмдөрүнө катышат.

КРда баалуу кагаздардын эмитенттери төмөнкүдөй классификацияланат:

- уюштуруу-укуктук формасы боюнча – аткаруу органдарынын жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын атынан мамлекет, акционердик коомдор, жоопкерчилиги чектелген коому;
- экономика сектору жана ишмердүүлүк түрлөрү боюнча – өнөр жай ишканалары (ошондой эле курулуш, агроөнөр жай топтому жана өндүрүш инфра-

Дүйнөлүк каржы кризиси тууралуу

«Бүгүнкү каржы көйгөйлөрү бум убагында пайда болгондугу түшүнүктүү. Арзан насыялар, ири өлчөмдөгү чет өлкөлүк инвестициялар, баалуу кагаздардын ондогон түрлөрүнүн келбетине келтирилген алдамай акчалардын чоң гүлдестеси – булардын бардыгы түшүнүүгө жана божомолдоого мүмкүн болбогон көйгөйлөрдүн түрмөгүн жараткан. Бүгүнкү күндө өкмөт, каржы уюмдары жана талдоочулар, акыркы, эң аз дегенде, 20 жыл аралыгында түзүлүп келген бул баш-аламандыкты жоюп, аны ирээтке келтирүүгө аракет жасашууда».

Леонид Заико жана Ярослав Романчуктун 2009 жылы жарык көргөн «Беларусь: транзиттик аймак» китебинен үзүндү

«Эл аралык валюталык фонд да, АКШ мамлекетинин бийлиги да, Евро аймагынын өлкөлөрү да жаман насыялар менен «токсичный» активдерди кантип аныктап, алардан кантип арылуу керек экендигин билишпейт. Тазалоонун мындай кеңири масштабдуу иш-чарасын базар гана банкроттуулук институту аркылуу өткөрө алат. Натыйжада, бирөөлөрү жоопкерчиликсиз кылык-жоругу менен инвестициялык каталары үчүн жооп берип, кризис өткөн чакта калса, ал эми башкалары болсо базарда пайда болгон бош катмарларды ээлөө мүмкүнчүлүгүн алып, жашоо өз нугуна кайрадан келет».

Леонид Заико жана Ярослав Романчуктун 2009 жылы жарык көргөн «Беларусь: транзиттик аймак» китебинен үзүндү.

структурасы кирет), каржы сектору (коммерциялык банктар, инвестициялык фондулар жана компаниялар, камсыздандыруу компаниялары жана пенсиялык фондулар), тейлөө секторунун компаниялары (соода, социалдык инфраструктура, сервис ж.б.);

- инвесторлор үчүн маалымат берүү деңгээли боюнча– листингдик (эл алдында) жана листингдик эмес (эл алдында эмес) эмитенттер.

Инвестор – эмитент анын баалуу кагаздарын сатып алуу менен тартылуучу капиталдын булагы болуп эсептелген фонду базарынын катышуучусу. Ушуга байланыштуу, инвесторду тагыраак аныктоо үчүн акыйкат алуучу деген түшүнүк киргизилет. Ал болуп баалуу кагаздарды акыйкат сатып алган жана төлөгөн жана сатып алып жаткан учурда мүлктүк мүнөздөгү доолор, үчүнчү жактардын укуктары жөнүндө билбеген жана биле албаган жак эсептелет.

Кесипкөй катышуучу – брокер же дилер, реестр кармагыч, фонду биржасы, депозитарий, инвестициялык фонд, инвестициялык активдерди башкаруучу.

2010-жылы баалуу кагаздар базарынын кесипкөй катышуучулары

Аталышы	Саны
Баалуу кагаздар базарында сода уюштуруучулар	3
Депозитардык ишмердүүлүк	5
Брокердик ишмердүүлүк	34
Дилердик ишмердүүлүк	33
Баалуу кагаздардын ээлеринин реестрин жүргүзүү	19
Инвестициялык фондулар	6
Баалуу кагаздарды ишенимдүү башкаруу	32
Инвестициялык кеңешчи	14
Инвестициялык фондуну башкаруу	12
Клирингдик ишмердүүлүк	2

5. КРнын фонду базарын өнүктүрүүнүн диалектикасы жана келечеги

Өлкөдө фонду базарынын өнүгүү тарыхы түздөн-түз акционердик компаниялардын пайда болушу менен байланыштуу. Өз кезегинде мамлекеттик акционердик комунун түзүлүшү биринчи баалуу кагаздардын – акциялардын пайда болушу менен байланыштуу, алар 1991-1997-жылдарда адегенде купондук, андан кийин акча аукциондорунда сатууга коюлган:

- 91-93-жж. Соода жана тейлөө чөйрөсү менчиктештирилген;
- 94-97-жж. өнөр жай, курулуш, транспорт жана инфраструктуралык тармактардын ишканалары менчиктештирилген;
- андан кийин 1998-жылы башталып, бирок аягына чейин бүтүрө элек, стратегиялык ири ишканаларды менчиктештирүү караштырылган;
- 1998-жылдын аягына өлкөдө 70%дан ашык мамлекеттик ишканалар менчиктештирилген.

Ошентип, фонду базарынын диалектикасы өнүгүүнүн төмөнкүдөй үч баскычы менен берилет:

- **1-баскыч** – менчиктештирүү шартында фонду базарынын калыптанышы жана акционердик капиталдын түзүлүшү (1991-1998)
- **2-баскыч** - реалдуу экономикага капиталды тартуу чөйрөсү катарында фонду базарын өнүктүрүү (1998-2006)
- **3-баскыч** - каржы базарынын жана улуттук экономиканын индикаторунун бөлүгү катарында фонду базарын өнүктүрүү (2007-ж.).

Кыргыз Республикасынын өзгөрүүчү экономикасы үчүн фонду базарын өнүктүрүү процесси жана ушундан келип чыккан мүмкүнчүлүктөрү менен каржы ресурстарын тартуудагы анын ролу азыркы убакта базарда экономикалык саясаттын аспаптары болуп калды. Өлкөнүн экономикасында фонду базарынын жаңы ролу төмөнкүлөр менен корутундулат:

- ар түрдүүлүктү жогорулатуунун каржы аспаптарынын ишенимдүүлүгүнүн эсебинен ар түрдүү булактардан убактылуу эркин капиталды мобилизациялоо;
- инвестициялык чөйрөдө фонду капиталын пайдалануу боюнча натыйжалуу багыттардын аныктамалары жана пайдалуу шарттарды түзүү;
- тартуу чөйрөсүнөн инвестициялоо чөйрөсүнө аккумуляцияланган эркин фон-

- ду капиталынан кайра бөлүштүрүүнү натыйжалуу уюштуруу;
- сунун менен сурамдын ортосунда түзүлгөн мамилени объективдүү чагылдырган деңгээлде өзүнчө каржы аспаптарына базар бааларын коюу;
- каржы аспаптарынын сатуучусу менен сатып алуучусунун ортосунда квалификацияланган ортомчулук кылуу;
- инвесторлор үчүн каржылык жана коммерциялык тобокелдикти төмөндөтүү үчүн шарт түзүү.

Кыргыз Республикасында каржы базарын өнүктүрүү процесси түздөн-түз каржы институттарынын ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен байланыштуу. Бул процесс бүгүнкү күнгө чейин даяр мыйзамдар жок эле жүргүзүлүүдө. Бир катар каржы институттарынын ишмердүүлүгү Президенттин жарлыктары, Өкмөттүн токтомдору, министрликтердин жана ведомстволордун нускамалары жана башка ченемдери менен жөнгө салынат. Мындай кырдаал каржы базарынын айрым сегменттерин калыптандырууга жана өнүктүрүүгө терс бергендиги шексиз. Ошондуктан каржы базарынын мындан ары өнүгүшү каржы базарынын консолидациясы жана камсыздандырууну уюштуруу жана ата мекендик жана чет өлкөлүк инвесторлордун каражаттарын баалуу кагаздарга инвестициялоо, экономиканын реалдуу секторун каржы ресурстарына мүмкүнчүлүк алуусун кеңейтүү боюнча макулдашылган мамлекет саясатында жүргүзүлүшү керек.

Фонду базары ишканалар үчүн каржы ресурстарын толуктоо булагы, анын натыйжалуулугун баалоо аспабы жана өндүрүштүк эмес чөйрөдөн өндүрүштүк чөйрөгө каражаттарды кайра бөлүштүрүүнүн маанилүү багыттарынын бири боло алат жана болушу керек.

Республикада инвестициялык институттарды өнүктүрүү (институционалдык инвесторлорду) каржы аспаптарынын көп түрдүүлүгүнүн жоктугу менен аныкталган фонду базарынын узак мөөнөттүү милдети жана каржы базарына жеке инвесторлордун ишенимин арттыруу болуп эсептелинет. Активдерди жана башка институционалдык инвесторлорду башкаруучу пенсия фондуларын өнүктүрүү үчүн ушул чөйрөдө такшалган өзгөрмөлүү экономикасы менен башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын пайдалануу керек.

Институционалдык инвесторлордун каражаттарын баалуу кагаздар базарына тартуу үчүн шарттарды, Борбордук Азия регионунун, биринчи кезекте, Казакстан, Россия, ошондой эле базардын мүмкүнчүлүгүн кеңейтүүчү базарлар менен алакалашуу түзүү керек. Мисалы: чет өлкөлүктөр АКШнын мамлекеттик баалуу кагаздарынын 48 %ына, корпоративдик карыз милдеттемелердин 24 %ына, АКШнын 8 трлн. доллар суммасына (АКШнын ИДПсына дээрлик барабар) американын корпорацияларынын 24 %ына ээлик кылышат.

Өлкөнүн мамлекеттик жана стратегиялык ишканаларынын ишинде акыйкаттыкты камсыздоо, аларда корпоративдик башкаруунун натыйжалуу тутумун түзүү, бухгалтердик эсепке жана аудитке талаптарды жакшыртуунун эсебинен каржы тутумунун натыйжалуулугун жогорулатуу зарыл. Эгерде эсеп деңгээли ЭКӨУнун (Экономикалык кызматташуу жана өнүгүү уюму) ортоңку деңгээлине көтөрүлсө, жылына болжолтуулган ИДПнын өсүү темпи ушул гана фактордун эсебинен 0.7-0.9%га көбөйүшү керек. Стратегиялык компаниялардын ишинде ачыктыкты камсыз кылуу бардык чоң ишкердикте ишкер кырдаалды түзүү үчүн эң эле маанилүү, бул инвесторлор тарабынан базарга кызыкчылыкты арттырууга, натыйжада каржы тутумунун натыйжалуулугун көтөрүүгө өбөлгө түзөт.

Ушул иш-чараларды ийгиликтүү ишке ашырган учурда, 2013-жылы фонду базарынын базар капитализациясы ИДПга карата 70-80%ды түзө тургандыгы, ал эми фонду базарында сода көлөмү ИДПга карата 30%га көбөйгөнү тургандыгы күтүлүүдө.

6. Каржы базарынын түзүмү кандай болушу керек?

Көпчүлүк өнүгүп бара жаткан өлкөлөрдүн базары үчүн каржы базарынын түзүмү кандай болушу керек деген эң эле актуалдуу суроо болуп эсептелинет. Бул планда каржы базарынын тигил же бул бөлүгүнүн өнүгүшү өлкө каржы базарынын өнүгүшүнүн кандай моделин кармап тургандыгын тактоодо турат. Мында каржы базары эки модель боюнча өнүккөнү жалпыбызга белгилүү: англо-саксондук – абдан өнүккөн фонду базары жана континенталдык- абдан өнүккөн банк сектору менен. Биринчи модель боюнча Улуу Британия жана АКШ, экинчиси боюнча – Германия, Франция жана Япония өнүгүшкөн. Ошондуктан бул өлкөлөрдө каржы базарынын түзүмү бири-биринен бир аз айырмаланып турат. Бүгүнкү күндө өнүккөн өлкөлөрдө бардык каржы базарлары чынында эле окшош түзүмгө ээ, мисалы: АКШнын базары менен.

Өнүккөн өлкөлөрдө каржы базарынын ойдогудай түзүмү эксперттердин байкоосу боюнча төмөнкүдөй берилген:

Кыргыз Республикасында каржы базарын өнүктүрүү процесси түздөн-түз каржы институттарынын ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен байланыштуу. Бул процесс бүгүнкү күнгө чейин даяр мыйзамдар жок эле жүргүзүлүүдө. Бир катар каржы институттарынын ишмердүүлүгү Президенттин жарлыктары, Өкмөттүн токтомдору, министрликтердин жана ведомстволордун нускамалары жана башка ченемдери менен жөнгө салынат. Мындай кырдаал каржы базарынын айрым сегменттерин калыптандырууга жана өнүктүрүүгө терс бергендиги шексиз.

- Камсыздандыруу компаниялардын активдери - 7%
- Пенсиялык фондулардын активдери - 13%
- Коммерциялык банктардын активдери – 20%
- Баалуу кагаздарды сатуунун көлөмү - 60%

Кыргыз каржы базарында банк базарынын гана ролу жана мааниси артыкчылыкка ээ болууда (86,4%), фонду базарын кошкондо (12,7%), каржы базарынын бардык калган бөлүктөрү өнүкпөй калганы өкүнүчтүү. Мисалы: камсыздандыруу компанияларынын активдери базар көлөмүнөн болгону 0,7% ды пенсиялык фондунун , активдери - 0,2%ды түзөт.

Биздин каржы базарыбыздын мындан ары өнүгүшү коңшу Казакстандын жолу менен кетсе дагы болмок, анда азыркы убакта каржы базары тез өнүгүүдө жана базардын түзүмү өнүккөн өлкөлөр менен салыштырууга татыктуу болду. Кошумча өнүктүрүүгө бул жерде камсыздандыруу сектору (0,6%) жана пенсиялык фонду сектору (5,1%) гана муктаж. Фонду базары (62,1%) жана банк сектору (31,9%) толугу менен ойдогудай түзүмгө ээ.

Кыргызстанда каржы базарынын нормалдуу жана теңдештирилген өнүгүшүнө жетүү үчүн белгиленген убакыт талап кылынат, бирок эң негизгиси мамлекеттин банктык эмес каржы секторуна, баарыдан мурда фонду базарына мамилесин өзгөртүүсү зарыл. Каржы базарынын өнүгүшү артта калып жатканы, баарыдан мурда анын төмөндөшү улантылып жатканы көрүнүп, ал тургай билинип дагы турат, бул мамлекеттин алдында өлкөнүн каржы базарын биринчи кезекте жана теңдештирилген өнүгүүсүнө карата өз саясатын түптамасынан бери карап чыгуу маселесин коёт.

Кыргызстандын каржы базарында банк базарынын гана ролу жана мааниси үстөмдүк кылып (86,4%), ал эми каржы базарынын калган бардык бөлүктөрү, тилекке каршы, анын ичинде фондулук базар (12,7%) дагы анча өнүкпөгөн бойдон кала берди.

7. Глоссарий

Каржы базары – бул базар экономикалык мамилелер чөйрөсү, мында каржы аспаптарын сатуу аркылуу базардын катышуучусунун биринен экинчисине акча ресурстары келип түшөт. Каржы базары төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат: акча базары, насыя базары, фонду базары, валюта базары, камсыздандыруу базары.

Акча базары – кыска мөөнөттүү каржы аспаптары жүгүртүлүүчү базардын бөлүгү. Адатта акча базарына бир жылга чейинки мөөнөттөгү каржы милдеттери менен операциялар кирет.

Капитал базары – каржы базарынын бөлүгү, мында «узак» акчалар айланып жүрөт, башкача айтканда бир жылдан ашык мөөнөттө айланып жүргөн акча каражаттарын билдирет. Капитал базарында эркин капиталдарды кайра бөлүштүрүү жана аларды ар түрдүү кирешелүү каржы активдерине инвестициялоо жүргүзүлөт.

Өнүккөн мамлекеттердин каржы базарынын тутуму

Кыргызстандын каржы базарынын тутуму

Казакстандын каржы базарынын тутуму

Каржы аспаптары – кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү инвестициялоонун ар түрдүү түрлөрү, каржы базарларында соода жүргүзүлөт. Аларга акча каражаттары, баалуу кагаздар, форвард келишими, фьючерстер жана своптор кирет.

Фонду базары – бул анда эмиссиялык баалуу кагаздар жүгүртүлүүчү каржы базары. Фонду базары каржы базарынын тутумундагы капитал базары, ошондой эле акча базарынын бөлүгү катарында эсептелет. Эки базар тең ошондой эле насыя, валюта жана камсыздандыруу базарлары менен өз ара иштешет.

Каржы – бул мамлекет менен мамлекеттик, жеке, жамааттык субъектилеринин жана чарба жүргүзүүнүн башка түрүнүн ортосунда коомдун муктаждыктарын кайталап өндүрүү, шыктандыруу жана канааттандыруу максаттарында акча каражаттарын калыптандыруу жана пайдалануу боюнча келип чыккан акча мамилелеринин топтомун билдирет.

Насыя базары банктар ортосундагы базар менен түшүндүрүлөт, аларга банктар гана мүмкүнчүлүк ала алышат жана ал жерде активдүү жана пассивдүү операцияларды күн сайын баланстоо жүргүзүлөт.

Валюта базары сурам жана сунуштун негизинде валюталарды сатып алуу-сатуу жүргүзүлүүчү ар түрдүү өлкөлөрдүн юридикалык жеке жактардын акчалай милдеттенмелерин төлөөгө байланыштуу эл аралык төлөм жүгүртүүсүн тейлейт.

Камсыздандыруу базары каржы мамилелеринин өзгөчө чөйрөсү, мында сатып алуу-сатуу объектиси өзгөчө каржы кызматы – каршы тобокелчилигинин камсыздандыруусун коргоо болот.

Фонду базары бул эмиссиялык баалуу кагаздардын жүгүртүүсү болгон каржы базары. Каржы базарынын системасында каржы базары капитал базарынын бөлүгү, ошондой эле акча базарынын бөлүгү болуп эсептелет. Бул эки базар тең ошондой эле насыя, валюталык жана камсыздандыруу базарлары менен өз ара аракеттенишет.

Секьюритизациялоо – бул каржы базарында баалуу кагаздардын ролун жогорулатуу процесси.

Баалуу кагаз – белгиленген форманы жана милдеттүү маалым даректерди сактоо менен анын ээсинин мүлктүк укугун тастыктаган документ. Буга ошондой эле баалуу кагаздар жөнүндө мыйзам же алар белгилеген тартипте баалуу кагаздардын катарына киргизилген документтердин бардыгы кирет.

Биржа базары фонду биржасы түшүнүгү менен түшүндүрүлөт. Бул өзгөчө, уюштурулган базар, анда эң жогорку сапаттагы баалуу кагаздар жүгүртүлөт (эл алдындагы сунуштар) жана андагы операцияларды баалуу кагаздар базарынын кесипкөй катышуучулары жүргүзүшөт.

Биржадан тышкары базар баалуу кагаздар менен жүргүзүлгөн операциялар базарын камтыйт, алар биржадан тышкары жүргүзүлөт. Эл аралык практикада бул базар аркылуу көпчүлүк баштапкы которуулар, ошондой эле биржада катталганга караганда, начар сапаттагы баалуу кагаздарды сатуу жүргүзүлөт.

Баштапкы базар – бул баалуу кагаздардын баштапкы жана кайталама эмиссияларынын базары, анда инвесторлордун ортосунда баштапкы бөлүштүрүү жүргүзүлөт. Баштапкы базардын маанилүү мүнөзү – бул инвесторлор үчүн толугу менен маалыматты билдирүү, бул акча каражаттарын салуу үчүн баалуу кагаздарды негиздүү тандоо кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Экинчи базар – мында баштапкы базарда мурда эле эмиссияланган баалуу кагаздар жүгүртүлүүчү базар. Экинчи базардын маанилүү мүнөзү – бул анын өтүмдүүлүгү, башкача айтканда курсунун бир аз термелүүсүндө жана сатууга болгон төмөн чыгымдарында кыска мөөнөттө баалуу кагаздардын бир кыйла көлөмүн сиңдирүү жөндөмдүүлүгү.

Кыргыз Республикасында каржы базарын өнүктүрүү процесси түздөн-түз каржы институттарынын ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен байланыштуу. Бул процесс бүгүнкү күнгө чейин даяр мыйзамдар жок эле жүргүзүлүүдө. Бир катар каржы институттарынын ишмердүүлүгү Президенттин жарлык-тары, Өкмөттүн токтомдору, министрликтердин жана ведомстволордун нускамалары жана башка ченемдери менен жөнгө салынат. Мындай кырдаал каржы базарынын айрым сегменттерин калыптандырууга жана өнүктүрүүгө терс бергендиги шексиз.

АКЧА- КРЕДИТТИК САЯСАТ

Мазмуну

1. Акча-кредиттик саясаттын аныктамасы (АКС)
2. АКСнын максаттуу көрсөткүчтөрү.
3. АКСны жүзөгө ашыруу.
4. Акча-кредиттик саясатынын каражаттары:
 - 4.1 Валюталык базардагы операция.
 - 4.2 Ачык базардагы оттордун жана операциялардын аукциондору.
 - 4.3 Эсептик коюм.
 - 4.4 Резервдик талаптар.
 - 4.5 Экономика жана каржы секторунун чукул колдоонун механизмдери.
5. Коомчулукту маалымдоо.
6. Корутунду.
7. ММКларга жалпы сунуштама.
8. Глоссарий.
9. Практикум.

1. Акча-кредиттик саясаттын аныктамасы

Акча-кредиттик саясат – бул борбордук банктын жөнгө салууга багытталган ишмердүүлүгү:

- а) өлкөдөгү акча массасынын саны;
- б) экономикага банк тутумунан түшкөн кредиттик агымдар;
- в) узак мөөнөттүү туруктуу экономикалык өсүүгө жетүү үчүн пайыздык коюмдун жалпы деңгээли.

Борбордук банктын ишмердүүлүгү экономикада акча массасынын санына таасир этүү боюнча мамлекеттик күчтүү курал болуп саналат. Борбордук банк негизинен өзүнүн балансындагы активдердин жана пассивдердин статьясын өзгөртүүнүн эсебинен акча массасын жөнгө салат.

Кыргызстанда бул кантип ишке ашырылат? Баарынан мурда Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынан – борбордук банкынан акча массасын алуу жана түзүү механизмдерин түшүнүү зарыл. Улуттук банк коммерциялык банктын кредиттерин көбөйтүү, өкмөттүн баалуу кагаздарын, чет өлкөлүк валюталарды жана алтындарды сатып алуу жолу менен экономикада акчанын санын көбөйтөт. Ушул операцияларды жүзөгө ашыруу менен Улуттук банк өзүнүн активдерин кредит, баалуу кагаз же чет өлкөлүк валюта же алтын резервдеринде көбөйтөт. Улуттук банктагы пассивдер жүгүртүүгө чыгарылган акча же улуттук банктын корреспонденттик эсептерине коммерциялык банктардын резервдериндеги акча түрүндө көбөйтөт. Жүгүртүүдөгү жана корреспонденттик эсептеги коммерциялык банктардын эсептериндеги акчалар депозиттерди кабыл алуу жана кредиттерди берүү механизмдери аркылуу өз кезегинде алар акча түзгөн коммерциялык банктар үчүн негизги болуп саналуучу акча базасын түзөт. Акча массасын азайтуу үчүн тескерисинче мүнөздөгү операцияларды жүргүзөт, башкача айтканда же алардын эсебиндеги коммерциялык банктардын резервдерин же баалуу кагаз (Улуттук банктын ноту чыгарган) жана чет өлкөлүк валюталарды сатуу жолу менен айлантылган акчаларды азайтат.

Коммерциялык банктардын депозиттер жана кредиттер боюнча пайыздык коюмдарынын деңгээли инвестиция максаттары жана керектөө үчүн экономикада кредит түрүндө аларды кайра берүүдөн жана айлантуудан акча каражаттарын мобилизациялоодогу алардын мүмкүнчүлүктөрүнө таасирин тийгизет. Улуттук банк акча базарларында жүргүзүлүүчү өзүлөрүнүн операциялары боюнча пайыздык коюмдук өзгөртүү же Улуттук банктын эсептерине кабыл алынган депозиттердин белгилүү бөлүгүн коммерциялык банктарга сактоону милдеттендирүү, резервдик талаптарды өзгөртүү аркылуу кредиттерди берүү жана депозиттерди мобилизациялоо процессине таасир этет.

Окуу колдонмо «Каржы темалары массалык маалымат каражаттарында (экономикалык журналистика сериясы)»

**Суеркул
Абдыбалы тегин,
Кыргыз
Республикасынын
Улуттук банкынын
төрагасынын
орун басары**

Түйүндүү сөздөр:
Акча-кредиттик саясат, борбордук банк, акчага болгон сурам, акчаны сунуштоо, инфляция, базалык инфляция, керектелүүчү баанын индекси, эсептик коюм, акча-кредиттик саясаттын куралдары, резервдик талаптар.

Экономикада акча массасынын деңгээлин жөнгө салуу же таасир этүү менен борбордук банк улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнө, башкача айтканда анын туруктуулугуна жана экономикадагы пайыздык коюмдарынын деңгээлине таасир этет. Пайыздык коюмдарынын деңгээли экономикада, анын ичинде керектөө, чогултуу жана инвестиция, соода активдүүлүгү жана жалпы жумуштуулуктун деңгээлине өз кезегинде маанилүү таасир көрсөтөт. Экономиканын туруктуу өсүүсү экономикадагы инвестициялардын, чогултуулардын, калктын керектөөлөрүнүн жана жумуштуулуктун деңгээлине жараша болот. Көпчүлүк экономисттер акча сунуштоолорун өзгөртүү узак мөөнөттүү перспективада жыйынды өнүмгө таасир эте албайт, негизинен баанын жалпы деңгээлинин өзгөрүшүндө, башкача айтканда инфляциянын деңгээлинде чагылдырылат деп эсептешет. Бирок, айлык акынын баалары дароо эле акча массасын өзгөртүүгө таасирин тийгизе албайт, аны коррекциялоого белгилүү бир убакыт кылынарынан сырткары кыска мөөнөттүү перспективада жыйынды өнүмдүн өсүшүнө таасир этүү олуттуу болушу мүмкүн. Мындай мезгилде өткөн акча сунуштары продукциялардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн өсүүсүнө таасир көрсөтөт. Албетте, реалдуу турмушта экономиканын бул бардык аспектеринин өз ара аракеттери татаал жүрөт жана көп фактордук кубулуш болуп саналат. Экономиканын аз ачылган өзгөчөлүктөрү өнүккөн экономика үчүн колдонулган теориялык негиздемелерге дайым эле дал келе бербейт. Жыйынтыктап айтканда, борбордук банктардын экономикалык өсүүгө өз ара жардамдары жана баанын жалпы деңгээлинин туруктуулугун камсыз кылуулары үчүн туруктуу дилеммалары бар экендиги жөнүндө айтууга болот. Көпчүлүк дүйнөлүк өлкөлөрдө баанын жалпы деңгээлинин туруктуулугун камсыз кылуу акча-кредиттик саясаттын негизги максаты катары каралат.

2. Акча-кредиттик саясаттын (АКС) максаттуу көрсөткүчтөрү

Кыргызстанда акча-кредиттик саясаттын негизги максаты катары баанын жалпы деңгээлинин туруктуулугу, башкача айтканда инфляциянын төмөнкү деңгээли белгиленген. Инфляция – бул өлкөдө товарга жана кызмат көрсөтүүгө баанын жалпы деңгээлинин уланытылган өсүүсү. Инфляция улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн өсүүсүнө алып келет. Ошол эле мезгилде баанын деңгээлинин бир мезгилде кыска мөөнөттүү өсүүсү инфляцияны түшүндүрбөйт. Ачык базарда кыска мөөнөттүү мезгилде баалар көтөрүлүп жана түшүп турушу мүмкүн. Бул өсүүнүн узак мөөнөттүү динамикасын түшүндүрбөйт.

Кээде, баанын бир мезгилде көтөрүлүшү баанын узак мөөнөттүү өсүүсүнө айланып, калк тарабынан күтүүлөргө алып келиши мүмкүн, анткени, экономикалык агенттер реалдуу кирешелери менен өзүлөрүнүн жоготууларын кандайдыр бир деңгээлде компенсациялоого аракеттенишет, ал эми калк ошол жоготууларга компенсация алуу үчүн жумуш берүүчүлөргө басым көрсөтүшөт. Экономикалык агенттердин жана калктын ушундай ар бир кадамдарынан баанын андан ары өсүүсү келип чыгат. Ошентип, инфляцияны керектөөчүлөрдүн турмушунун наркынын өсүүсүнүн көрсөткүчү катары кароого болот. Керектөөчүнүн жашоосунун наркы керектөө бюджетинин чыгашаларында алардын үлүштөрүнүн, көптөгөн товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн баасына көз каранды. Өз алдынча мамлекеттик орган (Кыргызстанда бул улуттук статистикалык комитет) керектөөчүлөрдүн турмушунун наркын өлчөө үчүн керектелүүчү продуктылардын, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн куржунун аныктоого үй чарбаларына сурамжылоону жүргүзөт, анын негизинде керектөө куржунун түзөт. Мезгили-мезгили менен керектөө куржунунун сатып алуу наркына мониторингди жүзөгө ашырат. Базалык жылдын тиешелүү мерчемине карата азыркы учурдагы керектөө куржунунун наркын салыштырып, керектөө бааларынын индексин (КБИ) эсептеп чыгат. Белгиленген мезгилде (маселен, жыл) КБИнин пайыздык өзгөрүүсү керектөөчүлөр үчүн баанын инфляциясы болуп саналат. Мисалы, эгер базалык мезгилде КБИ 100%ды түзсө, ал эми бир жылдан кийин 105% болсо, анда инфляция 5% га барабар. Көпчүлүк өлкөлөрдө керектөө бааларынын индексинин өзгөрүү көрсөткүчтөрү акча-кредиттик саясатка багытталган инфляциянын көрсөткүчү катары кабыл алынат.

Инфляцияны баалоого башка көрсөткүчтөр дагы колдонулат. Алардын бири - базалык инфляция, азык-түлүккө же сырттан таңууланган бааларга маселен, нефть продуктыларына, баанын сезондук өйдө-ылдый болууларына, өкмөт тарабынан административдик белгиленген баалардан сырткары, туруктуу инфляциялык тренддерди өлчөөгө жана аныктоого токтолот. Жалпы инфляциялык тренддерди баалоо үчүн ички

Баанын бир мезгилде көтөрүлүшү баанын узак мөөнөттүү өсүүсүнө айланып, калк тарабынан күтүүлөргө алып келиши мүмкүн.

Экономикалык агенттер реалдуу кирешелери менен өзүлөрүнүн жоготууларын кандайдыр бир деңгээлде компенсациялоого аракеттенишет, ал эми калк ошол жоготууларга компенсация алуу үчүн жумуш берүүчүлөргө басым көрсөтөт.

Экономикалык агенттердин жана калктын ушундай ар бир кадамдарынан баанын андан ары өсүүсү келип чыгат.

Ошентип, инфляцияны керектөөчүлөрдүн турмушунун наркынын өсүүсүнүн көрсөткүчү катары кароого болот.

Инфляция монополисттер тарабынан баа түзүлүшүнө жүргүзгөн монополдук аракеттерден, өндүрүүчүлөрдүн, ташып жеткирүүчүлөрдүн же тармактык сатуучулардын сүйлөшүп алууларынан, жумушчу күчүнүн наркынын өсүшүнөн, өндүрүлгөн продуктылардын баасынын өсүшү менен байланыштуу болушу мүмкүн.

дүң продуктынын дефляторун эске алуу маанилүү болуп саналат.

Кыргызстанда 2007-2008-жылдар үчүн керектөө чыгымдарынын түзүмү төмөнкү таблицада ирилештирилген түрдө берилген. Чыгымдардын түзүмүндө чыгашалардын дээрлик жарымын азык-түлүк продуктылары түзөт, демек, биздин керектөөчүлөр азык-түлүк товарларына көбүрөөк көз каранды.

Керектөө чыгымдарынын түзүмү	2007 ж.	2008 ж.
Азык-түлүк продуктылары жана алкогольсуз суусундуктар	0,500	0,482
Алкоголь ичимдиктери жана тамеки	0,078	0,102
Азык-түлүк эмес товарлар	0,296	0,296
Кызмат көрсөтүүлөр	0,125	0,120

Инфляцияны эмне түзөт? Көпчүлүк экономисттердин изилдөөлөрү узакка созулган инфляция негизинен уланып туруучу акча төгүмдөрүнө байланыштуу экендигин белгилейт. Эгерде, акча сунуштоо экономиканын өсүшүнө салыштырмалуу өтө тез өссө, анда улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгү түшөт, инфляция болот. Товардык тартыштык дагы инфляциянын себеби болушу мүмкүн. Бюджеттик чыгымдарды кеңейтүү жолу менен ички сурамды кескин күчөтүү баанын өсүшүнө таасир этет, эгерде экономиканын масштабы аз болуп, экономикадагы сурамды абсорбциялоого жөндөмсүз болсо. Андыктан, борбордук банк жана Каржы министрлиги инфляцияны болтурбоо үчүн сурамдын күчөшү менен экономиканын өсүшүнүн ортосундагы туура балансты табуусу керек.

Инфляция монополисттер тарабынан баа түзүлүшүнө жүргүзгөн монополдук аракеттерден, өндүрүүчүлөрдүн, ташып жеткирүүчүлөрдүн же тармактык сатуучулардын сүйлөшүп алууларынан, жумушчу күчүнүн наркынын өсүшүнөн, өндүрүлгөн продуктылардын баасынын өсүшү менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Башка өлкөлөрдөн алынып келинип жаткан өзгөчө маанилүү продуктылардын баасынын өсүшү өлкөнүн ичиндеги инфляциянын себеби болуп калышы мүмкүн. 2007-жылы эл аралык базарда негизги азык-түлүк продуктыларына (буудай, ун жана башка азык-түлүк продуктылары) жана нефть продуктыларына баа көтөрүлгөндө Кыргызстанда баанын жалпы деңгээлине басым кескин өсүп, инфляциянын жылдык деңгээли жылдык 20 % га чейин көтөрүлгөн.

Инфляциялык күтүүлөр, эгерде калк арасында баанын өсүп кетишине негативдүү тажрыйба бар болсо, анын дайыма өсүп туруусу күтүлөт жана мындай жагдай инфляциянын себеби болуп саналат.

Баанын өсүүсүнүн негизги себептерине карата инфляцияга каршы саясат таасир этүүнүн бир же бир нече чараларын өзүнө камтыйт: акча массасын же акча наркын кыскартууга багытталган акча-кредиттик жөнгө салуу чаралары; салыктык түшүүлөрдү көбөйтүүгө же мамлекеттик чыгашаларды кыскартууга багытталган бюджеттик салыктык саясат чаралары; монополияга каршы саясат чаралары; өндүрүмдүүлүктү жакшыртууга жана товардык сунуштарды көбөйтүүгө багытталган экономика секторлорун реструктуризациялоо.

3. Акча-кредиттик саясатты жүзөгө ашыруу

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө» Мыйзамга ылайык, Улуттук банктын ишмердигинин максаты ылайыктуу акча-кредиттик саясатты жүргүзүү аркылуу баалардын деңгээлинин жалпы туруктуулугуна жетишүү жана аны кармап туруу эсептелет. Ушул максатта 2010-жылга инфляциянын максаттуу көрсөткүчү жылдык 7,5 – 9,5 % деңгээлинде аныкталды. Экономикалык өсүштүн туруктуулугу экономикалык активдүүлүктүн жана калктын иш менен камсыз болуусунун өзгөрүп туруусу, инфляциянын төмөндүгү жана төлөм балансынын узак мөөнөттүү тең салмактуулугуна жетишүүсү менен мүнөздөлөт. Улуттук банкка ылайыгына жараша улуттук валютанын сатып алуучулук жөндөмдүүлүгүн, узак мөөнөттүү экономикалык өсүшкө жардам берүү үчүн банктык жана төлөм тутумунун туруктуулугун камсыз кылуу боюнча милдеттер коюлду. Төмөндө, атайын бөлүктө туруктуу жана өнүккөн экономикадагы акча-кредиттик саясаттын механизмдери аркылуу ички суроо-талапка таасир көрсөтүүнүн болжолдуу механизми көрсөтүлдү.

Ички суроо-талапка таасир этүү

Акча-кредиттик саясат ички базардагы суроо-талапка таасир этүү аркылуу

өндүрүштүн, төлөм балансынын жана инфляциянын өсүш деңгээлине таасир этет. Ички суроо-талап ички керектөөлөрдүн, инвестициялардын жыйындысы жана компаниялардын товардык-материалдык көрөңгөлөрүнүн өзгөрүүлөрү аркылуу аныкталат.

Акчалык сунуштарды төмөндөтүү баалуу кагаздарды өкмөттүн өз портфелинен же ички базарда коммерциялык банктарга чет өлкөлүк валютаны сатуу аркылуу жүзөгө ашырылат. Ордуна борбордук банк акчалай каражаттарды алат жана борбордук банкта корреспонденттик эсептерге коммерциялык банктардын резервдери төмөндөйт. Анткени, банктардын корреспонденттик эсептердеги каражаттары төмөндөсө, анда алар кредиттерди берүүнү чектөөгө аргасыз болушат, бул ылайыгына жараша кредиттер боюнча пайыздык чендин кээ бир өсүүсүнө алып келет. Кыска мөөнөттүү каражаттардын пайыздары ылайыгына жараша өсөт. Узак мөөнөттүү кагаздарга баалар түшөт, бул алар боюнча пайыздык чендердин өсүшүнө алып келет. Ошентип, кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү салымдар боюнча пайыздык чендердин биринин артынан биринин өсүүсү жүрөт, бул компаниялардын банктык кредиттердин эсебинен жүзөгө ашырылуучу узак мөөнөттүү капиталдык салымдарын кыскартат. Пайыздык чендердин өсүшү, үй-чарбаларынын жыйымдарына өбөлгө түзүү жана аларды сактоого багыттоо менен, аларды керектөөнүн бир бөлүгүн салымга салуу аркылуу топтолуучу акча каражаттарынын кирешелүүлүгүн көбөйтөт. Ички керектөөнүн кыскарышы жана капиталдык салымдардын азайышы, баалардын түзүлүү саясатын төмөндөө тарапка буруу жана өндүрүш пландарын алмаштырууга аргасыз болгон компаниялардын товардык-материалдык запастарынын көбөйүшү түрүндө көрүнөт. Натыйжада, өндүрүштүн өсүшү жана инфляция кыскарат. Керектөөнүн жана капиталдык салымдардын түшүшү импорттун кыскарышына алып келет. Компаниялар, дагы ошондой эле чогулган акчанын бир бөлүгүн товардык-материалдык запастар түрүндө, экспортту көбөйтүү менен чет өлкөгө сатууга аракет кылышат. Экспорттун өсүшү жана импорттун төмөндөшү төлөмдүк баланстын абалын оңдоого мүмкүнчүлүк берет. Акчалык сунушту көбөйтүш үчүн карама-каршы процесс жүргүзүлөт.

Кыргызстандын экономикасы өткөөл этапта турат жана бир топ экономикалык процесстер али калыптана элек. Ал Россиядан келүүчү энергопродуктулардын, Казакстандан келүүчү дандын жана Кытайдан келүүчү азык-түлүктүк эмес товарлардын импортунан көз каранды. Экономиканын ачыктык жана көз карандылык даражасы абдан жогору, бул бүтүндөй экономика саясатына жана атап айтканда, акча-кредиттик саясатка өзүнүн тагын калтырат.

Керектөө бааларынын индексин (КБИ) түзүүчү товардык өнүмдүн түзүмүндө импорттоолуп келүүчү нефть өнүмдөрүнүн үлүшү өтө жогору, бул инфляцияга каршы саясаттын акча-кредиттик саясаттын жүрүшүнө көз карандысыз тышкы факторлордон көз карандылыгын шарттайт. Мисалы, 2007-2008-жылдар аралыгында инфляциядагы монетардык эмес (акчалык сунушка байланышпаган) факторлордун үлүшү көпчүлүк, 80% дан ашыгыраакты түзгөн. Бул жагдай Кыргызстанда акча-кредиттик саясаттын чараларынын натыйжалуулугун кыйындатат.

Кыргызстандын экономикасы ошондой эле өндүрүштүн сезондуу мүнөзүнө ээ, анткени айыл чарбасынын үлүшү жогору (өнүмдүн бардык жыйындысынын 22%дан көбү). Жылдын биринчи жарымында энергиялык өнүмдөр көбүрөөк импорттолот, экспорттон түшкөн акча анча чоң эмес жана импортту жаппайт. Ошондуктан, Улуттук банк жыл сайын биринчи жарым жыл ичинде валюталык базарда чет өлкөлүк валюталардын негизги сатуучусу, ал эми жылдын экинчи жарымында – сатып алуучу катарында чыгат. Интервенциялардын көлөмү бир далай болуп эсептелгендиктен, бул жагдайлар жүргүзүлүп жаткан акча-кредиттик саясатка таасирин тийгизип турат.

Ошондой эле, мамлекеттик бюджетти сарптоо убакыт аралыгынын факторлорунун спецификасына ээ. Демейде, жыл аягында мамлекеттик бюджеттин сарптоолору бир кыйла болуп эсептелет жана жыл ичиндеги сарптоолордун бир кылка эместик мүнөзү акча-кредиттик саясатты натыйжалуу жүзөгө ашырууга тескери таасирин тийгизет.

Кыргызстандын экономикасынын ачыктыгынын жогорку даражасы жана валюталык мыйзамдардын либералдык мүнөзү Улуттук банкты АКШ долларына карата улуттук валютаны алмашуу курсунун факторун көңүлгө алууга жана алмашуу курстарынын чукул өзгөрүүлөрүнө жол бербөө боюнча чараларды кабыл алууга мажбурлап турат. Экономиканын чакан көлөмү (негизги соода өнөктөштөрдүн экономикаларына салыштырмалуу) чет өлкөлүк инвестициялардын жана акча которуулардын деңгээлине көз каранды болууга алып келген.

Акчалык базардын жана капиталдык базардын деңгээли жана өнүгүү тереңдиги жетишээрлик эмес жана сырткы инвесторлор үчүн азырынча кызыгуу жаратпайт. Акча базарынын жетишээрлик эмес тереңдиги банктарга ага өтө таянууга мүмкүндүк берет. Жогоруда белгиленген аспектилер негизги экономикалык көрсөткүчтөрдү, акча-

Кыргызстандын экономикасы өткөөл этапта турат жана бир топ экономикалык процесстер али калыптана элек. Ал Россиядан келүүчү энергопродуктулардын, Казакстандан келүүчү дандын жана Кытайдан келүүчү азык-түлүктүк эмес товарлардын импортунан көз каранды. Экономиканын ачыктык жана көз карандылык даражасы абдан жогору, бул бүтүндөй экономика саясатына жана, атап айтканда, акча-кредиттик саясатка өзүнүн тагын калтырат.

Өлкөдөгү экономиканын чакан көлөмү (негизги соода өнөктөштөрдүн экономикаларына салыштырмалуу) чет өлкөлүк инвестициялардын жана акча которуулардын деңгээлине көз каранды болууга алып келет.

Акчалык базардын жана капиталдык базардын деңгээли жана өнүгүү тереңдиги жетишээрлик эмес жана сырткы инвесторлор үчүн азырынча кызыгуу жаратпайт. Акча базарынын жетишеерлик эмес тереңдиги банктарга ага өтө таянууга мүмкүндүк берет.

кредиттик көрсөткүчтөрдү алдын ала божомолдоону жана албетте акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнү кыйындатат. Улуттук банктын Башкармасы акча-кредиттик саясатты аныктайт. Экономиканын абалын жана акча-кредиттик саясатты ишке ашыруунун ар кандай аспектилери талдоо Улуттук банктын адистери тарабынан жүзөгө ашырылат жана кварталдык отчет түрүндө Башкарманын карап чыгуусуна көрсөтүлөт. Негизги көрсөткүчтөрдүн жана акча-кредиттик саясаттын ар түрдүү сценарийлеринин алдынала болжолдоосу Улуттук банктын адистери тарабынан иштелип чыгып, квартал сайын Башкарма тарабынан каралып турат, андан кийин акча-кредиттик саясатты жүзөгө ашыруу үчүн сценарийлердин бири багыт берүүчү катарында кабыл алынат. Бул божомолдоо негизги акча каражаттарын, банктык сектордун негизги көрсөткүчтөрүн камтыйт жана экономикадагы мүмкүн болуучу акчалардын агып келүүсүн эске алат, бул аларды акча-кредиттик саясатты жүзөгө ашырууда пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Улуттук банктын Акча-кредиттик жөнгө салуу боюнча комитети акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнү координациялоону жүзөгө ашырат жана акча базарындагы операциялар боюнча ыкчам чечимдерди кабыл алып, механизмдерди белгилейт же Улуттук банктын пайыздык чендерин аныктайт. Резервдик талаптардын чоңдугун өзгөртүү Улуттук банктын Башкармасынын чечими боюнча гана ишке ашырылат.

Ар жумалык негизде Акча-кредиттик жөнгө салуу боюнча комитет банктык түзүмдөгү ликвиддүүлүктүн өзгөрүүлөрүн алдын ала талдайт жана божомолдорун карап чыгат, бул жерде демейде өтүмдүүлүктүн болжолдуу агып кирүүлөрү, таасирлер жана акчаны алып коюулар, каржы органынын операциялары, мүмкүн болуучу агып кирүүлөр жана валюталардын агып чыгуусу көрсөтүлөт. Өтүмдүүлүк деңгээлине жараша Комитет банк тутумундагы өтүмдүүлүктү азайтуунун/ жойуунун же өтүмдүүлүктү куюунун көлөмүн аныктайт. Комитет келерки жумага пландаштырылуучу жума сайынкы аукциондорго жана/же РЕПО-бүтүмдөр үчүн ноталарды чыгаруунун көлөмүн белгилейт. Комитет ошондой эле валюталык базарга Улуттук банктын катышуу зарылдыгын чечет. Комитет тарабынан аныкталган көлөмдө Улуттук банктын нотасын жайгаштыруу боюнча аукцион жүргүзүлөт, бул банктык тутумдан ашыкча өтүмдүүлүктөрдү алып коюу боюнча негизги каражат болуп эсептелет.

4. Акча-кредиттик саясаттын каражаттары

Улуттук банк ар кандай каражаттарды пайдалануу, анын ичинде ачык базарда операцияларды жүргүзүү жана коммерциялык банктар үчүн резервдик талаптардын чоңдуктарын өзгөртүү менен, акча-кредиттик саясатты жүзөгө ашырат. Активдүү каражат болуп, Улуттук банктын ноталарын чыгаруу жана валюталык базардагы операциялар эсептелет. Ноталарды чыгаруунун өсүшү менен РЕПО-операциялар аз пайдаланыла баштады. Валюталык базардагы жагдайга жараша мезгил-мезгили менен валюталык СВОП-бүтүмдөр пайдаланылат. Депозиттик операциялар, аутрайт шарттарында мамлекеттик баалуу кагаздарды сатып алуу сейрек пайдаланылат. Улуттук банктын эсептик чени азырынча али анча маанилүү роль ойной элек. Резервдик талаптар кыйла консервативдүү талаптар болуп эсептелинет жана сейрек алмашылат. Айрым бир борбордук банктар тарабынан коомчулукка маалымат берүү акча-кредиттик саясаттын кыйыр каражаты катары пайдаланылат, анткени акча бийлиги тарабынан белги берүү, эгерде экономикалык агенттер тарабынан адекваттуу кабыл алынса, зарыл болгон таасир этүүнү ийгиликтүү аткарууга мүмкүндүк берет. Акча-кредиттик саясаттын каражаттары тууралуу кыйла кененирээк маалыматтарды Улуттук банктын веб-сайтынан табууга болот.

4.1. Валюталык базардагы операциялар

Валюталык базарга Улуттук банктын катышуу даражасы базар конъюнктурасынын мүнөзүнө, экономикадагы сезондук факторлордун таасирине, алмашуу курсунун чукул өзгөрүүсүн текшилөө зарылдыгына көз каранды.

Мисалга, 2010-жылдын бүтүндөй биринчи кварталы үчүн валюталык соодадагы Улуттук банктын таза сатуусунун көлөмү 52,4 млн. АКШ долларын түзгөн. Муну менен АКШ долларынын курсунун өсүү тенденциясы сакталып калган. Негизинен 2010-жылдын биринчи кварталы үчүн АКШ долларынын эсептик курсу сомго карата 2,6 пайызга, 45,2203 сом/АКШ долларына чейин өскөн. Отчеттук мезгил үчүн банктар аралык валюталык соодалардагы операциялардын жалпы көлөмүндө Улуттук банктын бүтүмдөрүнүн үлүшү 2009-жылдын I кварталындагы 65,4 пайызга салыштырганда 43,5 пайызды түздү.

4.2. Ноталардын аукциондору жана ачык базардагы операциялар

Ноталардын аукциондору жума сайын өткөрүлөт жана банктык тутумдан ашыкча

өтүмдүүлүктөрдү жойууга багытталат. Аукциондорду өткөрүү үчүн ноталардын көлөмү Акча-кредиттик жөнгө салуу боюнча комитет тарабынан жума сайын банктык тутумдагы өтүмдүүлүктүн деңгээлине жараша аныкталат.

Улуттук банктын ноталарын сатуунун көлөмү 2009-жылдын I кварталына салыштырмалуу 18,8 пайызга көбөйдү жана 4,9 млрд. сомду түздү. Отчеттук квартал ичиндеги жүгүртүүдө Улуттук банктын ноталарынын көлөмү 1 млрд. сом деңгээлинде кармалып турган жана марттын аягында 986,4 млн. сомду түзгөн.

РЕПО операциялары акча-кредит саясатынын каражаты катары өтүмдүүлүк деңгээлин жөнгө салуу максаттарында пайдаланылат. РЕПО операцияларынын маңызы, келечекте алдын ала сүйлөшүлгөн баа боюнча, белгилүү бир мөөнөттө аларды кайра сатуу же сатып алуу милдеттенмелери менен мамлекеттик баалуу кагаздарды сатып алууда же сатууда турат. 2009-жылдан бери РЕПО операциялары көмөкчү каражат катарында колдонулат.

4.3 Эсептик чен

Кыргызстанда Улуттук банктын эсептик чени өнүккөн өлкөлөрдөгү ойногон ролду ойнобойт. Улуттук банктын эсептик ченинин жана экономикадагы пайыздык чендин ортосундагы байланыш абдан начар, ал тургай чыныгы байланыштын жоктугу жөнүндө айтса болот, ошондуктан акча-кредиттик саясаттын белгилерин берүүнүн пайыздык каналы иштебейт десек болот. Улуттук банктын эсептик ченин, ал боюнча банктык тутумдан өтүмдүүлүктү Улуттук банк алып коё турган жана кыска мөөнөттүү акча ресурстарынын наркынын багыт алуусу катарындагы чен маанисинде кароо зарыл. Эсептик чендин чоңдугунан 1,5 эсе жогору мааниде коммерциялык банктарды рефинансылоо Улуттук банк тарабынан берилүүчү «түнкү» кредиттери аркылуу ишке ашырылып турат. Эсептик чен Улуттук банк тарабынан ачык базарда операцияларды жүргүзүүнүн шарттарын калыптандырууда көңүлгө алынат.

Эсептик чендин мааниси, акыркы алты жума мезгилиндеги аукциондордо аныкталган Улуттук банктын 28 күндүк ноталарынын орто эсептеги кирешелүүлүгүнө теңештирилип аныкталат. 2010-жылдын I кварталынын ичинде Улуттук банктын эсептик чени 0,7 ден 1,2 пайызга чейинки диапазондо өзгөрүп турган жана марттын аягында 0,9 пайызды түзгөн.

4.4. Резервдик талаптар

Милдеттүү түрдөгү резервдик талаптар экономиканы өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү максатында акча массасынын көлөмүн жөнгө салууга багытталган. Ушул каражаттын жардамы менен Улуттук банк акча массасын калыптандыруу процессине коммерциялык банктардын катышуусуна таасир этет. Милдеттүү түрдөгү резервдердин ченемин коммерциялык банктардын бир жума мурдагы депозиттик базасынын күндүк орточо көлөмүнүн 8% ын түзөт.

4.5. Экономика жана каржы секторунун өзгөчө кырдаалда колдоонун механизмдери

Дүйнөлүк каржылык каатчылыктын тескери залалдарына каршы аракеттенүүнүн алкагында Улуттук банк Рефинансылоонун адистештирилген фондун түздү. Бул фонд коммерциялык банктардын ликвиддүүлүгүн жана экономиканы колдоого кредиттерди берет. Адистештирилген фонд үчүн базалык чен Акча-кредиттик жөнгө салуу боюнча комитет тарабынан аныкталат. 2010-жылдын майынын аягына фонддун базалык чени 7% жылдык деңгээлде белгиленген. Фонд банктын өтүмдүүлүк күрөөсү астында беш жылга чейин кредиттерди берет. Экономиканы кредиттөөгө фонд тарабынан берилген кредиттер боюнча пайыздык чендин өлчөмү төмөнкүдөй түрдө белгиленет:

Экономиканы кредиттөөгө фонддун пайызынын өлчөмү $= K_i * \text{базалык чен}$, бул жерде K_i – экономика секторуна оңдоо коэффициенттери, бүгүн ал 1ге барабар; i – кредиттөө тармагы.

Катышуучу банктар микрокаржылоо үчүн 7% га чейинки жана калган кредиттер үчүн 5% га чейинки өзүнүн маржасын кошумчалай алышат. 2009-жылдын аягында фонд тарабынан берилген каражаттардын жалпы көлөмү 1,1 млрд. сомду түзгөн, анын ичинде кредиттердин көлөмү 67,8 млн. сомду түзгөн, түз репо-макулдашуулар боюнча операциялардын көлөмү – 500 млн. сом жана экинчилик базардагы ГКОго салымдардын көлөмү 496 млн. сомду түзгөн.

5. Коомчулукту маалымдоо

Улуттук банк өз ишмердигинде анын ичинде акча-кредиттик саясатты жүргүзүүдө айкындыкты камсыз кылууга умтулат. Ишмердиктин айкындуулугу борбордук бан-

Валюталык базарга Улуттук Банктын катышуу даражасы базар конъюнктурасынын мүнөзүнө, экономикадагы сезондук факторлордун таасирине, алмашуу курсунун чукул өзгөрүүсүн текшиллөө зарылдыгына көз каранды.

2009-жылдын үчүнчү кварталынан баштап, Улуттук Банктын башкармасы тарабынан акча-кредиттик саясаттын талкууланышынын жүрүшү жөнүндө Улуттук Банк пресс-релиз жарыялай баштаган, анда талкуунун жүрүшүндө башкарманын мүчөлөрү жана Улуттук Банктын адистери тарабынан айтылган маанилүү тобокелдиктер ачылат.

ктын бизнеске жана калкка ар кандай белгилерди берүүсүндө жардам берет, муну менен акчалык таасир этүүнүн масштабдуу чараларына барбайт, мунун натыйжасында акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнүн наркы азаят жана аны жүргүзүүнүн натыйжалуулугу артаат.

Улуттук банк жыл сайын өзүнүн максаттуу көрсөткүчүн – инфляциянын деңгээлин билдирип турат. Мисалы, 2010-жылга инфляциянын деңгээли 7,5 – 9,5 пайыз чегинде аныкталган. Улуттук банк бул көрсөткүчтү өз алдынча алдын ала болжолдойт жана жарыялайт. Муну менен, албетте, ал Экономика министрлигинин экономикалык өсүү бөлүгүнүн болжолдуу маалыматтары жөнүндөгү Каржы министрлигинин мамлекеттик бюджетинин көрсөткүчтөрүн жетекчиликке алат.

Улуттук банк жыл аягына чейин келерки жылга акча-кредиттик саясаттын негизги багыттарын иштеп чыгат жана акча-кредиттик саясат жөнүндө жарыялайт. Берилген документте акча-кредиттик чөйрөнүн негизги көрсөткүчтөрү, банктык сектордун көрсөткүчтөрүнүн өсүшү, ошондой эле акча-кредиттик саясатты жүзөгө ашыруу жаатындагы Улуттук банктын бардык ниеттери ачылып көрсөтүлөт. Акча-кредиттик саясаттын мүмкүн болуучу жаңылыктары жана каражаттарынын өзгөрүшү демейде ушул документте ачылат.

2009-жылдын үчүнчү кварталынан баштап, Улуттук банктын башкармасы тарабынан акча-кредиттик саясаттын талкууланышынын жүрүшү жөнүндө Улуттук банк пресс-релиз жарыялай баштаган, анда талкуунун жүрүшүндө башкарманын мүчөлөрү жана Улуттук банктын адистери тарабынан айтылган маанилүү тобокелдиктер ачылат. Өкмөткө жана банктык секторго карата мүмкүн болуучу сунуштар дагы зарыл болгон учурда ачылышы мүмкүн. «Практикум» бөлүгүндө 2010-жылдын I кварталынын жыйынтыктары боюнча Улуттук банктын башкармасы тарабынан акча-кредиттик саясатты талкуулоонун пресс-релизи жана ушул пресс-релизге келтирилген маалыматты журналисттик баяндоонун мисалы берилет.

Улуттук банк жүргүзүлүп жаткан акча-кредиттик саясатты ачуучу жарыялоолордун төмөндөгүдөй бүтүндөй бир катарын ишке ашырат:

- акча-кредиттик саясаттын негизги багыттары;
- жылдык отчет;
- инфляциянын баяндамасы, төлөм балансы боюнча квартал сайынкы басылмалар;
- ай сайын чыгарылуучу бюллетень;
- Улуттук банктын ишмердиги жөнүндө жума сайынкы пресс-релиздер.

Улуттук банктын веб-сайты www.nbkr.kg. Банктар аралык бүтүмдөрдүн күн сайынкы көлөмүнөн стратегиялык документтерге чейинки маалыматтардын чоң көлөмүн жана коомчулуктун талкуусуна алынып чыгуучу алардын долбоорлорун чыгарат. Маалыматтык саясат жана берилген маалыматтын көлөмү Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан акча-кредиттик саясаттын мазмунун дагы ачып берет.

6. Корутунду

Кыргызстанда акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнүн мүнөзү жана шарттары, улаанып жаткан дүйнөлүк каржылык каатчылыктын залалдарынан улам эл аралык базарлардагы аныксыздыктын деңгээлинин жогорулугу менен, ошондой эле өлкөдөгү саясий жана социалдык кырдаалдан улам татаалдашат. Кыргызстандык товарларга тышкы суроо-талаптардын түшүшү түрүндөгү дүйнөлүк каатчылыктын зыяндары 2009-жылы экспорттун бир кыйла кыскарышына алып келген. Биринчи кварталда ички суроо-талаптын түшүүсү ачык байкалган жана ал импорттун жеке көлөмүнүн андан аркы түшүүсү түрүндө көрүнүп, кээ бир түрлөр боюнча түшүү 30-40 % га жеткен.

Кыргызстандын соода балансы ондогон жылдардан бери оңолбой келет. Мигранттар тарабынан акча которуунун көлөмүнүн өсүшү соода балансынын маанисинин терс таасиринин ордун жаап жана улуттук валютанын алмашуу курсун баланстоого мүмкүндүк берет. Акча которуулар болбосо, улуттук валютаны олуттуу девальвациялоого (курсун төмөндөтүүгө) барууга мажбур болмокпуз. Эгемендүүлүктүн дээрлик жыйырма жылы ичинде Кыргызстан эң болбоду дегенде, зарылчылыкка керектүү импорттун талап кылынган көлөмүн каржылоо үчүн экспорттук кирешенин жетишеерлик көлөмүн берүүчү экспорттук секторду түзүүгө жетишпеди.

Пландаштырылган мамлекеттик бюджеттин тартыштыгынын деңгээли жетишеерлик жогору болуп эсептелет жана аны каржылоонун ресурстук бөлүгү али аягына чейин табыла элек. Бюджеттин тартыштыгынын жогорку деңгээли акча-кредиттик саясатты жүргүзүүдө кошумча аныксыздыкты жаратат.

Апрель-июндагы болуп өткөн коогалаңдуу окуялардан кийин банк секторунун туруктуулугун камсыз кылуу, экономикалык өсүшкө өбөлгө түзүү, мамлекеттик бюджет-

тин тартыштыгынын жогорку деңгээли акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнүн архитегал милдетин жаратат.

Экономиканын бүгүнкү абалын алдын ала талдоо жана баалоо 2010-жылы экономиканын төмөндөшүн күтүүгө түрткү берет, муну менен өнүмдөр менен товарлардын айрым бир түрлөрүнүн кыска мөөнөттүү тартыштыгы болушу мүмкүн, бул акча-кредиттик саясатты жүргүзүүдө Улуттук банк үчүн баалардын деңгээлине белгилүү бир басымды жана аныксыздыкты жаратышы ыктымал. Аныксыздыктын эң жогорку деңгээлине карабастан, Улуттук банк максаттуу көрсөткүчүн жарыяланган деңгээлде – 7,5 - 9,5 % да калтырат.

7. Макалаларды жазуудагы жалпы сунуштар

Акча-кредиттик саясатка тиешелүү темада басылып чыккан материалдар көпчүлүк учурда бурмаланып берилет, же «эмоцияларга» өтө жык толгон болот жана экономикалык маалыматты эң эле аз камтыйт.

Экономикалык тематикада материалдарды даярдоодо басылма кайсы окурмандык аудиторияга багыттала тургандыгын так билүү керек. Эгерде маалымат базарда операция жүргүзүүчү экономикалык агенттер, коммерциялык банктар, инвесторлор ж.б. үчүн даярдалса, анда «эмоционалдуу» макалалар көп пайда алып келбейт. Аларды Улуттук банк жана өкмөт тарабынан кандай аракеттер кабыл алынаары жана алардын келечек саясаты эмнеге багыт алары көбүрөөк кызыктырат.

- Басылма багытталуучу аудиториянын кызыкчылыктарын так билүү зарыл. Мисалы, бизнес-басылмалардын макалаларынын мазмуну баяндоолордун супсактыгы менен жана фактылардын так саналышы, сандык маанилердин кеңири диапазонун көрсөтүү менен айырмаланат.

- Маалыматтын баштапкы булагына таянуу керек. Мисалы, инфляция жана башка бир катар макроэкономикалык көрсөткүчтөр боюнча факт жүзүндөгү маалыматтардын баштапкы булагы болуп Улуттук статистикалык комитет эсептелет. Алдын ала божомолдоолордо бардыгы бир аз башкачарак болот. Болжолдоолор ар түрдүү адамдар, институттар, мамлекеттик органдар тарабынан даярдалышы жана угузулушу мүмкүн. Бирок, бул маселеде ар түрдүү мекемелердин кызматкерлеринин адистик даярдыктарынын деңгээли ар түрдүүчө боло тургандыгын жана ар бир мекеменин эле божомолдорунан цитаталарды ала бербестен, кыйла иш билги жана маалыматка байларыныкын алуу керектигин эске тутуу зарыл.

- Сандык көрсөткүчтөрдү саноодо маалыматтар кайсы мезгил үчүн берилгендигин дайыма көрсөтүү керек.

- Эң чоң ката болуп, атайын билими жок болгон учурда, экономика процесстеринде болуп жаткан себептик-изилдөө байланыштарын курууга умтулуу эсептелет. Эгерде мыкты чет элдик басылмаларды карап көрсөк, анда аларда ушуга окшогон баалоолор абдан аз, көпчүлүк материалдар констатациялык мүнөзгө ээ экендигин белгилөөгө болот. Экономикада бардыгы өз ара байланыштуу экендигин эске тутуу зарыл.

- Экономикалык терминдердин айрым бир сөздөрүн түшүрүп салууга болбойт, анткени мааниси таптакыр өзгөрүп калышы мүмкүн. Түшүнүксүз терминдерди же көрсөткүчтөрдү кайра суроо же түшүндүрүп берүүнү суроо абдан маанилүү.

- Кандай түрдөгү маалыматтар – алдын ала же акыркы маалыматтар угузулуп жаткандыгын так белгилөө керек. Эгерде алдын ала маалыматтар болсо, анда мүмкүн болушунча конкреттүү датага жагдайы боюнча шилтеме берүү керек.

8. Глоссарий

Автаркия – мамлекеттин туюк улуттук чарба түзүүгө багытталган обочолонуусу. Экономикалык автаркия – чарбанын эл аралык эмгек бөлүштүрүүнү жана эл аралык сооданы этибар албаган көз карандысыз өнүгүшү.

Төлөм балансы – мамлекеттик келип түшүүлөрдүн жана тышкы сарптоолордун ортосундагы айырма. Жалпысынан төлөмдүк баланс өз ичине «көрүнбөгөн» статьялар жана өлкөнүн соода балансы боюнча балансты камтыйт.

Капиталдын качуусу – анын экспроприацияланышынан, көп салык төлөөдөн, инфляциядан качуу максатында же аны инвестициялоонун кыйла пайдалуу шарттарын камсыз кылуу максатында бир өлкөдөн экинчи өлкөгө капиталды которуу.

Сырткы соодалык тартыштык – товардык экспортон өлкөнүн товардык импортунун ашып кетиши.

Тышкы карыз – чет өлкөлүк жарандарга, фирмаларга жана каржылык институттар-

Адатта, басмадан жарык көргөн акча-кредиттик саясатты камтыган материалдар бурмаланган жана «эмоцияга алынган», жана алар экономкалык маалыматты аз камтыйт.

«Бош жана коркок адамдар, адатта, өз кызматкерлеринин жана аларга каршы сөз айта албагандардын алдында кызуу кандык менен ачуулукка алдырып, аны менен аларга өз эрдигин көрсөттүм деп ойлошот...»

СМИТ (Smith) Адам (1723-1790) — шотландиялык экономист жана философ. Классикалык саясий экономиянын эң ири өкүлдөрүнүн бири.

Экономиканы окуп-билүүгө мүмкүн болгон объективдүү мыйзамдары бар тутум катары эсептеген.

га мамлекеттин карыз болушу.

Бүткүл дүйнөлүк соода уюму (БСУ) – көп тараптуу макулдашуулардын негизинде катышуучулардын соодалык-саясат мамилелерин жөнгө салууга арналган. БСУ-нун жогорку органы болуп Министрлик конференция эсептелет. Конференциялардын сессияларынын ортосундагы жетектөөчү органдын милдеттерин директор башында турган Башкы кеңеш аткарат.

Демпинг – товарларды башка өлкөдө алардын өз наркынан төмөн баада сатуу.

Жабык экономика – товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү экспорттобогон жана импорттобогон өлкөнүн экономикасы.

Эркин соода аймагы – тарифтик тосмолор жана башка чектөөлөр жоюлган бир нече мамлекеттердин аймагы, анын үстүнө ар бир өлкө аймакка мүчө болбогондор менен дагы соода кылууда өзүлөрүнүн тосмолорун сактай алат. Ошондой эле эркин аймакты, эркин бажылык аймакты, эркин экономикалык аймакты, преференциалдык режимди кароо керек.

Транспорттук чыгымдар – фрахтын (жүк, кеме киреси), камсыздоонун, жүктөөнүн/түшүрүүнүн, таңактоонун/чечүүнүн жана башка коштоп жүрүүчү чыгымдардын наркын камтуучу, сатуучудан сатып алуучуга чейинки жеткирүүлөр боюнча бардык чыгымдар.

Көрүнбөгөн импорт - чет өлкөлүк өнөктүн кызмат көрсөтүүлөрүн алуу.

Инвестициялар – экономика тармагындагы каржы каражаттарынын узак мөөнөткө салынышы, пайда (киреше) алуу жана оң социалдык натыйжага жетишүү максаттарында (эсебинде) мамлекеттин ичиндеги жана чет өлкөлөрдөгү ишкерчилик ишмердүүлүк объектилери. Инвестициялоонун негизги багыттары: өнөр жай өндүрүшү, кыймылсыз мүлк, инфраструктура, каржы сектору, соода, инновациялар, социалдык сектор (билим берүү, саламаттыкты сактоо). Инвестициялар ИДП-нын андан аркы өсүшүнүн булактары болуп эсептелишет. Негизги фонддорду түзүүгө жана кайра чыгарууга инвестициялоо капиталдык салуулар формасында ишке ашырылат.

Интеграция – өнүгүүнүн мүмкүндүктөрүн кыйла оптималдуу жана өз-ара пайдалуу пайдалануу максатында координацияланган экономикалык, илимий-техникалык, согуштук, каржылык, маданияттык ж.б. саясатты жүргүзүү үчүн белгилүү бир саясий же согуштук-саясий уюмдардын мамлекеттик күч-аракеттеринин алкагында биригүү процессин чагылдыруучу түшүнүк.

Экономикалык интеграция – биригишкен өлкөлөрдүн ортосунда гана соода тоскоолдуктарын дискриминациялык жоюу же четтетүү саясаты. Экономикалык интеграция – чарбалык турмушту интерурутташтыруу формасы, улуттук чарбалардын айкалышуусунун объективдүү процесси. Интеграция өндүрүштүк жана илимий-техникалык кооперациялардын, соода-экономикалык жана валюталык-каржылык байланыштардын өнүгүшүн, эркин соода аймактарын, бажы бирликтерин түзүүнү ж.б. камтыйт.

Товардык интервенция – ажиотаждык (жасалма түрдө баанын төмөндөшү же өсүшү) суроо-талаптарды жок кылуу жана базар бааларынын чукул көтөрүлүшүнө жол бербөө максаттарында алдын ала даярдалган резервдерден керектелүүчү товарларды массалык сатуу.

Интерурутташтыруу – дүйнөлүк базарда улуттук чарбалардын өз-ара аракеттери, кайра өндүрүүнүн улуттук чек арадан чыгуусу. Кыйла топтолгон формада ал трансулутташтырууда – Трансулуттук компаниянын санынын жана салыштырма салмагынын тез өсүүсүндө көрүнөт.

Квота (үлүш, ыйгарым үлүш) – сооданын түз сандык чектелиши.

Капиталдын миграциясы – кыйла пайдалуу сунуштардын чөйрөсүн издөө менен мамлекеттин же башка мамлекеттин чегинде капиталды которуштуруу. «Капиталдын качуусунан» жана «капиталдын агып чыгуусунан» айырмаланып, аны мамлекеттин бийлигинин астынан алып чыгуу максатында ишке ашырылбайт, стихиялык мүнөздү алып жүрбөйт.

Окуу колдонмо «Каржы темалары массалык маалымат каражаттарында (экономикалык журналистика сериясы)»

Жалпы базар – тарифтерди, ал эми кээде болсо алардын бир-бири менен соода кылуусуна тоскоолдук кылуучу башка тосмолорду алып салган, бирок, бирликке кирбеген өлкөлөрдөн алынып кирген товарларга жалпы тышкы тарифти кармаган өлкөлөрдүн тобу.

Экономикалык бирлик – мүчөлөрдүн ортосундагы бардык соода тоскоолдуктарын алып салууну караштырат, калган дүйнөгө тиешелүү соода саясатын эриш-аркак келтирет, мүчө-өлкөлөрдүн ортосундагы капиталды жана эмгекти эркин жүгүртүүгө мүмкүндүк берет, ошондой эле өзүнүн мүчөлөрүнүн акча-кредиттик, фискалдык жана салыктык саясатын макулдашат жана эриш-аркак келтирет.

Бажы бирлиги – жоюлган тоскоолдуктар менен катар, үчүнчү мамлекеттер менен соода кылуу үчүн ички улуттук соодага жалпы бажылык эрежелерди жана тарифтерди киргизүү жөнүндө катышуучу өлкөлөрдүн макулдашуусу.

Соодалык согуш — качан өлкөлөрдүн биринин өкмөтү тарабынан киргизилген импортко карата тарифтик тосмолор башка мамлекеттер тарабынан бирдей каршы жооп берүүнү чакырганда эки же бир нече өлкөлөрдүн айыгышкан эки жакка бирдей протекционизми. Соодалык согуш маанилүү масштабда дүйнөлүк сооданын көлөмүн сезилерлик кыскартууга алып келиши мүмкүн.

Чеклар аралык кызматташуу – мамлекеттердин чек ара аймактарынын жай чарба интеграциясынын (жуурулушуусунун) формасы.

Фритредерчилик (эркин соода) – эркин сооданы сыйлоо жана жеке ишкердик ишмердүүлүккө мамлекеттин киришпөөчүлүк саясаты. Фритредерчиликти жактоочулардын кыймылы XVIII кылымда Улуу Британияда пайда болгон жана өнөр жай революциясына байланыштуу болгон. Эркин сооданын кайра жаралуусу XX кылымда, өзгөчө аймактык экономикалык топтордун түзүлүшүнө байланыштуу башталган. КМШда «эркин соода» терминин көбүрөөк колдонушат жана аны түзүүнү көп сунушташат (азырынча ийгиликтүү). Ал эми «фритредерчилик» чет өлкөлүк авторлор жана чет өлкөдө окушкан, терминдердин жергиликтүү эквивалентин издеп кыйналгысы келбеген жергиликтүү «иши илгерилеген» эксперттер тарабынан пайдаланылат.

Ачык экономика – тышкы соодага жана чет өлкөлөр менен каржылык жана техникалык байланыштарды, ошондой эле билим берүү жана маданият жаатындагы байланыштарды өнүктүрүүгө багытталган экономика.

9. Практикум (иш жүзүндөгү окуу)

Төмөндө көрсөтүлгөн расмий пресс-релизди окуп чыккыла жана аны ушул эле маалыматтын журналистикалык баяндамасы менен салыштыргыла. Пресс-релиздин маалыматтарына таянуу менен өз алдыңарча макала жазып көргүлө.

2010-жылдын I кварталы үчүн КРУБнын акча-кредиттик саясаты жөнүндө отчетун кароо боюнча КРУБнын башкармасынын отуруму тууралуу пресс-релиз

2010-жылдын 26-майында Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын башкармасы 2010-жылдын I кварталы үчүн КРУБнын акча-кредиттик саясаты жөнүндө отчетун карады.

Акча-кредиттик саясат жөнүндө отчетту берүүнүн жүрүшүндө 2010-жылдын I кварталында инфляциялык басымдын өсүшүнүн негизги фактору болуп, 2010-жылдын январынан электр энергиясына, ысык сууга жана жылуулукка тарифтин көтөрүлүшү эсептелди. Отчеттук кварталдын жыйынтыктары боюнча керектөө бааларынын индексинин өсүшү 4,8 пайызды түздү, мында 2009-жылдын теишелүү мезгили ичиндеги инфляциянын деңгээли 0,4 пайызды түзгөн. Жылдык маанисинде каралган мезгил үчүн инфляция 4,0 пайызды түздү, салыштырылган мезгил үчүн өткөн жылдагы инфляциянын жылдык деңгээли 13,6 пайызды түзгөн.

Инфляциялык тобокелдиктерди сактоого байланыштуу Улуттук банк отчеттук мезгил ичинде КРУБнын ноталарынын эмиссияларын оптималдуу деңгээлде кармап турган. КРУБнын ноталарынын көлөмү жүгүртүүдө 1 млрд. сом деңгээлинде болгон жана марттын аягына 986,1 млн. сомду түзгөн. Улуттук банктын эсептик чени квартал ичинде 0,7 ден 1,2ге чейинки пайыздагы диапазондо өзгөрүп турган

Күн сайын Кыргызстандын ар бир тургуну кандайдыр бир экономикалык процессинин катышуусу болуп келет. Нан сатып алуу, суу түтүгүн буроо, коомдук транспортко түшүү менен бирге, биз көптөгөн башка адамдар менен татаал мамилелерди түзөбүз, ал эми алардын кызыкчылыктары биздин кызыкчылыктарыбыз менен айкалышат. Мындан улам, журналист экономиканы теория, формулалардын топтому жана сандардын массиви катары эмес, экономиканы өзү үчүн күнүмдүк реалдуулук, АДАМДАР ОРТОСУНДАГЫ КАРЫМ-КАТНАШТАРДЫН МАТЕРИАЛДЫК ТУРУ катары аныктап алышы керек.

Надежда Добрецова,
КФБ пресс-клубунун коомдук президенти

Инфляция жана бир катар башка макроэкономикалык көрсөткүчтөр боюнча факт жүзүндөгү маалыматтардын баштапкы булагы болуп Улуттук статистикалык комитет эсептелет. Ал эми божомолдор жаатындагы жагдай бир аз башкача. Божомолдор түрдүү тараптар, институттар, мамлекеттик органдар тарабынан даярдалып айтылышы мүмкүн. Бирок бул маселеде ар кайсы мекемелердин кызматкерлеринин даярдык деңгээли ар түрдүү даражада болгондугун, жана, балким, алардын бардыгынын эле айткан божомолдорун мисал катары ала бербестен, алардын ичинен иш билги жана так маалыматка ээ болгондорун гана пайдалануу керек экендигин эстен чыгарбоо зарыл.

жана марттын аягына 0,9 пайызды түзгөн.

Ошондой эле, көңүл борбору экономикада экономикалык өсүштүн темпинин – 16,4 пайызга чейин олуттуу жогорулагандыгы, бул негизинен өткөн жылдын салыштырмалуу мезгилинин «төмөн базасынын» натыйжасы менен шартталгандыгы байкалгандыгына бурулду. Ушуга окшош эле, тышкы сектордо позитивдүү тенденциялар байкалды, бул жерде соода балансынын тартыштыгынын төмөндөшү жана тышкы конъюнктуранын жагымдуулугунун натыйжасында жеке трансфертердин агып кирүүсүнүн көбөйүшү орун алган.

КРУБнын кызматкерлери тарабынан жүргүзүлгөн бюджеттик-салык саясатынын таасир этүүсүн баалоо, отчеттук мезгил ичиндеги акча-кредиттик саясаттын сандык көрсөткүчтөрүнүн мурда жактырылган программдан четтөөсүнүн аныктоочу фактору болуп, мамлекеттик башкаруу секторунун операциялары эсептелгендиги күбөлөндүрүлөт.

Отчетто көңүл республикада апрелдин башында болуп өткөн саясий окуялардын натыйжаларына жана акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнүн шарттары менен мүнөзүнө алардын маанилүү таасир тийгизгендигине бурулду. Туруксуз кырдаал банктык тутумдан депозиттердин агып чыгып кетүүсүн шарттады, бул өз кезегинде коммерциялык банктардын өтүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө таасир этти. Банктык тутумда өтүмдүүлүктү кармоо үчүн Акча-кредиттик жөнөө салуу боюнча комитет КРУБнын ноталарынын эмиссияларынын көлөмүн кыскартуу чечимин кабыл алган. Натыйжада, КРУБнын ноталарынын көлөмү жүгүртүүдө 986,1 млн. сомдон 234,4 млн. сомго чейин төмөндөгөн. Май айында КРУБнын Башкармасы тарабынан коммерциялык банктардын өтүмдүүлүгүн камсыз кылуу чараларынын дагы бири катарында 31-майдан тартып милдеттүү түрдөгү резервдердин өлчөмүн 9,5 тен 8,0 % га чейин түшүрүү жөнүндө чечим кабыл алынган.

Тариф саясатындагы акыркы өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, ушул жылдагы инфляциянын деңгээли боюнча күтүлгөн көрсөткүчтөргө карата маселе козголду. КРУБнын кызматкерлери тарабынан жүргүзүлгөн баалоолор, апрелдик тарифтик саясатты төмөндөтүү тарабына кайра карап чыгуу 2010-жылдын апрелиндеги Россиянын нефть жана нефть продуктуларына экспорттук бажы салымдарын киргизүүсүнөн улам сакталып тургандыктан, 2010-жылдын инфляциялык баасынын төмөндөтө албайт.

Башкарманын мүчөлөрү отчеттук кварталдагы акча-кредиттик саясаттын жыйынтыктарына жана азыркы учурдагы акча-кредиттик саясатты жүргүзүүнүн шарттарынын маанилүү өзгөрүүлөрүнө тиешелүү пикирлерди бөлүштү, ушул жылдагы республикадагы экономикалык кырдаалдарга болуп өткөн саясий окуялардын таасир эткен залал маселелерин кошуп, отчеттук кварталдагы негизги макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасын талкуулашты. Ошентип, азыркы учурда экономикалык өсүш арымынын төмөндөө коркунучу бар, ал эми кайсы бир баа берүүлөр боюнча ички дүң продуктунын өсүш темпи 2010-жылы 2,0 % га чейин түшүүсү күтүлөт.

Ошондой эле, талкуулоонун жүрүшүндө Улуттук банктын Башкармасы тарабынан ички сурамдын маанилүү түшүүсүнө карата кооптонуулар айтылды жана ушул жылы жеке жана юридикалык тараптардын реалдуу кирешелеринин кыскаруусу мүмкүн экендигин Башкарма белгиледи, бул акыр аягында каржы кредиттик-мекемелердин абалына терс таасир этүүсү мүмкүн. Бул тараптан каржы-кредиттик мекемелерге кредиттик портфелинин абалын начарлатууга жол койбой турган пайыздык коюмдарды төмөндөтүү тарабынан кредиттик саясатты кайра карап чыгуунун зарылдыгы жөнүндө каржы-кредиттик мекемелерге сунуштарды берүү максаттуу. Башкарма азыркы шарттарда банк секторунун каржылык абалы акча-кредиттик саясаттын багыттарын аныктоочу негизги факторлордун биринен болуп каларын белгилешти.

Талкуулоонун контекстинде Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн орто мөөнөттүү экономикалык программасынын мазмунун бул жылы парламенттик шайлоодо жеңип алган саясий партиялардын программасы чагылдыра тургандыгы жөнүндө пикирлер айтылды. Ошону менен бирге экономиканы колдоо боюнча кечиктирилгис чараларды кабыл алуу зарыл.

Ошондой эле, 2010-жылдын мамлекеттик бюджетинин теңдештирилбегендигине жана ушул жылы акча-кредиттик саясатты жүргүзүүгө маанилүү таасир көрсөтүүчү ички карыздарды тейлөөнүн наркынын жогорулуугуна карата кам көрүүлөр да айтылды.

Башкарманын мүчөлөрү тарабынан жүргүзүлгөн талкуулардын жыйынтыгы боюнча ушул жылдын биринчи кварталы үчүн акча-кредиттик саясат жөнүндө от-

чет жактырылды.

КРУБнын пресс-релизинде келтирилген маалыматтарга нарчар жазылган журналисттик баяндаманын мисалы

Эмне себептен баа төмөн, а жашоонун сапаты нарчар?

Ушул жылдын биринчи кварталы үчүн акча-кредиттик саясат жөнүндө отчетту талкуулоону Улуттук банктын башкармалыгынын мүчөлөрү негизги макро-экономикалык көрсөткүчтүн бири катары, инфляциядан башташты. Баанын көтөрүлүшү же түшүшү көбүнчө экономика эмне болуп жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Маселен, инфляциялык басымдын өсүүсүнүн негизги фактору болуп, албетте, электр энергиясына, ысык сууга жана жылуулукка тарифтердин жогорулашы болду. Өкмөттүн мындай чечиминин жыйынтыгында, КРУБнын башкармалыгында белгиленгендей керектөө баасынын индекси 4,8 ге өстү, бир жыл мурун ал болгону 0,4 пайызга өскөн. Ошентсе да, жылдык көрсөткүчтө инфляция каралып жаткан мезгил үчүн 4 пайызды түзгөн, 2009-жылы бул 13,6 пайызды түзгөн.

Балким, инфляциянын улам өсүп жаткан сандары, ошондой эле светке мурдагы тарифтин кайтып келиши борбордук банктын талдоочуларынын пикири боюнча, бул жылы баалык басымды төмөндөтө албайт. Мунун себептери көп. Биринчиден, бул нефть жана нефть продуктуларын жогорулатууга Россия тарабынан жогорулатылган бажы алымынын киргизилишине байланыштуу күйүүчү жана майлоочу материалдардын кымбаттоосу. Экинчиден, экономиканын акча-кредиттик секторунун абалына өз кезегинде негативдүү берилген калктын жана компаниялардын кирешелеринин маанилүү кыскарышына байланышкан ички сурамдын белгилүү деңгээлде төмөндөшү. Бардык ушул факторлор кооптонууну пайда кылып, кварталдык отчетто Улуттук банктын эксперттеринин көңүлүн бурду.

Ушуга байланыштуу алар акча-кредиттик мекемелерге кредиттик портфельдеринин абалдарын нарчарлатууга жол бербөө үчүн пайыздык коюмдарды төмөндөтүүнү сунушташат. Башкармалык, ушул шарттарда банк секторлорунун каржылык абалы акча-кредиттик саясатынын багыттарын аныктоочу негизги факторлордун бири боло тургандыгын белгиледи.

Инфляциялык тобокелдикти сактоого байланыштуу Улуттук банк ушул убакытка чейин оптималдуу деңгээлде нот эмиссиясынын көлөмүн колдоп келген. Айлантууда КРУБнын баалуу кагаздары бир миллиард сомго жакын суммада жүргөн. Улуттук банктын эсептик коюму квартал ичинде 0,7-1,2 пайыз диапазонунда алмашкан жана марттын аягында 0,9 пайызды түзгөн.

Биринчи кварталда экономикалык өсүү темпинин олуттуу көбөйөшү байкалган. – 16,4 пайызга чейин, бирок, бул башкы негизде экономикадагы ошончолук ийгиликтер катары түшүндүрүлбөйт, эксперттер аны өткөн жылдын салыштырмалуу мезгилинин «төмөнкү базасынын» натыйжасы катары эсептешет. Тышкы секторлорго окшош жагымдуу тышкы конъюктуралардын жеке трансферттеринин агымдарынын көбөйүшү жана соода балансынын тартыштыктарын азайтууга болгон позитивдүү тенденциялар байкалган.

Мурдатан жактырылган программадан отчеттук мезгил үчүн акча-кредиттик саясатынын сандык көрсөткүчүнүн кыйшаюу факторлорун аныктоочу бюджеттик салыктык саясатта мамлекеттик башкаруу секторлорунун операциялары пайда болду. Алар апрелдин башталышында республикада болуп өткөн саясий окуялардын залалдары менен байланыштуу болгон. Туруксуз кырдаал банк тутумуна депозиттердин түшүүсүн шарттады, бул өз кезегинде коммерциялык банктардын өтүмдүүлүгүн азайтууга таасир этти. Өтүмдүүлүктү колдоо үчүн Акча-кредиттик жөнгө салуу боюнча комитет КРУБнын нот эмиссияларынын көлөмүн кыскартуу боюнча төрт жолу– 986,1 миллион сомдон 234,4 миллион сомго чейин чечим кабыл алды.

Башкармалыктын мүчөлөрү болуп өткөн саясий окуялардын республиканын экономикалык кырдаалына мүмкүн болгон зыяндарына тиешелүү пикирлер менен ой бөлүштү. Алар азыркы учурда 2010-жылы экономикалык өсүүнүн, бир баага карата 2%га жакынды түзүүсү мүмкүн болгон төмөндөшүнө, ички дүң продукциясынын өсүшүнө коркунуч бар экендиги тууралуу тыянакка келишти. Ошондой эле, 2010-жылдын мамлекеттик бюджетинин теңдемдештирилбегендиги жана ички карыздын тейлөө наркынын жогорулуугу чоң тынчсызданууну пайда кылат, бул ушул жылдагы акча-кредиттик саясатты жүргүзүүгө маанилүү таасир көрсөтөт.

Башкармалыктын мүчөлөрү тарабынан жүргүзүлгөн талкуулардын жыйынтыгы боюнча ушул жылдын биринчи кварталы үчүн акча-кредиттик саясат жөнүндө отчет жактырылды.

Экономика процесинде атайын билими жок болуп туруп, себеп-натыйжа байланыштарын куруу аракетин жасоо эң бир чоң ката болуп эсептелет. Эгер чет өлкөлүк эң мыкты басылмаларды карасак, анда аларда бул өңдүү баалоолор аз экендигин, ал эми ал материалдардын көпчүлүгү констатациондук мүнөздө экендигин байкаса болот. Экономикада бардыгы бири-бири менен байланыш экендигин эстен чыгарбоо керек.

ЭЛ АРАЛЫК РЕЗЕРВДЕР ЖАНА РЕЗЕРВДИК ВАЛЮТА

Мазмуну

1. Кириш сөз.
2. Резервдик валюта.
3. Эл аралык резервдер.
4. Практикалык окуу
4. Интернет- беттерге пайдалуу шилтемелер
5. Глоссарий.

1. Кириш сөз

Валюталардын курсунун темасы коомдордун бардык деңгээлдеринде тез-тез талкуулана турган: мамлекеттик, жеке менчиктик, турмуштук маселе болуп эсептелет. Валюта курсу кандайча түзүлөт, тигил же бул валютанын туруктуулугунун перспективалары кандай, бир валютаны башкага алмашуу курсуна кандай факторлор таасир берет, улуттук валюта кандайча колдоого алынат жана булар эмнеге керек – бул мисалдар теманын актуалдуулугун баалоо мүмкүнчүлүгү боюнча журналисттерге абдан тез-тез бериле турган суроолор. Валюта саясатынын маселелери акча-кредит саясатынын бөлүгү катары эл аралык резервдерди башкаруу маселелери менен тыгыз байланыштуу. Ушуга байланыштуу эл аралык резервдерди башкаруу процессин түшүнүү, мунун ичинде улуттук валютанын туруктуулугун баалоо үчүн дагы маанилүү. Башкача айтканда, улуттук валютанын туруктуулугу мамлекеттин эл аралык резервдерди башкаруусунун сапатына жана максаттарына байланыштуу болот.

Макроэкономикалык башкаруу процессинде калктын күтүүсү жана инвесторлордун күтүүсү сыяктуу түшүнүктөргө тез-тез кайрылышат. Күтүү факторун өлчөө, аны баалоо ыкмалары бардыгына карабастан абдан оор. Ал эми бул фактордун таасири тийген айрыкча күтүү фактору абдан маанилүү ролду ойногон валюта курсу сыяктуу суроолор бир кыйла олуттуу каралат. Кыскача айтканда, тигил же бул валютанын наркы жана сатып алуу мүмкүнчүлүгү кээде базардын катышуучулары валютанын туруктуулугуна жана керектелүүсүнө канчалык ишенишет же ишенишпегендигине көз каранды.

Өлкөнүн резервдеринин жана алмашуу курсунун көйгөйлүү маселелерин баяндоодо журналисттер эмне кылуусу мүмкүн? Бул суроого жооптор көп. Журналисттер валюта базарындагы валютага сунуш менен сурамдын ортосундагы баланстын түзүлүшүнө абдан таасир беришет. Атап айтканда, журналисттер калк менен инвесторлордун күтүүсүнө, кээде валютага кошумча сурамды көбөйтүүгө же бул сурамды басандатууга таасир берүү менен ага кошумча импульс кошо алат. Мындан ары, эгерде башка жактардан өзгөртүүгө сунуштар болбосо, бул алмашуу курсунда сөзсүз чагылдырылат. Ушул эле мезгилде журналистер валюта базарындагы абалды турукташтырууга жардамдашып бул маселени профессионалдык менен абайлап баяндашып өлкөнүн эл аралык резервдерин сактоого жардам бере алат.

2. Резервдик валюта

Валюта – бул өлкөнүн акча бирдиги экендиги жалпыга белгилүү.

Валютаны төмөнкү белгилери боюнча классификациялоо мүмкүн:

- өлкөгө мамилеси (улуттук, чет элдик, коллективдик);
- тышкы соода операциялары боюнча эсептешүүнүн мүмкүнчүлүгү (резервдик, резервдик эмес);
- алмашуу мүмкүнчүлүгү (эркин конверттештирилүүчү, айрым конверттештирилүүчү, конверттештирүүгө мүмкүн болбогон);
- валюталык операциялардын түрлөрү (бүтүм жасоо, төлөө, кредит, клиринг, вексель валютасы);
- иш жүргүзүү мөөнөтү (убактылуу, ар дайым).

Раушан Сейткасымова,
Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Акча-кредит саясаты бөлүмүнүн башчысы

Түйүндүү сөздөр:
чет өлкө валютасы, улуттук валюта, резервдик валюта, валюталар базары, валюталык режим, алмашуу курсу, конверттештирүү, интервенция, эл аралык резервдер, алтын - валюталар резерви, эл аралык резервдерди башкаруу, диверсификация, тобокел кылуу, депозит, баалуу кагаздар, мамлекеттик баалуу кагаздар.

Дүйнөдө 180ден ашык өлкө болгонуна карабастан, алардын кээ бирлеринде гана улуттук валюта бар, дүйнөнүн башка өлкөлөрү аларды резервдик катары пайдаланышат. Эмне үчүн эркин конверттештирилүүгө мүмкүн болгон ар бир улуттук валюта резервдик валюта болуп эсептелинбейт? Эмне үчүн биз өзүбүздүн улуттук валютаны чет элдик валюта аркылуу баалайбыз, көбүнчө АКШ доллары же евро сыяктуу коллективдик регионалдык валюта менен салыштырабыз? Эмне үчүн мамлекет алтын запастарын топтойт, же башка көп жайылтылбаган же өздөрүнүн улуттук валютасында эмес, АКШ доллары, евро, англиялык фунт стерлинг же япон йендери сыяктуу валюталарда улуттук фонддор, резервдик фонддор, алтын-валюталык резервдер түрүндө мамлекеттик сактоону түзүшөт? Эмне үчүн, мисалы, биз мамлекеттик сактоону монгол тугригтери же австралиялык долларларда топтошубуз керек?

Бул бардык суроолорго жооп абдан өнүккөн индустриалдык өлкөлөрдүн конверттештирилүүчү улуттук валютанын өзгөчө категориясын көрсөткөн «резервдик валюта» түшүнүгүнүн айланасында жатат, эл аралык төлөө жана резервдик каражаттардын милдеттерин аткаруу менен валюталык курстарды көрсөтүү үчүн негиз катары пайдаланылат.

Эң мурун эл аралык эсептерде үстөмдүк кылган резервдик валютанын ролунда англиялык фунт стерлинги болгон. XVIII жана XIX кылымдарда дүйнөдөгү көпчүлүк өлкөлөрдүн негизги резервдик валютасы фунт стерлинг эле. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Улуу Британиядагы оор экономикалык ситуация жана дүйнөлүк экономикадагы АКШнын үстөмдүгүнүн күчөшү фунт стерлингдин абдан маанилүү валютанын статустун жоготуусуна алып келди. Мындан сырткары, 1944-жылы Бреттон-Вудстагы (АКШ) конференцияда резервдик валюта катары АКШ долларын, ал алтынга конверттештирилгендиктен пайдаланууга чечим кабыл алынган. 1971-жылдын 15-августунда бир топ экономикалык себептерге ылайык АКШ алтынга долларды конверттеширүүдөн баш тарткан, бирок дүйнөнүн башка өнүккөн өлкөлөрүнүн валюталары сыяктуу эле АКШ доллары да резервдик валютанын функциярын аткарып келе жатат. 1976-жылы Ямайкадагы валюта конференциясынын (Кингстон шаары, Ямайка) келишимдеринин жыйынтыгы боюнча валюталардын курстарынын эркин термелүүсүн караган Ямайка валюталык түзүлүшү расмий мыйзамдаштырылган. АКШ долларынан сырткары резервдик валюта катары немец маркасы менен япон йени пайдаланыла баштаган. 1999-жылы евро киргизилгенден кийин бул валюта немец маркасынын, француз франкынын жана башка европалык валюталардын эсептешүүдөгү жана резервдердеги үлүштөрүнүн айрым бөлүктөрүн, эсептешүү жана чогултуу үчүн пайдалангандарын мурастап алган. Азыркы учурда евро – пайдаланылышы боюнча экинчи резервдик валюта.

Ямайка келишими биринчи жолу алтынга расмий бааны, валютада алтындын болушун фиксациялоону, демек – алтын менен салыштырганда туура келиштерин жойду. Бирок, дүйнөлүк валюта тутумунан алтынды юридикалык четтетүүгө карабастан, ал эл аралык резервдик каражат катары дүйнөлүк акчанын мындай милдеттерин аткарууну улантып келе жатат.

Валютанын резервдик статусун алуунун белгилүү объективдүү жагдайлары бар: дүйнөлүк өндүрүштө, товарлар менен капиталдарды экспорттоодо, алтын-валюталык резервдерде өлкөнүн позициясынын үстөмдүк кылуусу; кредиттик-банктык кызматтардын өнүккөн тармагы, анын ичинде чет өлкөлөрдөгү; ссудалык капиталдын уюштурулган базары; валюталык операциялардын либерализацияланышы; башка өлкөлөрдүн сурамдарын камсыз кылган валютанын кайра өз баасына эркин айлануусу. Улуттук валютаны резервдик катары танууга керектүү шарт болуп, анын эл аралык жүгүртүүгө киргизилиши эсептелинет.

Валютанын кайра өз баасына эркин айлануусу жөнүндө айтуу менен «эркин конверттештирилүүчү валюта» (ЭКВ) – деген түшүнүккө кайрылууга болот. ЭКВ – бул башка валютага тоскоолдуксуз алмаштырылуучу валюта. Иш жүзүндө эркин конверттештирилүүчү валютанын иштөө режими кандайдыр бир валюталык чектөөлөр болбостугун көрсөтөт. Валютаны конверттеширүүнүн деңгээли өлкөнүн экономикалык дареметине, анын тышкы экономикалык ишмердүүлүгүнүн масштабдарына, ички акчанын айлануусунун туруктуулугуна, улуттук товар менен акча базарынын жана капитал базарынын өнүгүүсүнө түздөн-түз байланыштуу.

Атап айтканда, конверттеширүү өкмөттүн чечими менен бир жолу түзүүгө, принципте мүмкүн болбогон экономиканын белгилүү түрлөрүн мүнөздөөнү көрсөтөт. Валютаны конверттеширүүнүн деңгээли экономиканын абалы жана түрлөрү менен аныкталат. Мындан кеңейтилген планда улуттук валютаны конверттеширүү ички жана дүйнөлүк базарлардын түз байланыштарынын механизмдерин аныктайт. Эң оболу конверттеширүү улуттук валютаны алтынга эркин алмаштырууну көрсөткөн,

Талкуу үчүн суроолор жана макалалар үчүн темалар:

- **Экономикасы начар өнүккөн өлкөнүн валютасы толугу менен конверттештирилүүчү же резервдик боло алабы? Эмне үчүн?**
- **Кандайдыр бир мамлекет бир тараптуу түрдө өз валютасын башка өлкөлөр үчүн резервдик деп жарыялай алабы? Эмне үчүн?**
- **Конвергенция – бул коңшулаш мамлекеттердин өкмөттөрүнүн саясий багытынын окшоштугу (жалпы душмандары жана жалпы достору) деген тезис менен макулсузбу?**

**ЭКОНОМИКАЛЫК
ЖУРНАЛИСТИКА –
бул ар бир адамдын
кесибине же соци-
алдык статусуна
карабастан, берил-
ген маалыматтар-
га таянып, өзүнүн
жеке материалдык
кызыкчылыктарын
коргоо үчүн туура
чечим кабыл алуу
мүмкүнчүлүгүнө ээ
болушуна ылайык-
таштырып эконо-
мика тууралуу маа-
лыматты изилдөө,
талдоо жана жазуу.
Башкача айтканда,
экономикалык жур-
налистика –
бул КЕДЕЙЧИЛИКKE
КАРШЫ КУРАЛ.**

азыр анын башкы белгиси болуп валюталардын конверттештирилишин мүнөздөгөн валюталык чектөөлөрдүн деңгээли эсептелинет.

Валютаны конверттештирүү ар түрдүү болот. Толук конверттештирүү учурдагы жана каржылык операцияларга валюталык чектөө болбогондугун билдирет. Өлкөлөр учурдагы валюталык операцияларды дайыма чектешпейт, мисалы, экспорт менен импортту төлөө боюнча операциялар, калктын акча которуулары, бирок атап айтканда инвестициялык ишмердүүлүк менен байланышкан капиталдардын кыймылын көзөмөлдөөнү сактаган каржылык операциялар боюнча чектөөлөрдү киргизет. Ошондуктан, айрым конверттештирүү тигил же бул валюталык чектөөлөрдүн сакталышын божомолдойт. Ички конверттештирүү резиденттер үчүн чектөөлөрдүн жоктугун билдирет, ал эми резидент эместер үчүн чектөөлөрдүн жоктугу тышкы конверттештирүүнү көрсөтөт.

Экономикалык туруктуулук улуттук валютанын бекемдүүлүгү аркылуу аныкталган каржылык бекемдүүлүктү негизденет. Эмне үчүн бир өлкөлөрдө алмашуу курсу бир топ узак мезгилдерде өзгөрүүсүз болот, мисалы Казакстанда, ал эми башкаларда күн сайын термелүүгө мажбур? Бул суроого жооп өлкө өзү үчүн тандап алган валюталык стратегиядан табылат. Дүйнөдө топтолгон тажрыйбаларды карап көрүп, валюталык стратегиялардын беш негизги варианттарын бөлүүгө болот:

1. Убактылуу туруксуздукту белгилөө.
2. Валюталык көзөмөлдөө.
3. Валюталык курстардын эркин термелүүсү.
4. Дайыма белгиленген курстар.
5. Валютанын термелүүсүн жөнгө салуу.

Тигил же бул стратегияны тандап алуу ар бир өлкөнүн экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнө жана жарыялануучу экономикалык саясатына байланыштуу.

Базар экономикасындагы өлкөлөрдүн мамлекеттик валюта саясаты валюта курсунун, расмий интервенциянын (өлкөнүн борбордук банкында операция жүргүзүү жолу менен акчанын массасын көбөйтүү) жана алтын-валюта резервдерин башкаруунун көйгөйлүү маселелерине дайыма топтолот.

Кыргызстанда валюта саясаты кандайча ишке ашырылат?

Кыргызстанда валюта саясатын ишке ашыруучу болуп валюталык иретке салуу эсептелет, ал валюталык операцияларды жүргүзүүнүн тартибин жана эл аралык эсептерди мамлекеттин тартипке салуу процессин көрсөтөт. Валюталык түз иретке салуу мыйзамдык актылар менен аткаруу органдарынын иш-аракеттерин ишке ашыруу жолу, ал эми кыйыр жолу – экономикалык, айрыкча базардагы экономикалык агенттердин жүрүм-турумуна таасир берүүчү валюта-кредиттик ыкмаларды пайдалануу.

Валюта саясатын ишке ашыруунун бирден-бир ыкмасы болуп валюта курстары менен ага Кыргызстандын банктарын расмий интервенциялоо аркылуу таасир берүүнү аныктоо эсептелинет. Валюталык курс – валюталык базарда бекитилген улуттук валютанын бирдигинде көрүнүп турган чет элдик валютанын бирдигинин баасы. Ал эми бул курстарды орнотуу – котировка. Атап айтканда, валюта базарында инвесторлордун, валюта баалуулуктарын сатуучулардын жана сатып алуучулардын кызыкчылыктарын макулдашуу жүргүзүлөт.

Дүйнөлүк тажрыйбада котировканын эки ыкмасы бар.

Түз котировка: чет элдик валютанын бирдигинин бири улуттук валютанын белгилүү санына барабар болгондо болот. Мисалы, Кыргызстанда 1 доллар сомдун белгилүү санына барабар болот.

Кыйыр котировка: улуттук валютанын бирдиги чет элдик валютанын белгилүү санына барабар болгондо болот. Мисалы, Улуу Британияда 1 фунт стерлинг АКШ долларынын белгилүү санына барабар болот.

Эл аралык тажрыйбада кээде кызыкчылык туудурган чет элдик валютаны түздөн-түз сатып алууну жүргүзүү мүмкүн эмес же пайдалуу эмес болгондогу абал келип чыгат. Бул учурда кросс-курс пайдаланылат. Кросс-курс – эки валютанын курстарынын үчүнчү валютанын курсуна катышы боюнча белгиленген эки валютанын ортосундагы катыш.

Кыргызстанда бардык котировка болуучу чет элдик валюталардын курсу, АКШ долларынан сырткары кросс-курсту пайдалануу менен аныкталат.

Валюталык курс абдан жылып өзгөрүп турат. Экономикалык, саясий, түзүмдүк, укуктук же психологиялык мүнөздү алып жүргөн валютанын валюталык курсунун динамикасына түз же кыйыр таасир берген факторлордун саны бир нече ондукка жетет.

Ага таасир бергендер: өлкөнүн төлөө балансынын абалы, инфляциянын

деңгээли, эркин конверттеширилүүчү сурам менен сунуштардын катышы, бул өлкөнүн товарларынын дүйнөлүк базарда атаандаштыкка мүмкүнчүлүгү, саясий жана согуштук факторлор, ошондой эле валютанын курсунун динамикасына убактылуу же дайыма таасир берген кыйыр факторлордун башка бир катар ортоктош байланыштары.

Улуттук жана дүйнөлүк валюта тутумунун өз ара байланышы алардын бирдейлигин көрсөтпөйт, себеби алардын милдеттери, иштери менен иретке салуу шарттары ар түрдүү. Эгерде улуттук валюта тутуму улуттук валютага таянса, дүйнөлүк валюттук тутум – бир же бир-нече резервдик валюталарга же эл аралык эсептеги акча бирдигине таянат.

Резервдик деп тигил же бул валютаны таануу же тааныбоо тигил же бул мамлекеттин саясий эркиндигине байланышпайт. Саясий факторлорго караганда экономикалык факторлордон көбүрөөк көз каранды болгон белгиленген объективдүү өбөлгөлөр керек.

КМШнын аймагында бирдиктүү акча бирдиги катары КМШ өлкөлөрүнүн улуттук валюталарынын бирин пайдалануу биринчи кезекте эмитент-өлкөнүн макроэкономикалык туруктуулугун, анын улуттук валютасынын курсунун бекемдигин, КМШ өлкөлөрү тарабынан тышкы соода операцияларында улуттук валютаны колдонуунун көлөмүн мүнөздөгөн, ошондой эле тышкы операциялар сыяктуу капиталдын кыймылы менен байланышкан операцияларга да валюталык чектөөлөрдүн жоктугунан, атап айтканда ушул валютаны толук конверт ештирүү менен белгиленген экономикалык өбөлгөлөрдөн көз каранды.

КМШнын аймагында бирдиктүү регионалдык валютаны жүгүртүүгө киргизүү КМШ өлкөлөрүнүн экономикаларын конвергенциялоонун белгиленген деңгээлине жана алардын макроэкономикалык тең салмактуулугуна көз каранды. Конвергенция (convergence) – бул индустриалдык коомдун түзүмдөрү баары бири бирине окшошуп жүрүп турган процесс.

3. Эл аралык резервдер

Эгерде валюталык базарда сурам менен сунуштун ортосунда дал келбөөчүлүктөр көрүнүп дисбаланс болсо жана алмашуу курсунун термелүүлөрүнө бир топ коркунуч туулса борбордук банк өзү интервенция жолу менен улуттук валютанын курсун колдой алат. Атап айтканда, мисалы, чет элдик валютаны сатып алуучулар саткандардан көп болсо алмашуу курсу тез арада өсүүсү мүмкүн, ал эми улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүү үчүн борбордук банк улуттук валютага чет элдик валютаны алмаштырып өзүнүн резервдеринин бөлүгүн ички базарда сатуу жолу менен курсту колдой алат. Ушуларга байланыштуу эл аралык резервдер улуттук акча бирдигинин алмашуу курсун турукташтыруу максатында операцияларды жүргүзүү (валюталык интервенциялар) үчүн пайдаланылышы жана ички базарда чет элдик валютага сурамды канааттандыруусу мүмкүн. Бирок, эл аралык резервдер бул максаттар үчүн гана керек эмес.

Борбордук банктын эл аралык резервдери бардык тутуму көбүнчө активдердин негизги үч категориясын камтыйт: алтын, АӨВ (атайын өздөштүрүлүүчү валюта) жана чет элдик валюта (резервдердин бул бөлүгүн эксперттер айрым учурларда «валюталык портфель» - деп аташат).

Алтын – борбордук банктардын адаттагы активи, анын артыкчылыгы чет элдик валютадан айырмаланып тигил же бул өлкөнүн милдеттенмеси болуп эсептелинбейт жана экономикалык туруксуздуктун убагында наркты сактоого жалпы кабыл алынган каражаттын кызматын өтөйт. Бирок, борбордук банктар эреже катары өздөрүнүн бардык резервдерин алтын менен сактоого аракет жасашпайт. Мында өздөрүнүн резервдеринин тутумунда алтын болбогон өлкөлөр дагы бар. Бул алтын менен, аны сактоонун жана ташып жүрүүнүн шарттары менен иштөөнүн өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Алтындын көлөмү салмактык көрсөткүч менен тоннада же тройдук унцияда аныкталат. Эл аралык каржы базарында алтындын баасы тройдук унцияга АКШ доллары менен белгиленет. Резервдердин жалпы көлөмүн эсептөө үчүн алтындын долларга барабар баалуулугун, анын баасын көлөмүнө көбөйтүп аныктоо керек. Ушундай эле эл аралык резервдердин тутумуна бардык эле алтын кошула бербестигин белгилөө керек. Дүйнөлүк стандарт бекиткен Good Delivery стандартына ылайык келүүчү монетардык алтындын сапатына аныкталган талаптар бар.

Экономикалык туруктуулук улуттук валютанын бекемдүүлүгү аркылуу аныкталган каржылык бекемдүүлүктө негизденет.

ӨАУ (өздөштүрүүгө атайын укуктар) – Эл аралык валюта фондунун мүчө-өлкөлөрүнүн ортосунда, ошондой эле фонддун өзү менен эсептешүү үчүн ЭВФ өзү түзгөн жасалма валюта. ӨАУдын курсун, же кээде СДРди пайдаланып, бир нече валюталардын: АКШ долларынын, евронын, англия фунтунун жана япон йенинин мааниси аныкталат. Бул доллардын, евронын, англия фунтунун жана япон йенинин курсуна караганда ӨАУдын курсу бир топ туруктуу жана болжолдоого мүмкүн болот.

Чет элдик валюта (борбордук банктын эл аралык резервдеринин көпчүлүк бөлүгү чет элдик валютада жана чет элдик валюта менен ченемделген ликвиддик активдерде кармалат) – бул чет элдик валютадагы баалуу кагаздар жана депозиттер. Эреже катары резервдердин валюталык портфелдери чет элдик резервдик валютанын активдерин түзүшөт.

Борбордук банктын эл аралык резервдери көбүнчө АКШ долларында бааланат, бирок резервдер ар түрдүү резервдик валюталардагы активдерден туруусу мүмкүн. Эл аралык резервдердин тутумуна киргизүү үчүн валютаны тандоо бир топ факторлорго көз каранды, өлкөнүн соода байланыштары, тигил же бул валютаны элдин жактоосу, өлкөнүн тышкы карызындагы валюта жана башка факторлор маанилүү орун ээлейт.

Тарыхта дүйнөнүн бардык валюталары алтын менен камсыздалган убакыттан бери Америка доллары дүйнөдө өзгөчө орунду ээледі. Бул доллардын өзгөчө артычылыктан абалы АКШнын экономикасы көбүрөөк өнүгүп жана ийкемдүү болгондугу менен бекемделет. Булардын бардыгы өнүккөн өлкөлөрдүн борбордук банктарын кошкон дүйнөлүк борбордук банктардын дээрлик баары өздөрүнүн резервдеринин негизги бөлүктөрүн Америка долларында кармап туруусуна алып келди.

Дүйнөлүк резервдик валюта катары долларга атаандаштыкты евро менен япон йени түзөт. Борбордук банктар резервдик валюта катары кээде англия фунтун жана швейцариялык франктарды пайдаланышат. Эл аралык резервдердин тутумуна башка резервдик валюталар да кошулуусу мүмкүн.

Эл аралык резервдердин тутумуна канча резервдик валюта киргизилиши мүмкүндүгү кокунучту диверсификациялоо керектигине көз каранды. Эки резервдик валютаны тандап алууга болот, көбүрөөк тандоо да мүмкүн. Бирок, бир да борбордук банк эл аралык резервдерди «бардык жумурткаларды бир корзинага коюуга болбойт» - деген принципде бир резервдик валютада күтпөйт.

Ушуларга байланыштуу эл аралык резервдерди башкаруу процессинде бул сууроолорго жооп берүү керек: валюттук портфелдин тутумуна кандай чет элдик валюталар киргизилет жана алардын үлүшү канча болуусу мүмкүн?

Мисалга, Россия Федерациясы жакында эле би-валюталык портфелге ээ болду, атап айтканда эл аралык резервдердин валюталык портфелин эки резервдик валюта – АКШ доллары жана евро түзгөн. 2010-жылдын ортосуна Россиянын Борбордук банкынын эл аралык резервдеринин валюталык портфели валюталык коркунучтарды минималдаштыруу максатында дагы бир резервдик валютага – англия фунт стерлингине кеңейтилди.

Бирок, резервдердин валюталык түзүмүн гана тандап алуу жетишсиз. Эл аралык резервдердин тутумунда алтындын, ӨАУ жана ар бир чет элдик валютанын үлүшү бекитилип, алар келечекте кандай болору аныкталуусу дагы керек. Адистер бул процессти чек коюу деп аташат. Бул чек коюуларды аныктоодо ар түрдүү моделдер пайдаланылат, максат диверсификациялоо, тактап айтканда коркунучту минималдаштырууга жетишүү.

Эл аралык резервдер борбордук банктын интервенциясы үчүн, атап айтканда улуттук валютанын туруктуулугун колдоо үчүн керек. Бирок, бул менен алардын милдеттери токтобойт. Алтын-валюта резервдери чет өлкөлүк талаптарды төлөө максатында, атап айтканда тышкы карыздарды, өкмөттүк чыгымдарды тейлөө жана импорт үчүн валюта сурамдарын каржылоо максатында тышкы соода балансындагы убактылуу диспропорцияларды жабуу үчүн борбордук банктын чет элдик валютадагы милдеттенмелери боюнча төлөө аркылуу ишке ашырылган буфердик зонанын милдеттерин аткаруу үчүн пайдаланылат. Мындан тышкары, алтын-валюта резервдери улуттук байлыктын өзүнчө түрү болуп саналат.

Өлкөнүн тышкы мамлекеттик карызы – бул чет элдик уюмдардын же өкмөттөрдүн алдындагы өкмөттүн карызы. Тышкы мамлекеттик карыз чет элдик валютада ченемделген (атап айтканда, көрүнгөн). Ошондуктан, тышкы карыздарды төлөп азайтуу үчүн улуттук валютада өзүнүн бюджетин топтоштур-

А сиз билесизби?

- **Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын эл аралык резервдеринин түзүлүшү тууралуу маалыматты КРУБнын Жылдык отчетторунан тапсаңыз болот;**
- **Эл аралык валюталык фонд жасалма валютаны – ӨАУ (СПЗ) же өздөштүрүүнүн атайын укуктарын жаратты. Бул валютанын курсу АКШ долларынын, евронын, англия фунтунун жана япон йенинин негизинде эсептелет.**

ган Өкмөткө улуттук валютаны чет элдикке алмаштырууга мүмкүнчүлүк керек; жана бул мүмкүнчүлүктү Эл аралык резервдерди пайдалануу менен борбордук банк жасап берет.

Же, мисалы, эгерде өлкө ар түрдүү эл аралык уюмдардын (мисалы, БУУ, КМШ жана башка) мүчөсү болсо, эреже катары өкмөт үзгүлтүксүз мүчөлүк акыларды төлөп туруусу керек. Уюмдардын эл аралык статусу мүчөлүк акыларды чет элдик валюта менен төлөөнү талап кылат. Ошондуктан, өкмөт мүчөлүк акыларды төлөгөндө борбордук банктан чет элддик валютаны алдын-ала сатып алып, андан кийин анын төлөмдөрүн төлөп берет. Бул учурда борбордук банк эл аралык резервдердин бир бөлүгүн пайдаланып өкмөт тарабынан сурамды канааттандырат.

Алтын-валюта резервдери улуттук байлык катары, мамлекеттин активдеринде көрүнгөн жыйноо жана сактоо каражаттары катары белгиленген кирешелерди алуу жана аларды сактоо максаты менен ар түрдүү инвестициялык куралдарга борбордук банктан инвестицияланышы (жумшалышы) мүмкүн. Албетте, борбордук банктар алар аткарууга тийиштүү болгон милдеттер менен маселелерге ылайык пайда табууну максат кылбайт. Мындан сырткары, борбордук банктар каржылык туруктуулук үчүн жооп беришет. Ошондуктан борбордук банктар каржы базарында алып-саткан оюнчу боло албайт. Булардын бардыгы эл аралык резервдерди башкарууда борбордук банктар резервдерди жогорку ишенимдүү жана ликвиддүү куралдарга инвестициялоо менен консервативдик мамиледе болушат жана жогорку класстагы өнөктөштөр менен иштешет. Эл аралык резервдерди инвестициялоодон кирешелер борбордук банктын кирешелеринин статьяларынын бири болуп эсептелет.

Борбордук банктар басымдуу көпчүлүк учурларда төмөндөгүлөрдү пайдаланышат:

- Өнүккөн өлкөлөрдүн мамлекеттик баалуу кагаздарын.
- Эл аралык каржы институттарынын баалуу кагаздарын.
- Борбордук банктардагы жана эл аралык каржы институттарындагы депозиттерди.
- Жогорку ишенимдеги (биринчи класстагы) коммерциялык банктардын депозиттерди.

Бирок, инвестициялык ишмердүүлүктү баштоодон, атап айтканда тигил же бул инвестициялык куралга каражаттарды салып коюудан мурда ал каражаттар бар болуш керек же аны иштеп табуу керекпи? Чындыгында, алтын-валюта резервдерин түзүүнүн бир-нече булактары бар. Алардын бири болуп экспорттерлердун валютадан түшкөн акчасын милдеттүү сатуусу мүмкүн, атап айтканда чет элдик валютада киреше алган ар бир экспорттер, аны толук же бир бөлүгүн борбордук банкка улуттук валюта каражаттарына алмашуу менен сатууга милдеттүү. Бул механизм либерализация тарабына багыт алган дүйнөнүн өлкөлөрү көбүрөөк баш тарта баштаган валюта көзөмөлүнүн элементи болуп эсептелет. Кыргыз Республикасында башынан эле либералдык валюта мыйзамдуулугу кабыл алынгандыктан, бул механизм колдонула элек. Резервдерди толуктоонун башка булагы болуп алтынды сатып алуу эсептелет. Мындан сырткары, өкмөттүк займдар боюнча улуттук валютадагы каражаттардын суммасына ылайык болгондуктан, мындан борбордук банк мамлекеттик бюджетке которгон эл аралык резервдер тутумуна кирген чет элдик валютада кредит жана гранттарды өкмөт же улуттук банк алып келе алат. Мисалга, 90 жылдардын башталышында Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын эл аралык резервдерин түзүүнүн негизги булактары болуп Кыргызстандын тыштан өздөштүрүп алуусу эсептелинген, мында негизги үлүштү эл аралык уюмдардын: ЭВФ, ДБ, АӨБнын, ошондой эле башка чет элдик мамлекеттердин кредиттери түзөт. Мында, 1993-жылдын 10-майында Кыргыз Республикасы улуттук валюты киргизген учурда республиканын эл аралык резервдери 13,44 млн. АКШ долларында болгон, ал эми 2002-жылдын аягында КРУБнын эл аралык резервдеринин көлөмү 316,68 млн. АКШ долларын түздү.

Кийинки жылдарда тыштан өздөштүрүп алуу бара-бара азайганына карабастан республиканын эл аралык резервдеринин көлөмү тынымсыз өсүүсүн уланта берди. Республиканын эл аралык резервдерин түзүүдө (толуктоодо) көбүрөөк маани КРУБнын валюталык операцияларына, ошондой эле эл аралык резервдерди башкаруудан алынган кирешелерге бериле баштады. Мында, резервдердин дүң көлөмү 2008-жылдын аягына 1224,6 млн. АКШ долларын түзүп, 2002-жылдан баштап 907,8 млн. АКШ долларына көбөйтүлдү.

Резервдерди башкаруу – бул тиешелүү органдардын чечимдеринде мамлекет-

Талкуу үчүн суроолор жана макалалар үчүн темалар:

- *Эмне себептен Борбордук банктар резервдик валюта катары кытай юаны же россиялык рубль өңдүү валюталарды пайдаланышпайт?*
- *Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкы кандай резервдик валюталарды пайдаланат?*

«Адам, адатта, чын нитеинде бар болгон күндө да алып келе албаган коомго болгон пайданы, өзүнүн жеке кызыкчылыктарын көздөп жүрүп, көбүрөөк алып келет...»

СМИТ (Smith) Адам

тик сектордун расмий чет элдик активдеринин бар болуусун жана өлкөнүн алдында турган белгиленген маселелердин түрлөрүн чечүү үчүн акыркыларды көзөмөлдөө алдында камсыз кылган процесс. Ушуларга байланыштуу резервдерди башкаруу менен аракеттенген органга, эреже катары, резервдерди жана аларга байланышкан коркунучтарды башкаруу тапшырылган.

Дүйнөлүк өлкөлөрдүн бардыгы борбордук банктары башкарган эл аралык резервдери бар болгондуктан, эл аралык иш тажрыйбада эл аралык резервдерди башкарууга рекомендациялар жана жалпы принциптер түзүлүп калыптанган. Алардын кээ бирлери төмөнкүлөр болуп эсептелинет:

1) Максаттар. Резервдерди башкарууда төмөнкүлөрдү: өлкөдө белгиленген маселелерди чечүү үчүн валюта резервдери жетиштүү көлөмдө бар болушун; ликвиддүүлүктүн коркунучтарын караштырып жөнгө салынышын; ликвиддүүлүктүн коркунучтары жана башка коркунучтар мажбурлаган чектөөлөрдүн эсепке алынуусун; орто жана узак мөөнөттүү перспективаларга ылайыктуу көлөмдөрдө каражаттарды жайгаштыруудан киреше алууну камсыз кылууга аракет жасоо керек.

2) Резервдерди башкаруу стратегиясы жана координациялоо. Резервдерди башкаруу стратегиясы өлкөнүн экономикалык саясатын жүргүзүүнүн айкын шарттарына, акча-кредиттик жана валюталык механизмдерине ылайык болуусу керек. Резервдерди башкаруунун альтернативдик стратегияларын баалоо резервдердин жетиштүүлүгүнө көз караштын натыйжасы, мүмкүн, резервдерди жана чыгымдарды сактоого жана аларды сактоого байланышкан пайданы талдоо жеңилдейт. Мындан сырткары, резервдерди башкаруу стратегиясын иштеп чыкканда өлкөнүн тышкы жеңилдигин начарлатууга, кээде тышкы карызды башкаруу стратегиясын эсепке алуу керек.

3) Айкындуулук жана отчет берүүчүлүк – резервдерди башкарууга, ошондой эле маалыматтарды үзгүлтүксүз дайыма берип турууга жана аны жарыялоого жооп берген каржы органдарынын ролунун, милдеттеринин жана максаттарынын так аткарылышы менен аныкталат.

4) Коркунучтарды башкаруунун негиздери. Резервдерди башкаруу боюнча операциялар, экономикалык саясат менен байланышкан башка операциялардай эле, жетиштүү тереңдикке жана ликвиддүүлүккө ээ болгон, ошондой эле ишенимдүү жана эффективдүү ыкмаларда операцияларды жүргүзүүнү камсыз кылууга жөндөмдүү базарда жүргүзүлүүсү керек.

КРУБнын функцияларына жана милдеттерине ылайык резервдерди башкаруунун төмөнкү негизги принциптери түзүлүп калыптануусун ал чечүү керек:

Ликвиддүүлүктү колдоо принциби – борбордук банктын резервдик активдерин жогорку ликвиддүү абалда кармап туруу керек, атап айтканда борбордук банктын резервдик активдери зарыл болгон учурда акча каражатына тез айланыш керек.

Коопсуздук принциби (коркунучту минималдаштыруу) – эл аралык резервдерди башкаруу учурунда базар олку-солку болгонунан же башка себептердин жыйынтыгында жоготуу коркунучу минималдуу болушуна жетишүү зарыл.

Борбордук банк үчүн коммерциялык эмес каржылык уюмдардай эле пайда табуу биринчи артыкчылыктуу максат болуп эсептелинбейт. Абдан маанилүүсү, борбордук банк өзүнүн эл аралык резервдерин же тышкы карыздар боюнча төлөөлөрүн пайдалануу менен улуттук валютанын курсун өз убагында оңдоп жөнгө салууга жетишүүсү. Ошондуктан, эгерде резервдердин ликвиддүүлүгү жана коопсуздугу камсыз болсо, анда пайданы максималдуу табуунун принциби да камсыз болот.

Кыргыз Республикасында эл аралык резервдерди башкарууга жооп берген жалгыз орган Улуттук банк. Расмий валюталык резервдер жөнүндө маалымат КРУБнын жылдык отчетунда дайыма жарыяланат. Ошондой эле бул маалымат КРУБнын ай сайын жана квартал сайын чыккан жарыяларында көрсөтүлөт. Мындан сырткары, жыл сайын КРУБнын каржылык отчетунун эл аралык тышкы аудити жүргүзүлөт.

4. Практикалык окуу

Тапшырма 1.

Төмөндө көрсөтүлгөн сайттардан статьяларды тандап алгыла.

Дүйнөлүк банктын тобу	www.worldbank.org
Эл аралык валюта фонду	www.imf.org
КР Каржы министрлиги	www.minfin.kg
КР Улуттук банкы	www.nbkr.kg

Мүмкүнчүлүгүңөргө жараша макалаларды толук талдоону төмөнкү схема боюнча жүргүзгүлө:

- актуалдуулугунун жана көйгөйлүү маселелеринин мааниси;
- реалдуу абалды терең, так жана жаңыча түшүнүү;
- идеялардын жаңылыгы, конструктивдүүлүгү, алардын ишенимдүүлүгү;
- пайдаланылган терминдердин жүйөлүүлүгү;
- материалдардын монтаждылышынын жана композициясынын жүйөлүүлүгү;
- статьянын лексикалык жана стилистикалык сабаттуулугу.

Тапшырма 2.

Суроолорго жооп бергиле:

- текст маалыматтардын кайсы булактарынын негизинде даярдалган, бул булактар жетиштүүбү?
- автор сунуштаган аргументтер канчалык ишеничтүү?
- текстте кандай компоненттер жетишсиз?
- эгерде ушул эле фактылар Сизде болсо, анда тексти өзүңүз кандай даярдамаксыз?
- композициянын материалдары жана колдонулган тил каражаттары ылайыктуубу?
- макаланын идеясы так көрүнөбү?

Тапшырма 3.

Келтирилген материалдарды пайдаланып, болочокто жарыялана турган макалаңардын көйгөйлүү темасын так ойлонуп тапкыла.

Ушул тема боюнча иш план түзгүлө. Маалыматтардын булактарынын чөйрөсүн аныктагыла. Булактардын тизмесин түзгүлө.

Тапшырма 4.

Макала даярдап жатканда Интернеттин издөө каражаттарын пайдалангыла, башка өлкөлөрдөгү ушундай көйгөйлүү маселелерди тапкыла жана алардын чечилишин талдагыла.

Тапшырма 5.

Макала жазгыла.

Көңүлдөгүдөй статьянын мисалы

Долларга каршы оюн

Эксперттер жаңы резервдик валютанын пайда болушун күтүп жатышабы?

Евронун курсунун тез төмөндөшү жана доллардын туруктуу болбогондугу катардагы кыргызстандыктарды, өздөрүнүн маңдай тери менен жыйган акчаларын кайсы валютада сактоо керектигин ойлонууга аргасыз кылып жатат. Кээ бир жарандардын матрацтарынын алдында мамлекеттик масштабдагы көп маани берилбеген сумма жатат, ал кошулуп бириксе – дагы кубаттуу болмок. Эксперттердин баалоосу боюнча республиканын жарандары «кара күнгө» 4дөн 40 миллиард сомго чейин сакташат. Алардын көпчүлүгү жаңы резервдик валюта жөнүндө сөздөрдү активдүү угушат.

Жөнөкөй бенделерге бул жаңы түшүнүк, алар дагы бул сөздү кеңири түшүнүп алышы керек. Бирок, экономика факультетинин ар-бир студенти башка өлкөлөрдүн борбордук банктары эл аралык эсептешүүлөр үчүн резервдерди чет элдик валютада топтошуп, сакташын айтып берет.

Резервдик валюта кайсы болору жөнүндө 1944-жылга чейин борбордук чечим болгон эмес. Өлкөнүн резервдик валютасы катары англиянын фунт стерлинги же француз франкы көп пайдаланылган. Ал эми 1944-жылы Бреттон-Вудс (АКШ) курорттук жайында гитлерге каршы коалицияны колдоочу 45 өлкөнүн кеңешмесинде жаңы резервдик валюта катары американын долларын пайдалануу чечими кабыл алынган. Ал мезгилде, күн тартибинде жаңы дүйнөлүк каржы тутумун түзүү жөнүндө маселе каралган. Бул сөз болгон учурда Эл аралык валюта фонду (ЭВФ) жана Өнүгүүнү реконструкциялоонун эл аралык банкы (ӨРЭБ) түзүлгөн.

Азыркы учурда резервдик валюталардын тизмесин швейцариянын фран-

«Жеке менчик алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албаган адам, бир гана көбүрөөк жеп, азыраак иштөөгө кызыкдар болот. Мамлекетти түркөйлүктүн эң төмөнкү тепкичинен жыргалчылыктын эң жогорку чеги-не көтөрүү үчүн, тынчтык, жеңил салыктар жана башкаруудагы сабырдуулук гана керек – калганынын бардыгы өз алдынча жүрө берет...»

СМИТ (Smith) Адам

«Азыркы мезгилде да, мурдагы мезгилде да идеалдуу базар эч жерде болгон эмес. Чындыгында эле, базарды жөнгө салуу зарылчылыгын алдын ала аныктап коюучу белгилүү бир кемчиликтери бар».

Кемал Измайлов,
кыргызстандык
ЭКОНОМИСТ

кы, япониянын йени, канаданын доллары, австралиянын доллары толуктады. Бирок, алардын ар биринин эл аралык топтомдогу үлүшү беш пайыздан ашпайт. Ортодо доллардын үлүшү 60 пайыздан ашык, евро - 25 пайызга жакын.

Ал эми юань боюнча айтсак, эксперттер келечекте ал кеңири колдонуларын болжолдошот. Ошону менен катар, жакынкы эле күндөрдө РФ Каржы министрлигинин башчысы Алексей Кудрин жакынкы 10 жылдын ичинде юань резервдик валюта болуп каларын билдирди. Санкт-Петербургда журналисттердин алдына чыгып Россиянын башкы финансистси дүйнөлүк базарда резервдик валюта катары юань бекемделип, жетиштүү деңгээлге жеткенге чейин дагы 30 жылдан кем эмес убакыт өтөрүн тактады. Кудрин рубльдин абалын комментарийлеп төмөнкүлөрдү белгиледи: бүгүнкү күнү кээ бир өлкөлөр Россиянын акчасына резервдик валютадай карай баштады.

Казакстандын Президенти Нурсултан Назарбаевдин да бул багытта дагы алыска белгиленген пландары бар. Ошону менен бирге, өткөн жылы жайында ШКУ өлкөлөрүнүн мамлекет башчыларынын саммитинде кезектеги жолу сүйлөгөндө ал улуттуктан жогору валюта түзүү демилгеси менен чыкты. Нурсултан Абишевич мурун ЕврАзЭК алкагында жаңы дүйнөлүк валюта жана улуттуктан жогору валюта түзүүнү сунуштаган. Казакстандын башчысы аны «евраз» же «алтын» деп атоону айткан.

– Валюта резервдик статуска өтүү үчүн талапкерликке жетүүсүнө олуттуу негиз керек. Ошону менен бирге, өлкө дүйнөлүк өндүрүштө, товарлар менен капиталдарды экспорттоодо, алтын-валюталык резервдерде үстөмдүк позицияга ээ болуусу керек. КРУБнын эксперти түшүндүргөндөй «Банктардын кызматтарынын өнүккөн тармагы, анын ичинде чет мамлекеттерде, ошондой эле ссуда капиталын уюштурган базар өнүккөнү абдан чоң мааниге ээ».

Эксперттин сөзүнө ылайык, эгерде өлкө өзүнүн валютасын резервдик кылууну кааласа, ал максаты жөнүндө билдирет, ал валюталык операцияларды жүргүзүү үчүн либералдык мыйзамдарга ээ болуусу зарыл. Дагы бир зарыл шарт болуп улуттук валютасын резервдик катары таанууга, аны борбордук банктар менен эл аралык валюта-кредиттик уюмдар аркылуу эл аралык жүгүртүүгө киргизүү эсептелинет. Эң башкысы, мындай валюта дүйнөлүк каржы базарында табигый сурамга ээ болуш керек.

Биздин эксперт белгилегендей, жаңы дүйнөлүк валюта түзүү жөнүндө сүйлөшүүлөр дайыма каатчылык доорунда жана негизги резервдик валютанын бааларынын чукул убакта олку-солку болгон мезгилдеринде пайда болот. Бирок, жакынкы убактарда альтернатива пайда болушу кыйын - дүйнөлүк валютага ишеним ондогон жылдарда иштелип табылат, жакынкы убактарда доллар менен еврого алмаштыруу үчүн техникалык шарттар азырынча жок.

Кайсыл валютага ишеним чоң – деген суроого Улуттук банктын өкүлү «өзүңөрдүн сактамдарыңарды бир валютада жана бир банкта сактоого болбойт» - деп белгиледи. Башкача айтканда, өзүңөрдүн активдериңерди диверсификациялоо керек. Бул процесс дагы коркунучту башкаруу - деп аталат. Албетте, мындай портфельди башкаруу татаал, бул үчүн анча-мынчаны үйрөнүү, окуу, же банктарда жөн эле кызыгуу керектелет, Сиздердин сактамдарды сактоо боюнча алар кандай түрлөрдөгү кызматтарды, кандай баада көрсөтө алышарын билүү зарыл. Мындан сырткары, дайыма базар кандай өзгөрүп турарын көзөмөлдөп, жөнөкөй айтканда өзүңөрдүн сактамдарды «бир орундан башка орунга которуу» керек.

Эксперттин түшүндүрүүсү:

Биринчиден, статьянын аты туура тандалган. Мындай аттар тымызын аракеттерди түзөт жана бул суроо статьянын башталышында окурмандардын кызыгуусун туудурат. Демек, бул кандай болсо да окурман ушул статьянын маанисине кызыгарын билдирет. Берилген суроого толук жооп алганга окурманга макаланын мааниси мүмкүнчүлүк берет. Эксперттин пикирине шилтемдер, авторитеттүү булактар жана тарыхый фактылар дагы материалдын маанисин түшүндүрүүгө автордун позициясын күчөттү. Мындагы макалада пайдаланылган ар түрдүү пикирлер окурманга өз пикирин жана бул маселе боюнча өзүнүн позициясын калыптандырганга мүмкүнчүлүк берет. Макаланы кыска, жыйнактуу жана ушул эле мезгилде маңыздуу жана маалымат берүүчү - деп мүнөздөөгө болот.

Макаланын бүтүрө иштөөнү талап кылган үлгүсү:

Алтын улуттук байлык болуп эсептелеби?

Монетардык алтын жана жер астындагы алтын, сөзсүз байлык болуп эсептелет. Биринчи мезгилде валюта алтынга таянып бекитилгени бекер эмес, анткени, Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин гана өлкөлөр бул принциптен четтей баштады.

Алтын пайдалуу кен катары Кыргызстан үчүн, жөнөкөй алтын куймалары же буюм түрүндө болгонуна караганда көп пайда алып келип жатат. Муну «Кумтөр» руднигин мисал кылып түшүндүрсөк болот.

Биздин кен чыккан жерди «Центерра Голд» канадалык компаниясы иштетип жатат. Бул үчүн ал Кыргызстанда «Кумтөр Оперейтинг Компани» башкаруучу компаниясын түзгөн. Бул компанияда 80%дан ашык кызматкерлер - биздин өлкөбүздүн жашоочулары. Алардын бардыгы эмгек акы, социалдык пакет, бонус жана иштеген иши үчүн сыйлык алышат. Мындан сырткары, КОКго өзүнүн товарларын жана кызматтарын көрсөткөн абдан көп компаниялар бар, мындайлар, жүк ташуу, тамак-аш азык-түлүктөрүн өткөрүү, энергия алып жүрүүчүлөрдү, медицина кызматтарын, коммуникация түрлөрүн ж.б. тейлеп камсыздоо жумуштарын аткарышат. КОКтун кызматкерлеринен башка кошумча кошулуп иштеген дагы эң көп адамдар жумуш менен камсыз болду, аларга да биздин ата-мекендештер алынган. Түздөн-түз рудникте өндүрүлгөн алтындын өзү жөнүндө сөз.

КОК «доре» куймасын чыгаргандыгы көпчүлүккө белгисиз. Бул таза алтын эмес, 80% алтындын башка металлдар менен кошундусу. Аны өндүргөндөн кийин бул куймаларды компаниядан, андан ары Токмок шаарында аффинаждоо үчүн «Кыргызалтын» сатып алат. Рудникте казылган бардык алтын өлкөдө калат. Андан ары аны пайдалануу казынадагы алтындын запасын толтурат же аны сатуу – биздин мамлекеттин бийлигинин чечимине байланыштуу болот. Эгерде зергердик буюм түрүндө алтын сатылса, анда алтындан алынган пайда бир топ эселеп көбөйөт. Бирок, бул бир аз башка, ата-мекендик зергерлер үчүн дагы чечүүнү талап кылган тема.

Алтын руда компаниясы мамлекеттин казынасына салык төлөйт жана Ысык-Көл областынын өнүктүрүү фондуна өзүнчө каражат бөлүп берет. Өлкөдө бардыгы компаниянын социалдык жоопкерчилиги жөнүндө билишет, айрыкча рудникте жакын жайгашкан беш айыл жардам алышат. Компания тарабынан дагы өзүнчө кайрымдуулук ишмердиги жүргүзүлүп келе жатат.

Бир компаниянын гана үлгүсүндө биз алтын – бул бир гана өлкөнүн акылдуу адамдарынын колунда эмес азыркы улуттук байлык экендигин көрөбүз. Кыргызстан - Борбордук Азиянын алтын алкагы экендигин эске алып, биздин эл жогорураак турмуш деңгээлинде жашоого мүмкүнчүлүгү бар.

Эксперттин түшүндүрүүсү:

Бул макаланы талдоо менен төмөнкүлөрдү белгилөө керек:

Улуттук байлык — бул коомчулук түзгөн жана топтогон активдердин жыйындысынын акчалай эсебин билдирген макроэкономикалык көрсөткүч.

Улуттук байлыкка кирет: жаратылыш байлыктары, материалдык жана ички жан дүйнөлүк мүлктөр. Улуттук байлык мамлекеттин кубаттуулугун жана кудреттүүлүк мүмкүнчүлүгүн аныктайт. Ошондуктан макаланын авторунун алтын улуттук байлык болуп эсептелинет – деген далилди келтириши үчүн улуттук байлыктын классикалык аныктамасы менен тең келтиргени жетиштүү. Алтын жаратылыш байлыгына (пайдалуу кен байлык түрүндө) же материалдык мүлккө (мисалы, куйма түрүндө) кирет жана улуттук байлык түшүнүгүнө кошулат.

Теманы ачып берүү жана ага окурмандын назарын тартуу үчүн, ошондой эле макаланын аты менен анын маанисин жакындаштыруу үчүн макаланын атын тарытууну жана Кыргызстанда улуттук байлык болуп алтын эсептелеби, ушул маселеге басым жасоону авторго сунуштоого болот?

Статьянын текстине карап автор биринчи абзацында өзү өзүнө карама-каршы болгонун белгилесек болот. Автор алтын кандай түрдө болсо да байлык болуп эсептелерин бекемдейт, ошон үчүн мурун валютаны камсыздоого пайдаланылган - деп жыйынтык чыгарат. Бүгүн алтын стандарты жок болгондуктан, бүгүн алтын улуттук байлык болуп эсептелинет – деп билдирсе болобу?

Кыргызстан алтын өндүрүү тармагынан пайда алабы, киреше барбы, бул суроону автор көтөргөнү, көрүнүктүү. Бул жөнүндө талкулоо менен автор жумуш орундарын түзүү, казынага салыктын түшүүсү ж.б. маанилүү учурларга кайрылат. Бирок, мындай тыянакты статистикалык маалыматтар жана компетенттүү эксперттердин пикирлери менен бекемдеп, ага далилдерди келтирсе болмок. Реалдуу сүрөттү

4. Интернет ба- рактарындагы пайдалуу да- ректер:

1. www.nbkr.kg – КРнын Улуттук Банкынын сайты;
2. www.minfin.kg – КРнын Каржы министрлигинин сайты;
3. www.stat.kg – КРнын Улуттук статистикалык комитетинин сайты;
4. www.bis.org – Эл аралык эсептөөлөрдүн сайты, дүйнөнүн бардык борбордук банктарынын Интернет беттерине шилтемелер жана маалымат бар;
5. www.imf.org – Эл аралык валюттук фонддун сайты;
6. www.rbc.ru – «Рос-БизнесКонсалтинг» маалымат агенттигинин сайты;
7. www.agronews.ru – КМШ өлкөлөрүндөгү айыл-чарба базарындагы акыбал туралуу маалымат агенттигинин сайты;
8. www.economist.com – экономикалык журнал.

көрсөтүү үчүн бул сандарды салыштырып талдоо жана бир топ суроолорго жооптор керек, мисалы:

- Кыргызстан улуттук байлыктын алтын түрүндөгү көлөмүнүн канчасына ээ?
- Алтын жаратылыш байлыгы катары түгөнүүчү булактарга кирет. Ушуга байланыштуу бул улуттук байлык кантип бөлүштүрүлөрүнүн жана пайдаланыларынын ачуу актуалдуубу?
- Улуттук байлык мамлекеттин кубаттуулугун жана кудреттүүлүк мүмкүнчүлүгүн аныктайт. Ушуга байланыштуу эксперттердин пикирлерин сунуштоого жана бул кудреттүүлүккө баа берүүгө болот.

5. Глоссарий

Мамлекеттин экономикалык саясаты – бул жөнгө салуунун экономикалык жана административдик ыкмаларынын жардамы менен экономикалык тутумга таасир тийгизүү.

Административдик ыкмалар – бул, иш алып баруучу субъекттер өз алдынча кабыл алган экономикалык тандоосуна эмес, анын ордуна бийлик органдарынын көрсөтмөлөрү, б.а. мажбурлоонун натыйжасына негизделген ыкмалар.

Экономикалык ыкмалар иш алып баруучу субъекттерге жана алар кабыл алуучу чечимдерге эч кандай түз таасир тийгизбейт.

Чет элдик валюта – чет мамлекеттердин акча белгилери, ошондой эле эл аралык эсептерде пайдаланылган чет элдик акча бирдигинде көрсөтүлгөн жүгүртүүдөгү жана төлөөдөгү кредиттик каражаттар. Кыргызстанда чет элдик валюта болуп улуттук валюта болуп эсептелинген кыргыз сомунан башка бардык валюталар эсептелинет.

Улуттук валюта – бул мамлекет эмитент жүргүзгөн жана белгиленген түрдө көрсөтүлүп (алтын акча бирдиги, күмүш монета же кагаз), эсептешүүлөр менен төлөөлөр үчүн ушул мамлекеттин аймагында пайдаланылган валюта. Алтын менен күмүш валюта ылайыгына жараша алтын менен күмүшкө түздөн-түз алмаштыруучу болуп саналат. Кагаз валюта – бул банкнот жана казыналык векселдер түрүндөгү акча белгилери.

Эркин конверттеширилүүчү валюта – башка валютага токтоосуз алмаштырылуучу валюта. Эркин конверттеширилүүчү валютанын иштөө режими иш жүзүндө кандайдыр бир валюталык чектөөлөрдү билдирет. Валютаны конверттеширүүнүн деңгээли өлкөнүн экономикалык кудретинен, анын тышкы экономикалык ишмердүүлүгүнүн масштабдарынан, ички акча жүгүртүүнүн туруктуулугунан, улуттук товар менен акча базарынын өнүгүшүнөн жана капитал базарынан түптүз көз каранды.

Толук эмес конверттеширилүүчү валюта валютанын кайра баштагы чектелген өз баасына келишин көрсөтөт, башкача айтканда бардык валюталык операцияларга эмес жана бардык кожоюндар үчүн эмес. Конверттеширүүнүн деңгээли мамлекет тарабынан мыйзам менен аныкталат. Мыйзамда улуттук валютаны алмаштыруу мүмкүн болгон, мындай алмашуунун сандык көрсөткүчү, валюта базарында валютаны сатып алуу, сатуу режими, ушуга окшогон бүтүмдөрдүн субъектеринин чөйрөсүндөгү тартиби жана чет элдик валюталардын тизмеси бекитилет.

Конверттеширилбөөчү валюта – бир өлкөнүн чегинде гана иштөөчү улуттук валюта. Конверттеширилбөөчү валюталуу өлкөлөр үчүн валютанын жетишсиздиги, тышкы карыздардын басымы, төлөө балансынын абалынын оордугу менен шартталып, валютаны иретке салууну киргизүү мүнөздүү.

Валюталык курс – улуттук валютанын бирдигинде көрүнүп турган чет элдик валютанын бирдигинин баасы.

Кросс-курс – эки валютанын курстарынын үчүнчү валютанын курсуна катышы боюнча белгиленген эки валютанын ортосундагы катыш.

Спот-курс – бүтүмгө келип (бүтүмгө келген күндөн эки жумушчу күндө банк-контрагенттердин валюталарын алмашуу шартында) жыйынтыкталган учурда башка өлкөнүн валютасынын бирдигинде көрүнүп турган бир өлкөнүн чет элдик

валютасынын бирдигинин баасы.

Форвард (шашылыш) – курс – келечекте белгиленген датада валюта тапшырылып, ал сатылып же сатып алынган баасы. Ушуга байланыштуу, ушундай бүтүмдөрдү жыйынтыктаганда алмашуу курсунун чоңдугун алдын-ала көрө билүүгө тараптар аракеттенишет.

Котировка – деп мыйзамдуулуктун ченемдерине жана калыптанган иш тажрыйбага ылайык чет элдик валютанын, баалуу кагаздардын же биржадагы товарлардын баасынын курсун бекитүү аталат.

Түз котировка, чет элдик валютанын бирдигинин бири улуттук валютанын белгилүү санына барабар болгондо болот. Мисалы, Кыргызстанда 1 доллар сомдун белгилүү санына барабар болот.

Кыйыр котировка, улуттук валютанын бирдиги чет элдик валютанын белгилүү санына барабар болгондо болот. Мисалы, Улуу Британияда 1 фунт стерлинг АКШ долларынын белгилүү санына барабар болот.

Валютташтыруу датасы – валюталык бүтүм боюнча эсептешүүнүн датасы. Эл аралык эсептерди жекшемби, майрам жана иш эмес күндөрү жүргүзүүгө болбойт.

Валютаны иретке салуу – эл аралык эсептерди жана валюталык операцияларды жүргүзүүнүн тартибин мамлекеттин регламентациялоосу. Валютаны түз иретке салуу мыйзам чыгаруу актилери жана аткаруу бийлигинин иш-аракеттери, ал эми кыйыры – экономикалык, ошону менен бирге валюттук-кредиттик, базардын экономикалык агенттеринин жүрүм-турумдарына таасир кылуу ыкмасы аркылуу ишке ашырылат.

Девальвация – (түз котировка болгондо) улуттук валютанын арзандашы же чет элдик валютанын кымбатташы (улуттук валютада көрүнгөн чет элдик валютанын курсунун жогорулашы).

Ревальвация – (түз котировка болгондо) улуттук валютанын бекемделиши же чет элдик валютанын арзандашы (улуттук валютада көрүнгөн чет элдик валютанын курсунун төмөндөшү).

Резервдик валюта – Эл аралык эсептешүүлөрдө негизги ролду ойногон жана валюталык курстардын көрүнүшүнүн негизи катары пайдаланылган дүйнөлүк экономикада өлкөлөрдүн ичинде алдынкы орунду ээлеген өлкөнүн улуттук акча бирдиги. Эл аралык төлөө-эсептешүүнүн жүгүртүлүшүндө маанилүү болуп эсептелинген улуттук валюталар эл аралык эсептешүүлөр үчүн резервдик каражаттар катары башка мамлекеттердин борбордук банктары менен валюттук-каржылык органдарында топтолот жана сакталат.

Валюталык интервенция – чет элдик валютаны сатуу жана сатып алуу жолу менен улуттук валютанын курсунун белгиленген багытына таасир берүү максатында валюталык базарга борбордук банктын операциялар менен кийлигишүүсү. Ал расмий алтын-валюталык резервдердин эсебинен жүргүзүлөт.

Валютанын конверттештирилиши – өкмөттүн бир жолку чечими менен түзүлүшү мүмкүн болбогон принципте белгиленген типтеги экономиканы мүнөздөөнү көрсөтөт. Валютаны конверттештирүүнүн деңгээли экономиканын абалы жана типтери менен аныкталат. Мурун – конверттештирилиш улуттук валютаны алтынга эркин алмаштырууну көрсөтчү, ал эми бүгүн анын башкы белгиси болуп валюталык чектөөлөрдүн деңгээли эсептелинет.

ЭКОНОМИКАНЫН РЕАЛДУУ СЕКТОРУН КРЕДИТТӨӨДӨГҮ БАНКТАРДЫН РОЛУ

Мазмуну

1. Киришүү
2. Негизги терминдер жана аныктамалар
3. Коммерциялык банктардын экономиканы кредиттөөгө байланышкан негизги функциялары
4. Кредиттин келип чыгуу тарыхы
5. Кредиттин негизги функциялары
6. Кредиттин негизги принциптери
7. Банктык кредиттин негизги формалары
8. Корутунду
9. Тиркемелер:
 - ММКдагы жакшы даярдалган макаланын мисалы
 - ММКдагы жаман даярдалган макаланын мисалы

Таалайбек
Джуматаев,
ЖАК «Банк Азии»,
мүдүр

Түйүндүү сөздөр:

эл аралык насыя, ссудалык капитал, акча каражаттары, насыялык система, насыялык ишмердүүлүк, насыялык ресурстар, насыядагы ортомчулук, заемдук ресурстар, насыянын формасы, насыялоонун принциби, банктар аралык насыя.

1. Киришүү

Банк тутуму ар бир мамлекеттин экономикасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Коммерциялык банктар өздөрүнүн ишмердүүлүгү аркылуу экономикалык процесстерге жана экономикалык мамилелерге зор таасирин тийгизет. Өз кезегинде экономикалык мамилелер ар бир коомдо баарыдан мурда ар кайсы тараптардын экономикалык кызыкчылыктары катарында көрүнөт. Ал эми экономикалык кызыкчылыктар жана аларды канааттандыруу экономиканын реалдуу секторун өнүктүрүүнүн кыймылдатуучу фактору болуп калат. Банктар өз кызматтарын көрсөтүү, мисалы, кредиттөө менен экономиканын ар кайсы звенолорунун заемдук каражаттарга керектөөлөрүн ар кандай кредиттер менен камсыздашат, же накталай эмес эсептешүүлөрдү жүргүзүү аркылуу экономиканын үзгүлтүксүз иштөөсү үчүн каржылык агымдардын кыймылына керектөөсүн камсыз кылышат.

Кредит акча капиталынын ссуда капиталына трансформацияланышын камсыз кылат жана кредиторлор менен карызгерлердин ортосундагы мамилелерди билдирет. Анын жардамы менен ишканалардын, жеке сектордун жана мамлекеттин эркин акча капиталдары жана кирешелери топтоштурулат, ссуда капиталына айланат, ал акы төлөнүү менен убактылуу пайдаланылууга берилет.

Азыркы учурда кеп ссудага берилүүчү акча капиталдарынын көлөмдөрүн туруктуу көбөйтүү жөнүндө гана эмес, кредиттик мамилелердин субъектилерин кеңейтүү да, ошондой эле операциялардын өздөрүнүн өсүп жаткан көп түрдүүлүгү жөнүндө да жүрүүдө.

Бардык эле мамлекеттин өнүгүүсүндө олуттуу орунду кредиттик тутум ээлейт, ал көп жагынан экономиканын өнүгүшүн, мамлекеттин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн өсүшүн жана анын калкынын байгерчилигинин өсүшүн аныктайт. Ушуну менен катар эле мамлекет өзү да мамлекеттин аймагындагы бардык кредиттик уюмдарды улуттук экономиканы өнүктүрүү позициясынан алганда натыйжалуу ишмердүүлүккө багыттоону камсыз кылуучу макроэкономикалык шарттарды (жөнгө салуу тутумун жана мыйзамдык базаны) түзүү жолу менен кредиттик тутумдун өнүгүшүнө таасир көрсөтүшү керек жана бул мамлекеттин акча-кредиттик жана каржы саясатынын стратегиялык багыты болууга тийиш.

Дал мына ошондуктан, *жогоруда көрсөтүлгөн себептерден улам коммерциялык банктардын кредиттик ишмердүүлүгүнүн маселелери бардык массалык маалымат каражаттары тарабынан жетишерлик көлөмдөрдө, кесипкөй деңгээлде жана туруктуу чагылдырылышы керек.* Биринчиден, бул коммерциялык банктардын ачыктыгын жогорулатууга, алар көрсөткөн кызматтардын сапатын жакшыртууга жана наркын оптималдаштырууга өбөлгө түзөт. Экинчиден, мындай мамиле өлкөдөгү жалпы экономикалык сабаттуулукту жогорулатууга жана банк кызматта-

рын пайдаланууну кеңейтүүгө өбөлгө түзмөкчү. Үчүнчүдөн, баарыдан мурда кредиттик маданият жана кредит алуучулардын өз мүмкүнчүлүктөрүн, потенциалдуу тобокелчиликтерди жана өнүгүү перспективаларын адекваттуу баалоо, демек, алынган кредиттик ресурстарды өз убагында кайтаруу үчүн жоопкерчилиги жогорулайт.

2. Коммерциялык банктердин экономиканы кредиттөөгө байланышкан негизги функциялары

Коммерциялык банктер экономикада төмөнкү негизги функцияларды аткарат. Убактылуу эркин акча каражаттарын тартуу жана топтоо. Бул функция эң эски банктык функциялардын бири жана учурда эң кеңири өнүгүүдө. Банктер экономикада түзүлгөн аманаттардын олуттуу бөлүгүн топтошот. Банктерге мөөнөттүү депозиттер түрүндө салынган акча суммалары аманатчыларга үстөк пайыз түрүндө киреше алып келет. Утурумдук эсептердеги калдыктар боюнча банктык үстөк пайыз адатта төлөнбөйт, анын ордуна банк кардар үчүн акчаларды которуу жана төлөп берүү боюнча ар түрдүү кызматтарды аткарып берет.

Банктердин эң маанилүү функциясы өлкөдөгү топтоолорду кубаттоо болуп саналат. Экономиканы структуралык кайра куруу эң башкысы жана биринчи кезекте экономикадагы ички топтоолорду пайдаланууга таянууга тийиш. Чет элдик инвестициялар эмес, алар экономиканы өнүктүрүүгө зарыл болгон каражаттардын негизги бөлүгүн түзүүгө тийиш. Каржылык базарда насыялык ресурстарга суроо-талаптарды жаратуу менен коммерциялык банктер экономикадагы болгон аманаттарды гана максималдуу мобилизациялабастан, каражаттарды топтоого жетишерлик натыйжалуу түрткү берүүлөрдү түзүүгө тийиш. Акча каражаттарын топтоого жана сактоого түрткү берүүлөр коммерциялык банктердин депозиттик жана насыялык саясатынын негизинде калыптанат. Банктын аманаттары боюнча төлөнүүчү жогорку үстөк пайыздардан тышкары банктын аманатчыларына топтолгон ресурстардын банкта жайгаштыруунун ишенимдүүлүгүнүн жогорку кепилдиктери да керек. Мындай кепилдиктер макроэкономикалык жана социалдык-экономикалык туруктуулуктун, натыйжалуу банктык жөнгө салуунун жана көзөмөлдүн, коммерциялык банктердеги сергек банк ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруунун, ошондой эле депозиттерди коргоо (камсыздандыруу) тутумун түзүүнүн эсебинен камсыз кылынат.

Депозиттерди камсыздандыруу менен **катар эле аманатчылар үчүн коммерциялык банктердин ишмердүүлүгү жана алардын каржылык абалдары жөнүндө маалыматтын жеткиликтүүлүгү, аныктыгы жана өз убагында болгондугу чоң мааниге ээ.** Инвестор колдо болгон каражаттарды пайдалануу жөнүндө маселени чечип жатып, ал болочоктогу салымдарынын тобокелчилигин өзү баалоо үчүн банктын каржылык абалы жөнүндө жетишерлик маалыматка ээ болушу керек.

Банк насыянын убактылуу эркин акча капиталдарды жана топтоолорду ссудалык капиталга айландыруу боюнча функциясын аткарууга өбөлгө түзөт.

Коммерциялык банктын маанилүү функцияларынын бири насыядагы ортомчулук болуп саналат. Насыядагы ортомчулук функциясын банктер ишканалардын фондустарынын жана жеке адамдардын акча кирешелеринин жүгүртүү процессинде убактылуу бошоп калган акча каражаттарын кайра бөлүштүрүү жолу менен жүзөгө ашырышат. Коммерциялык банктердин ортомчулук функциясынын өзгөчөлүгү ресурстарды кайра бөлүштүрүүнүн башкы критерийи аларды заем алуучу тарабынан колдонуунун пайдалуулугу болуп кала тургандыгында турат. Ресурстарды кайра бөлүштүрүү чарбалык байланыштардын горизонталы боюнча – банктердин ортомчулугу менен аралык звенолордун катышуусуз, мөөнөттүүлүк, акы төлөнүүчүлүк, кайтарымдуулук, камсыздалгандык жана максаттуу пайдалануу шарттарында жүзөгө ашырылат. Айрым жана алынган заемдорго акы төлөө заемдук каражаттарга суроо-талаптын жана сунуштардын таасири астында түзүлөт. Натыйжада каржылык ресурстардын экономикада эркин жылышы жетишилген.

«... 2007-жылдын август айынан кийин өнүккөн өлкөлөрдө болуп жаткан көрүнүштөрдү, күүлүү-күчтүү каржылык эмес секторлор менен оорулуу каржы тутумунун ортосундагы аркан тартыш деп айтуудан башка арга жок. АКШ жана башка мамлекеттердеги көптөгөн каржылык эмес секторлор, бир нече жылдардан бери төмөнкү деңгээлде кармалып иштеп келе жаткан пайыздык үстөктөрдүн натыйжасында, азыркы күндө эң жакшы акыбалда».

АЛАН ГРИНСПЕНДИН (1987-2006 жж. АКШ мамлекетинин Федералдык резервдик тутумунун жетекчиси) «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

Коммерциялык банктардын базардык экономиканын ийгиликтүү өнүгүшү үчүн ортомчулук функциясынын мааниси алар өз ишмердүүлүгүндө экономикалык түзүлүштөгү тобокелчилик жана аныкталбагандык деңгээлин төмөндөткөндүгүндө турат. Акча каражаттары насыя берүүчүлөрдөн заем алуучуларга банктардын ортомчулугусуз да бериле алат. Бул формалдуу насыялоо деп аталган нерсе. Бирок мында ссудага берилген акча каражаттарынын жоготулуу тобокелчилиги кескин өсөт жана акчалардын жылышы боюнча жалпы чыгымдар да өсөт, себеби насыя берүүчүлөр жана заем алуучулар бири-биринин төлөө жөндөмдүүлүктөрү жөнүндө маалымдар эмес, ал эми акча каражаттарынын сунуштары аларга муктаждыктардын өлчөмү жана мөөнөттөрү менен дал келбейт. Андан тышкары, мындай заемдук ресурстардын наркы өтө жогору.

Коммерциялык банктар заем алуучулардын керектөөлөрүнө ылайык ссудага берилиши мүмкүн болгон каражаттарды тартышат жана өз активдерин кеңири диверсификациялоонун негизинде банк эсептерине жайгаштырылган акча ээлеринин жалпы тобокелчиликтерин төмөндөтүшөт.

3. Насыянын келип чыгуу таржымалы

Насыя түшүнүгү биздин эрага чейинки VI к. эле, атап айтканда азыркы Израилдин территориясында болуп келген. Падыша Соломонго чейин иудейлер насыяны пайдаланышкан, башкача айтканда карыз үчүн карыздык кулчулукка жөнөтүшчү. Падыша Соломон мындай кулчулукка тыюу чалган жана жеке жоопкерчиликти мүлктүк жоопкерчиликке өзгөрткөн. Ал чыгарган мыйзамга ылайык, эми карызгер насыя берүүчүнүн алдында жеке эркиндиги эмес, өзүнүн мүлкү менен жооп берген. Карызгердин жерине мамы орнотуп коюшкан, анда анын мүлкү белгилүү бир сумманы камсыз кылууга насыя берүүчүгө таандык экени жазылган, мына ошентип бул мүлк күрөөгө коюлганын айланадагыларга билдиришкен. Мындай жазуусу бар мамыларды «hypothèque» деген грек сөзү менен ипотека деп атай башташты, ал «күрөө» дегенди билдирет.

Адамзат тарыхындагы алгачкы насыялар, адатта, кошумча пайда алуу мүмкүнчүлүгүнөн эмес, муктаждыктан келип чыккан. Адамдар жерде бир нерсени өстүрө баштагандан тартып эле алар мезгил-мезгили менен боло калчу түшүмсүздүк менен бет келишти, бул аларды жыл бою тамаксыз калтырышы мүмкүн болгон. Мына ошондон улам алгачкы насыялар пайда болгон: эгерде бир дыйканга жыйып алган түшүмү жетишсиз болсо, ал байыраак кошунасына барып кийинки түшүмгө чейин белгилүү бир суммадагы акчаны карызга сураган.

Андан тышкары, насыялар менен үстөк пайыздардын формалары, албетте, натуралдык мүнөздө (бартердин түрү) болгон. Дыйкан бир мүшөк дан карызга алган да, бир жарым же эки мүшөк кайтарып берген. Мына ошентип, насыя рынок чарбасынын да, акчалардын да пайда болушун аныктаган. Албетте, кыйын абалга туш келген адам өз ишин оңдоп гана албастан, карызды кайтаруу үчүн ашыкча нерсе ала тургандыгына эч нерсе кепилдик бере албаган. Бир тарыхчы жазгандай, «мындай шарттарда насыя алуу, жыгылып бара жатканды дагы түртүп жибергенди билдирет».

Эгерде адам карызды кайтара албаса, ал өз мүлкүнөн ажырап калышы мүмкүн эле. Эгерде андан ала турган нерсе болбосо, ал карызы үчүн өзүнүн насыя берүүчүсүнө талаада жа короосунда иштеп берүүгө жөнөгөн, тактап айтканда карыздык кулчулукка баткан. Албетте, мындай көрүнүш коомдо жактыруу жаратпаган. Ага каршы күрөшүүчүлөрдүн алгачкыларынын бири чиркөө болуп калды.

Үстөк пайызды айыптоого аргументтердин негизги булагы Библия болуп калды. Лукадан Евангелияда: «... эч нерсеге үмүттөнбөстөн заемго бергиле...» (VI, 35) деп жазылган. Бул насыя берүүчү үстөк пайыздарды да, ссуданын өзүнүн кайтарылуусун да сурабашы керектигин билдирет. Буга ойчул Аристотелдин (анын философиясын чиркөө христианчылык менен айкалыштырууга аракеттенген) үстөк пайыз жөнүндө окуусу кошумчаланган. Аристотелге ылайык, үстөк пайыз кирешенин табигыйга каршы формасы болуп саналат, себеби, «акчалар акчаны жарата албайт». Андан тышкары, чиркөө үстөк пайыздын табигый эместигинин кайсыдыр-бир рационалдуу далилдерин табууга аракеттенген. Мисалы, аргументтердин бири төмөнкү болгон: карызга берилген акча насыя берүүчүгө бүт бойдон кайтарылгандыктан, үстөк пайыз убакыт үчүн төлөнгөн акы болуп калат, а убакытты сатууга болбойт, анткени ал Кудайга таандык. Өз бийлигинен пайдалануу менен чиркөө үстөк пайызды токтотууга аракеттенет. 1179-жылы папа Александр III ага христианчылыктагы адаттардын биринен (причащение) ажыратуу менен коркутуп тыюу салган. 1274-жылы папа Григорий X андан катаал жазалоо колдонот – мамлекеттен кууп чыгууну. 1311-жылы папа Климент V жаза катары чиркөөдөн чыгарууну киргизет. Орто кылымдардын аягында мамлекет

акыры насыялардын ар кандай формаларына каршы күрөшүүнү токтотот жана үстөк пайыздардын жогоркусун жөнгө салуу менен кызыл кулактыкка жол бербөөгө аракеттенет. 1545-жылы Англияда максималдуу катары жылына 10% ставка жарыяланган. 1624-жылы ал 8%га чейин, 1652-жылы – 5%га чейин төмөндөтүлгөн. Башка өлкөлөр да ушуга окшош аракеттенишкен. Мисалы, 1640-жылы Нидерланддарда 5%дан ашпаган өлчөмдө максималдуу үстөк пайыз ставкасы, Францияда 1601-жылы максималдуу үстөк пайыз – 6% белгиленген. Россияда мындай мыйзамды 1754-жылы киргизишкен, ал эми максималдуу үстөк пайыз 6%га барабар болгон. XVIII кылымда үстөк пайыздарга тыюу салууга каршылыктардын кеңири толкуну акырындык менен коомдук пикирди буза баштайт жана XIX кылымда дээрлик бардык жерде үстөк пайыздын өлчөмүнө көзөмөлдү алып салышат. Бирок көптөгөн өлкөлөрдүн мыйзамдарында кызыл кулактык түшүнүгү («насыя алуучунун муктаждыктары, түшүнүгүнүн начардыгы, тажрыйбасыздыгы же жан дүйнөсүнүн козголгондугу») жана ал үчүн кылмыш жоопкерчилиги калып калат. Бирок «муктаждык боюнча» заемдор Антикалык дүйнөдө же Орто кылымдарда керектөө заемдорунун жалгыз гана түрү болбогон. Көп учурларда кандайдыр-бир себептерден улам аларга зарыл болгон керектөө деңгээлине чыга алышпаган бай адамдарга карыз акча алууга туура келген. Себептери окшош болгону менен муну муктаждык деп атоого болбос.

XVII кылымдын аягында англиялык соодагер жана экономика темасына памфлеттердин автору Дадли Норт мындай деп жазган: «Биздин өлкөдө үстөк пайызга берилген акчалардын он бөлүгүнөн алда канча азы ишкерлердин колуна кетет... алар, негизинен шаан-шөкөт предметтерин сатып алууга ссудага берилет, ири жер ээлери болушса да алардын жерге ээлик кылгандыгы алып келгенге караганда акчаларды тезирээк жумшашкан адамдарга чыгымдоого берилет...». Ссудалар адатта, жерди күрөөгө коюу менен берилген, ошондуктан көптөгөн өлкөлөрдө бул бир топ убакыттан соң помещиктердин карызга батып калгандыгынын себеби болуп калган.

Ири заем алуучулар королдор болушу мүмкүн эле, алардын заемдору же согуштук мүнөзгө, же керектөөчүлүк мүнөзүнө ээ болгон. Королдор эң «начар» заем алуучулар болушкан, себеби акчаларды кайтарбай кое алуу чечимине оңой эле келе алышкан.

Көптөгөн кылымдар аралыгында насыя капиталисттик коомдо начар өнүккөн, ал бир катар объективдүү жана субъективдүү себептер менен шартталган. Экинчи дүйнөлүк согушка чейин өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдүн коммерциялык банктары калкка керектөөчүлүк максаттарына дээрлик акчалай ссудаларды беришкен эмес. Бул жолго биринчи болуп АКШнын коммерциялык банктары түшүшкөн. 1920-1930-жылдары эле нью-йорктук City-Сorp жана Bank of America банктарынын башатындагылардын бири жетектеген бир нече банктан турган топ өзүндө керектөөчүлүк насыя бөлүмдөрүн түзүшкөн. Алгач бул банктык топ жеке адамдарга медициналык жардамга, стоматологиялык кызматтарга, окутууга акы төлөө ж.б. максаттарга заемдорду берген, бирок кийин керектөөчүлүк товарларын насыяга сатып алууга да насыяларды бере баштаган. Согуш аяктагандан кийин керектөөчүлүк насыя сектору коммерциялык банктардын насыялык кызматтарынын базарынын эң тез өнүгүп бара жаткан сегменттеринин бири болуп калды. Батыштын башка өлкөлөрүндө калктын керектөөчүлүк муктаждыктарына банктык насыялоо тармагындагы кескин өсүш 50-жылдардын аягында башталган. Мына ошентип, керектөөчүлүк насыя капитализмдин жалпы кризиси шарттарында (негизинен 1939 – 1945-жж. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин) өндүрүштүн өсүшү менен эмгекчилердин акы төлөй ала турган суроо-талаптарынын дал келбөөчүлүгүнүн кескин күчөшүнө байланыштуу өзгөчө өнүгүүгө ээ болгон.

Эми насыя бүтүндөй дүйнө боюнча дээрлик бардык экономикалык өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө кеңири жайылат. Биздин өлкөдө насыялоонун өнүгүшү макроэкономикалык труктуулуктун, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн деңгээли, демек банк тутумунун абалы менен түздөн-түз байланышкан.

Экономикалык реформалар мезгилинде Кыргызстандын банк тутуму кардиналдык өзгөрүүлөргө туш болду. Банк тутумундагы мурда жүргүзүлгөн структуралык өзгөртүүлөр базардык атаандаштык шарттарында натыйжалуу каржылык ортомчулукту түзүүгө жана өнүктүрүүгө багытталган.

Республиканын банк тутумун реформалоонун баштапкы этабында базарда алардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуу эместиги айкын болуп турган ири мамлекеттик же мурдагы мамлекеттик банктар үстөмдүк кылышкан. Каржы тутумун сергектентүү максаттарында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Улуттук Банкы тарабынан Бүткүл дүйнөлүк банктын колдоосу менен 1996-жылы каржы секторун структуралык кайра куруу программасы (ФИНСАК) жүзөгө ашырылган, анын негизги натыйжалары төмөнкүлөр болуп саналат:

- мыйзамдык базаны өркүндөтүү: «Кыргыз Республикасында банктар жана банк

«Салыштырмалуу аз кирешесине карабастан, жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү үй чарбалары жана компаниялар өнүккөн өлкөлөргө караганда каражат топтоого кирешесинин көбүрөөк бөлүгүн салышат. Өнүккөн өлкөлөрдө күчтүү каржылык тутум бар, жана ал керектөөчүлөр менен компанияларга насыяны камсыздоо багытында берип, анын натыйжасында алар күнүмдүк турмушка өз кирешесинен көбүрөөк акча каражатын сарптоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө ал жактагы жашоочулар өзүлөрү алган кирешеден ашыкча сарптоону камсыздай ала турган каржылык тутумдар алда канча аз».

АЛАН ГРИНСПЕНДИН «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

ишмердүүлүгү жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Улуттук Банки жөнүндө», «Банкроттуулук жөнүндө», «Күрөө жөнүндө» мыйзамдардын жаңы редакциялары, башка нормативдүү актылар кабыл алынды;

- жаңы банктардын өнүгүшүнө тоскоол болгон (республиканын бардык региондорундагы кызматтардын мурдагы көлөмүнүн сакталышында) эки ири жана төлөмгө жөндөмсүз мамлекеттик банкты (Агроөнөржайбанк жана Элбанк) жоюу;
- банк көзөмөлүнүн жөнгө салуучу негизин жана банк көзөмөлүнүн түзүлүшүн, ошондой эле колдоо саясатынын укуктук камсыз кылынышын түзүү жана банктык эмес каржылык мекемелерди өнүктүрүү үчүн зарыл болгон инфраструктураны өнүктүрүү;
- эл аралык стандарттардын талаптарына ылайык келүүчү бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун жаңы түзүлүшүн иштеп чыгуу жана 1997-жылдын 1-июнунан баштап киргизүү;
- төлөм түзүлүшүн модернизациялоонун башталышы.

Жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында банк ишмердүүлүгүн жүргүзүү үчүн укуктук негизди билдирген мыйзамдык жана нормативдик актылардын, банк секторун жөнгө салуунун жана аларга көзөмөлдүн ыкмаларынын түзүмү пайда болду. Банк тутумунун топтоштурулган капиталы ошол мезгилдеги байкалган тобокелчиликтерге адекваттуу оң мааниге жетти. Өз ишмердүүлүктөрүн эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык стандарттарынын негизинде жүзөгө ашырган жаңы банктар өнүгүү жолуна түшүштү. Банк секторуна кошумча инвестициялардын натыйжасында насыялоонун көлөмдөрү өстү, кардарларды тейлөө сапаты өркүндөтүлдү.

Бул позитивдүү өзгөрүүлөргө карабастан, 1998-жылдын аягына карата банк секторунун каржылык туруктуулугунун кескин төмөндөшү болуп өттү. Бул бир катар ички факторлор менен шартталган, бирок олуттуу таасирди тышкы факторлор да: Россиядагы каржылык кризис (ал биздин республиканын төлөм балансынын абалынын начарлашына алып келди); Казакстандагы валюталык режимдин өзгөртүлүшү; Өзбекстандагы ички базарды коргоо боюнча чараларды кабыл алуу олуттуу таасир көрсөттү. Экзогендик факторлор айрым коммерциялык банктардын натыйжасыз насыялык саясатына, алардын аффилиштерилүүсүнүн жогорку даражасына, үстөк пайыздык саясаттагы аша чабуулар, ошондой эле начар менеджментке байланыштуу банк тутумунун ичинде топтолгон маселелерди ого бетер тереңдетти.

Банктардын насыялык портфелинин сапатынын начарлашы, чыгашалуу же кайтарылбас насыялардын үлүшүнүн көбөйүшү, башкаруунун натыйжасыз түзүлүшү, аткаруучу кызмат адамдарынын аракеттерине акционерлер тарабынан көзөмөлдүн жоктугу, ички көзөмөлдүн жана ички аудиттин өркүндөтүлбөгөн тутуму банктардын бүтүндөй бир тобунун төлөмгө жөндөмсүздүгүнө алып келди. Банк секторунун тутумдук кризисинин келип чыгуу коркунучу андан аркы кардиналдуу реформаларды жүргүзүүнү токтоосуз талап кылды.

Тутумдуу кризисте болтурбоо максаттарында Улуттук Банк Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен бирдикте төлөмгө жөндөмсүз банктарды чыңдоо жана кайра түзүү боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырды; коммерциялык банктардын ишмердүүлүгүндө нормативдик-укуктук базаны өркүндөтүү боюнча ишти активдештирди.

Республиканын коммерциялык банктары өздөрү тараптан аракеттерин экономикадагы посткризистик кубулуштарды жеңүүгө, активдерди кайтарууга жана дуушар болгон насыялык жоготууларга адекваттуу резервдерди түзүүгө, жалпысынан каржылык туруктуулукту жогорулатууга байланышкан көйгөйлөрдү чечүүгө багытташты. Банктар тарабынан насыялык ишмердүүлүктүн сапатын жакшыртуу боюнча да иш жүргүзүлдү, орто мөөнөттүү перспективада ликвиддүүлүктү башкаруу процессине өтө кылдат көңүл бөлүндү.

Биргелешип көрүлгөн чаралардын натыйжасында банктардын жашоого жөндөмдүү өзөгү сакталып калды, ал эми банк секторундагы тутумдуу кризис локалдаштырылып, кийинчерээк нейтралдаштырылды.

2002-жылы Эл аралык валюта фондусу тарабынан Дүйнөлүк Банк менен бирдикте жүргүзүлгөн каржылык секторду баалоонун натыйжалары коммерциялык банктардын ишмердүүлүгүн жөнгө салуунун негизги параметрлеринин жалпы кабыл алынган дүйнөлүк стандарттарга дал келүүчүлүгү жөнүндө күбөлөдү.

Кыргыз Республикасынын банк тутумун андан-ары өнүктүрүү максаттарында биринчи кезектеги милдеттер аныкталды, алар Кыргыз Республикасынын Банк секторун орто мөөнөттүү өнүктүрүүнүн негизги багыттарында (программасында) чагылдырылды.

2004 – 2006-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасынын банк секторун орто мөөнөттүү өнүктүрүү программасы менен төмөндөгүлөргө багытталган бир катар маанилүү милдеттер аныкталган:

- банктардын капиталдаштыруу деңгээлин жана капиталдын сапатын жогорулатуу;

«Ишкердик өзүнүн кыска мөөнөттүү милдеттенмелерин бөлөк узак мөөнөттүү арзан насыялардын эсебинен каржылай алат. Банктар жана башка каржы институттары насыя берүүлөрдүн бардык түрлөрүн кыскартканга карабастан, жакынкы аралыкта көпчүлүк компаниялар үчүн бул карыз каражаттарга болгон зарылдыктын жоктугунан улам. Эч кандай мааниге ээ эмес».

АЛАН ГРИНСПЕНДИН «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечегин» китебинен үзүндү

- коммерциялык банктардын каржылык абалын жакшыртуу;
- банктардын экономиканын реалдуу секторун насыялоо жана акча ресурстарын мобилизациялоо боюнча ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;
- кызматтардын спектрин кеңейтүү, жаңы банк продуктыларын киргизүү жана сунуш кылынуучу кызматтардын сапатын жогорулатуу;
- банктарда корпоративдик башкаруу тутумун өнүктүрүү жана башкаруу маданиятын жогорулатуу, тобокелчиликтерди башкаруу жана ички көзөмөл тутумун өркүндөтүү;
- банк мыйзамдарын өнүктүрүү;
- банктык көзөмөлдү жана жөнгө салууну бекемдөө;
- депозиттерди коргоо түзүлүшүн киргизүү;
- төлөм тутумун жакшыртуу;
- банк тутумунун терроризмди каржылоо жана кылмыштуу жол менен алынган кирешелерди адалдоо түзүлүшүнө каршы туруу механизмдерин түзүү;
- укуктук жана сот түзүлүштөрүн өркүндөтүү.

2003 – 2004-жылдарда жүргүзүлгөн иш негизинен банк мыйзамдарын жана КРУБ-дун нормативдик базасын өркүндөтүүгө жана оптималдаштырууга, КРУБ тарабынан көзөмөл функциясын күчөтүүгө, коммерциялык банктар тарабынан капиталдаштырууну өстүрүүгө, насыялоо көлөмдөрүн көбөйтүүгө жана банк кызматтарынын түрлөрүн кеңейтүүгө багытталган.

4. Насыянын негизги функциялары

Насыянын маңызы анын функцияларынан көрүнөт. Насыянын функцияларын пайдалануу аркылуу ар кандай менчик формасындагы ишканалар жана жалпысынан коом өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана кирешелердин өсүшүнө жетишишет. Насыя төмөнкү үч функцияны аткарат:

Бөлүштүрүүчү – ал кайтарымдуулук негизде акча каражаттарын бөлүштүрүүдө турат. Ал каражаттарды топтоштурууда, ошондой эле аларды жайгаштырууда көрүнөт. Бул функция алардын акча ресурстарына муктаждыктарын канааттандыруу үчүн ишканаларга жана уюмдарга каражаттарды убактылуу берип туруу процессинде көрүнөт. Ишканалар мына ушундай түрдө зарыл жүгүртүү капиталы жана инвестициялар үчүн ресурстар менен камсыз болушат.

Эмиссиялык – ал жүгүртүүнүн насыялык каражаттарын түзүүдө жана накталай акчаларды жайгаштырууда турат. Ал насыялоо процессинде төлөм каражаттары түзүлгөндүгүндө, башкача айтканда жүгүртүүгө накталай түрдөгү акчалар менен катар эле накталай эмес түрдөгү киргендигинде турат. Бул функциянын аракети накталай акчаны жайгаштыруунун негизинде накталай эмес эсептешүүлөр жүрүп жатканда да көрүнөт.

Көзөмөлдүк – ал банк-насыя берүүчүлөр тарабынан заем алуучулар болуп эсептелишкен экономикалык субъектилердин ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугуна көзөмөл жүргүзүүдө турат. Бул функциянын аракети насыя алган компанияда насыялык каражаттарды максаттуу пайдаланууга ар тараптуу көзөмөл жүзөгө ашрылгандыгынан көрүнөт. Дал ушул насыялык мамилелердин базасында заем алуучулар менен насыя берүүчүлөрдүн ишмердүүлүгүнө байкоо түзүлөт, ишканалардын насыяга жөндөмдүүлүгү жана төлөм жөндөмдүүлүгү бааланат. Себеби ар бир банк-насыячы потенциалдуу чыгашаларды минималдаштырууга жана берилген насыянын өз убагында кайтарылуусун камсыз кылууга умтулуу менен каржылык абалды баалоо, максаттуу пайдаланууга көзөмөл, үзгүлтүксүз мониторинг жана күрөөлүк камсыздоо сыяктуу өзүнүн методдору менен заем алуучунун абалын көзөмөлдөйт.

5. Насыялоонун негизги принциптери

Корпоративдик жана жеке заем алуучулардын өндүрүштүк жана керектөө муктаждыктарын насыялоо насыялоо тутумунун башкы элементин түзүшкөн, себеби насыянын маңызын жана мазмунун, ошондой эле объективдүү экономикалык мыйзамдардын талаптарын, анын ичинде насыялык мамилелер тармагында да чагылдырышкан

«... эгер ... америка-лык сапаты начар насыялар глобалдуу каржы тутумунун алсыз звеносу болбогондо, анда ал звонун ролун кандайдыр бир бөлөк каржылык продукт же базар ойномок. Тобокелчиликти жетишерлик түрдө баалабай коюш, эртеликеч, адамдардын аны менен эсептешпей койгондугу менен карама-каршылыкты туудурмак: адамзат кризистен психологиялык жактан эч кайда качып кутула албайт болчу».

АЛАН ГРИНСПЕН-дин «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

насыялоонун принциптерин бекем сактоо менен жүргүзүлөт.

Насыялоо принциптерине төмөнкүлөр киргизилет: кайтаруунун мөөнөттүүлүгү, дифференциялангандык, камсыздалгандык жана акы төлөнүүчүлүк.

Насыяны экономикалык категория катарында башка товардык-акча экономикалык категорияларынан айырмалаган өзгөчөлүк болуп кайтарылуучулук саналат. Ал ансыз насыя жашай албай турган анын ажырагыс белгиси болуп саналат.

Мөөнөттүүлүк насыянын кайтарылуучулугуна жетүүнүн зарыл формасын билгизет. Бул принцип насыя жөн гана кайтарылбастан, белгиленген мөөнөттө так кайтарылууга тийшигин билдирет, башкача айтканда анда мезгил факторлору конкреттүү көрсөтүлгөн. Демек, мөөнөттүүлүк насыянын кайтарылуучулугунун убакыт менен аныкталгандыгы. Насыялоонун мөөнөтү ссудага берилген каражаттардын заем алуучунун колунда болуусунун чектелген мөөнөтү болуп саналат жана анын чектеринен ары мезгилдеги сандык өзгөрүүлөр эгерде ссуданы пайдалануу мөөнөтү бузулса, сапаттыкка өтөт: эгерде ссуданы пайдалануу мөөнөтү бузулса, анда насыянын маңызы бурмаланат, ал өзүнүн чыныгы милдетин жоготот, бул өлкөдөгү акча жүгүртүүнүн абалына терс таасир тийгизет.

Бул принцип менен насыялоонун дифференциялангандык жана камсыздалгандык сыяктуу дагы эки принциби өтө тыгыз байланышкан.

Дифференциялангандык коммерциялык банктар насыя алууга умтулган өз кардарларына аны берүү жөнүндө маселеге бир тараптуу мамиле жасабоосу керектигин билдирет. Насыя аны өз убагында кайтарууга жөндөмдүү кардарларга гана берилиши керек. Мындай учурда насыяны дифференциялоо заем алуучунун насыяны келишимде көрсөтүлгөн мөөнөттө кайтаруу жөндөмдүүлүгүнө жана даярдыгына ишенимди жараткан ишкананын каржылык абалы түшүнүлгөн насыялык жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн негизинде жүзөгө ашырылышы керек. Потенциалдуу заем алуучулардын бул сапаттары алардын балансынын ликвиддүүлүгүнө, чарбанын өз булактары менен камсыздалгандыгына, анын учурдагы жана перспективадагы рентабелдүүлүгүнүн деңгээлине талдоо жүргүзүү аркылуу бааланат.

Азыркы шарттарда ссудалардын камсыздалгандыгы жөнүндө айтуу менен заем алуучуда насыянын өз убагында кайтарылуусуна кепилдик берүүчү юридикалык таризделген милдеттенмелердин: күрөө милдеттенмелеринин, кепилдик келишиминин, жоопкерчилик алуу келишиминин болушун эске алуу керек.

Насыянын акы төлөнүүчүлүк принциби ар бир заем алуучу банкка андан өз муктаждыктары үчүн акча каражаттарын убактылуу карызга алгандыгы үчүн белгилүү бир акыны төлөшү керектигин билдирет. Иш жүзүндө бул принципти жүзөгө ашыруу банктык үстөк пайыз аркылуу жүрөт. Банк үстөк пайызынын ставкасы – бул насыянын өзүнчө бир «баасы». Насыянын акы төлөнүүчүлүгү банкка депозитке тартылган башкалардын каражаттары үчүн үстөк пайыздарды төлөөгө байланышкан анын чыгымдарын жабууну камсыз кылат, ошондой эле насыялоонун ресурстук фонддорун (резервдик, уставдык) көбөйтүү жана өзүнүн башка муктаждыктарына пайдалануу үчүн пайда алууну камсыз кылат.

6. Банктык насыянын негизги формалары

Насыялоо процессинде насыянын ар кандай формалары пайдаланылат. Банктык насыя акчалай ссудалар түрүндө коммерциялык банктар жана башка каржы-насыялык мекемелер тарабынан юридикалык жактарга, жеке ишкерлерге жана жеке жактарга берилет. Банктык насыялар алуучулардын тиби, өлчөмдөрү, мөөнөттөрү боюнча, валюта жана насыялоонун багыттары боюнча айырмаланышат.

Банктар заем алуучуларга төмөнкүдөй түрдөгү насыяларды беришет:

I. Заем алуучунун статусу боюнча:

- юридикалык жактар;
- жеке ишкерлер;
- жеке жактар.

II. Багытталышы боюнча:

- өнөр жайлык;
- айыл чарбачылык;
- соодалык;
- кызматтар боюнча;
- ипотекалык.
- керектөөчүлүк.

III. Насыялоонун мөөнөттөрү боюнча:

- кыска мөөнөттүү – бир жылга чейин;

- орто мөөнөттүү – бир жылдан үч жылга чейин;
 - узак мөөнөттүү – үч жылдан жогору.
- IV. Насыяны же анын алмаштыруучуну берүү формасы боюнча:

- накталай формада;
- накталай эмес формада;
- аралаш форма;
- лизингдик форма;
- кепилдиктер жана жоопкерчилик алуучулуктар;
- аккредитивдер;
- факторинг.

V. Кайтаруунун камсыздандырылуу даражасы боюнча:

- күрөө менен камсыздалгандык;
- юридикалык жана жеке жактардын кепилдиги же жоопкерчилик алгандыгы менен камсыздалгандар.

VI. Жабуу ыкмасы боюнча:

- индивидуалдуу график боюнча жабылуучу насыялар;
- аннуитеттик төлөмдөрү менен насыялар;
- жабуунун акыркы датасынын чектеринде жабуунун эркин графигинин болушун билдирген насыялык линия.

VII. Үстөк пайыз ставкаларынын түрлөрү боюнча:

- так белгиленген;
- өзгөрүп туруучу.

Банктар валютанын түрлөрү боюнча насыяларды беришет: улуттук валютада (кыргыз сому) жана чет элдик валютада (башка өлкөлөрдүн валюталарында).

Ошондой эле банктардын биринде эркин ресурстар келип чыккан, ал эми экинчи банкта алар жетишсиз болгон учурда банктар аралык насыялар да бар. Башка банктарга (дебиторлорго) берилген бир банктардын (насыя берүүчүлөрдүн) насыяларынын өлчөмдөрү жетишерлик олуттуу экендигин белгилей кетүү керек.

Мына ошентип насыянын формалары анын структурасы менен тыгыз байланышкан жана белгилүү бир даражада насыялык мамилелердин маңызын чагылдырат.

7. Корутунду

Айтылгандарды жыйынтыктоо менен коммерциялык банктар бүгүнкү күндө ар кайсы өлкөнүн насыялык-каржы тутумунун негизги курамдык бөлүгү экендиги жөнүндө батыл корутунду чыгарууга болот. Дүйнөнүн мамлекеттеринин көпчүлүгүндө сыяктуу эле биздин өлкөдө да эки баскычтуу банк тутуму калыптанган жана өнүгүп жатат – Улуттук Банк болгон борбордук банк жана коммерциялык банктар.

Коммерциялык банктар Кыргызстандын ссудалык капиталдар базарында ресурстардын негизги булактары болуп саналат. Бирок алардын ишмердүүлүгүнүн масштабы жана биздин өлкөнүн экономикасынын насыялоодогу ролу азырынча өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй кеңири жана олуттуу эмес. Бүгүн өнүккөн өлкөлөрдүн коммерциялык банктары кардарга ар кандай банк продуктыларынын жана кызматтарынын 200гө чейинки түрлөрүн, ошондой эле алардын көптөгөн түрлөрүн жана комбинацияларын сунуш кылууга жөндөмдүү. А банктык ортомчулуктун деңгээлин көрсөтүүчү банк тутумунун активдеринин ички дүң продуктка катышы экономикалык өнүккөн өлкөлөрдө ИДПнын 100%ына чейин жетет.

Банк тутумун андан-ары куруу жана туруктуу өнүктүрүү насыялык мекемелердин цивилизациялуу дүйнөдө кабыл алынган жана базардык банктык структуралардын көп кылымдык тажрыйбасына таянган иштөө принцибин калыбына келтирүү жолу менен гана мүмкүн. Жана бул процессте маанилүү роль массалык маалымат каражаттарына, өзгөчө экономика тематикасына материалдарды жарыялагандарга бөлүнөт. Сабаттуу даярдалган жана окурмандардын кеңири аудиториясына жеткиликтүү берилген макалалар сөзсүз жалпы экономикалык сабаттуулукту көтөрүүгө, банк кызматтарына туруктуу суроо-талапты калыптандырууга жана керектөөчүлөр тарабынан коммерциялык банктар тарабынан берилүүчү кызматтардын сапатына талаптардын жогорулашына өбөлгө түзөт.

8. Тиркемелер

ММКда жакшы даярдалган макаланын мисалы

Постсоветтик Кыргызстанда ишкердик өнүгүүдө

Бул жерде ишкердикти баштоо Борбордук Азиянын калган мамлекеттерине караганда жеңилээрээк, бирок жогорку үстөк пайыз ставкалары чоң эмес насыяларды алууну кыйындатат.

Бишкек, Кыргызстан. Наталья Семенко өзүнүн транспорттук компаниясын негиздеп жатканда ал банкка барып насыя алуу жөнүндө ойлогон да эмес, себеби үстөк пайыз ставкалары 20-25 пайызды түзгөн. Анын ордуна ал үйүн сатты.

Бүткүл дүйнөлүк банктын маалыматтары боюнча, бул жаш, мурдагы советтик республикада ишкердикти баштоо Борбордук Азиянын калган мамлекеттерине караганда жеңилээрээк. Бирок болочок ишкерлер ишкердикти өнүктүрүүгө каражаттарды алууда чоң кыйынчылыктарды тартышат. Бул факт өсүүгө өтө муктаж өлкөнүн өнүгүүсүн кечендетүүдө жана ал токтобогон саясий туруксуздуктун себептеринин бири болгон көңүл калуу сезиминин күчөшүнө өбөлгө түзүүдө, -деп айтышат эксперттер.

«Алар эч жакка жылбагандай, аларда өсүш жоктой сезим келип чыгат», - дейт Роберт Андерсон (Robert Anderson), Бишкекте жайгашкан Борбордук Азиядагы Америкалык университеттин ишкер администрациялоо боюнча окутуучусу.

Өз кезегинде туруксуздук инвесторлорду чоочутат. Бирок насыялык базардагы жеткиликтүү сунуштардын саны өсүүдө, өлкөнүн коммерциялык банк секторундагы уюмдардын саны 1991-жылдагы нөлдөн азыркы учурдагы 23кө чейин өстү, ишкерлер иштөөгө туура келген кырдаал аз-аздан жакшырууда.

Анда 178 өлкөдөгү ишкер климат иликтенген Бүткүл дүйнөлүк банк тарабынан даярдалган «Ишкердик-2007» (Doing Business-2007) баяндамада Кыргыз Республикасы 94-орунда турат, башкача айтканда, ал Өзбекстандан анча алыс эмес жайгашкан Россияга караганда жалпысынан ишкердик үчүн жагымдуураак, бирок өзүнүн Борбордук Азиядагы агасы Казакстанга караганда жагымдуу эмес. Ишкерлердин айтуусу боюнча, ишкердикти ачуу процедурасы, лицензияларды алуу жана салыктар сыяктуу нерселер өзгөчө кыйынчылыктарды жаратпайт – ал Кыргызстанга бул категорияда аймактык рейтингде биринчи орунду ээлөөгө мүмкүндүк берди. Башкы маселе капиталды издөө болуп саналат.

Өлкөдө кирешелер чоң эмес жана кыргыздарга ишкердикти ачуу үчүн жетиштүү суммаларды топтоо кыйын. Медсестра айына 40 доллар алат, окутуучунун кирешеси 60 долларга жетиши мүмкүн. А насыялар кымбат турат.

Коммерциялык банктар беришкен кичи ишкердик үчүн насыяларга үстөк пайыздык ставкалар орточо 20-25 пайызды түзөт, бирок микронасыялар боюнча үстөк пайыздар 48 пайызга жетиши мүмкүн. Салыштыруу үчүн айтсак, Кошмо Штаттарда, Көз карандысыз ишкердиктин улуттук федерациясынын маалыматтары боюнча кичи ишкердик үчүн насыялар боюнча үстөк пайыз ставкалары орточо 8%ды түзөт.

Банк насыяларынын кымбаттыгы эки негизги себеп менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, жеткиликтүү капиталдын көлөмү көп эмес – ал өсүп жатса да ага суроо-талап өтө чоң.

«Кыргызстанда баарына акча керек: өкмөткө, ишкерлерге жана жада калса керектөөчүлөргө да, - деп белгилейт экономист Бахтияр Бакас уулу, Казакстандын Алматы шаарында жайгашкан Экономикалык стратегиялар институтунун илимий кызматкери. – Мына ошондуктан каржы каражаттарынын сунуштарынын төмөнкү деңгээли жана аларга чоң суроо-талап жогорку үстөк пайыз ставкаларына өбөлгө түзөт».

Экинчи себеп Кыргызстанда насыяларды берүү тобокелчилик менен байланышканында турат, - деп айтат Алима Нургазиева, «АзияУниверсалБанктын» өкүлү. Керектөөчүлөр насыяны кайтара алышпаган же кайтарууну каалашпаган тобокелчилиги бар. Андан тышкары, «өлкөдөгү жалпы макроэкономикалык жана саясий туруксуздук» тобокелчилиги бар, деп кошумчалайт Бакас уулу.

2005-жылы массалык каршылыктардан улам республиканын өкмөтү отставкага кетүүгө аргасыз болгон. Ал мезгилден бери кырдаал тынчтанды, бирок азырга чейин толук туруктуу болуп саналбайт. Кийин талаш-тартыштарды

«Көбүнесе, жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн жарандары абдан төмөнкү деңгээлдеги жашоо минимумуна канааттануусуна туура келип жаткандыктан, алар келечектеги күтүүсүз жагдайларга алдын ала даяр болуу зарылчылыгы пайда болуп жатат. Алар бардыгынан айрылып калуунун алдын алуу үчүн бир нерсесин сактап коюшат, ал эми ар бир эле өлкөдө социалдык коргоонун мамлекеттик тутуму боло бербегендиктен, өзүн-өзү коргоонун бирден-бир ыкмасы – караан күнгө деп өз алдынча акча топтоо».

АЛАН ГРИНСПЕНДИН «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечегин» китебинен үзүндү

жараткан 2007-жылы октябрда өткөрүлгөн конституциялык референдумдан кийин оппозициялык партиялар «революциялык комитет» түзүштү, анын максаты өкмөттү кайрадан отставкага кетирүү болуп саналат.

Туруксуздукка карабастан, насыялык базар тез өсүүдө. 2006-жылы жеке секторго берилген насыялардын көлөмү 331 миллион долларды түздү, бул төрт жыл мурда берилген насыялардын көлөмүнөн – 71 миллион доллардан - төрт эседен да ашып кетет.

Бирок, Бүткүл дүйнөлүк банктын маалыматтары боюнча, бул акчалардын көпчүлүк бөлүгү ири заем алуучуларга кетет. Бакас уулунун айтуусу боюнча, банктар кичи ишкердикти насыялоону «өтө машакаттуу иш» деп эсептешет.

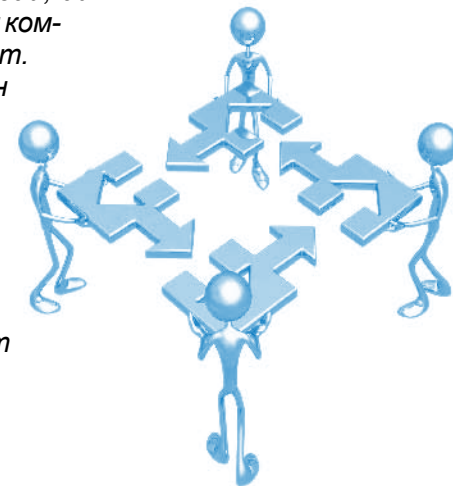
Банктар насыяларды бергиси келишеби же жокпу, ага карабастан иш – же айлык акысы жогору иш таба алышпаган кыргызстандыктар мурдагыдай эле ишкердик тарапты карап турушат.

Расмий маалыматтар боюнча жумушсуздук акыркы жылдары калктын сегиз пайызына жакынды түзгөнүнө карабастан, бул цифра чындыкка төп келбейт, себеби бийликтер жер участогуна менчик ээлерин иши бар катары эсептешет, деп билдирилет Азия өнүктүрүү банкынын баяндамасында. «Элет жерлериндеги иш орундарынын жетишсиздиги жаштардын шаарларга массалык миграциясына алып келди», - деп айтылат баяндамада.

Бул эмгек мигранттары көп учурларда шаарларда да иш таба алышпайт. Мына ошондуктан алар өз иштерин башташат. «Өлкөнүн калкынын жарымына жакыны кичи ишкердикке тартылган, - дейт Кыргызстандын ишкерлер союзунун мүдүрү Үсөн Кыдыралиев. – Банк насыяларын алуудагы кыйынчылыктарга карабастан адамдар өз иштерин ачуунун жолдорун табышууда.

Өзүнүн жашылча дүкөнүн ачуу үчүн Замира Кыргызбекова жасагандай, айрымдар туугандарынан карызга акча алышат. Айрымдар транспорттук компания ачкан Семенкодой болуп өз үйлөрүн, башка мүлктөрүн сатышат. Айрымдар жүргүнчүлөрдү ташуу менен алектенген өз компаниясы үчүн «Минивен» сатып алган Тажибек Ариналиевдей болуп расмий эмес булактардан каражаттарды алууга барышат. Башкалары эмгек акы жогору болгон Казакстан жана Россия сыяктуу өлкөлөргө акча табууга кетишет. А көптөрү алардагы жогорку үстөк пайыздык ставкаларга карабастан микронасыяларды беришкен уюмдарга кайрылышат.

Жаңылыктын жакшылыгы кырдаал жакшыра баштаганында турат. Убакыт өтүүдө, банк сектору өсүүдө жана каржылоону алуу жеңилээрээк болууда, үстөк пайыздар төмөндөөдө. «Жалпысынан, - дейт Бакас уулу, - банк секторунун перспективалары үмүттөндүрөт».

ММКда жаман даярдалган макаланын мисалы:

Мамлекет өндүрүүчүлөрдү 12 пайыздан жогору эмес жеңилдетилген ставкалар боюнча насыялар менен камсыз кылышы керек

Жогорку Кеңештин депутаттары Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын отчетун угуу менен аны кайрадан «асмандан жерге түшүрүштү». Акча-кредиттик саясат жана валюталык курс жөнүндө абстракттуу ой жүгүртүүлөрдүн ордуна алар аны төмөнкү суроого түз жооп берүүгө мажбурлашты: качанга чейин коммерциялык банктар насыялар боюнча ашкере жогору үстөк пайыз ставкаларынын эсебинен элди тоной беришет?

Депутат М. өлкөнүн башкы банкиринин көңүлүн дыйкандардын жазгы айдап-себүү алдындагы жан кейиткен абалына бурду: «Ийгиликтүү айдап-себүү өнөктүгү – бул өлкөнүн азык-түлүктүк коопсуздугунун ачкычы. Бирок күйүүчү-майлоочу майларга баалар ушунчалык жогору болгондуктан дыйкандар талаага чыгышпай жатышат – аларда техникага куюучу май жок жана үрөн сатып алууга акча жок. Айыл чарбасынын биздин экономика үчүн маанилүүлүгүн эске алуу менен биз дыйкандардын жүгүртүү каражаттарын толуктоо жана себүүнү ийгиликтүү өткөрүү үчүн аларга насыяларды берүү маселесин тез чечишибиз керек. Бюджетте аграрийлер үчүн субсидияларга акча жок болгондуктан ма-

«Аң-сезимдүү экономикалык саясаттын жоктугунан улам, популизм, өз жолдоочуларын тартуу үчүн аппеляциялоого баруусуна туура келип жатат. Популист-лидерлер популизмдин эркин базардын алдындагы концептуалдык артыкчылыгын далилдегенге кудурети жетпей жатат. Маркстын логикасынын рационалдуу катуулугуна да алардын тиши өтпөй жатат. Алардын экономикалык идеялары – бул «эксплуатация», «адилеттүүлүк» жана «жер реформасы» сыяктуу курулай эле сөздөр. «ИДП» же «өндүрүш» өңдүү түшүнүктөр алардын лексиконунда таптакыр эле жок».

АЛАН ГРИНСПЕНДИН
«Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

селени мыйзамдык түрдө чечүү керек. Биз сиздердин талкууга коммерциялык банктарга насыялар боюнча жылдык 12 пайыздан ашпаган белгиленген ставканы киргизген мыйзам долбоорун коёбуз. Мыйзам долбоору күрөө проблемасын да чечет: эгерде Улуттук Банк анын көзөмөлүндөгү коммерциялык банктарды жоошута албаса, анда ал айыл чарба өндүрүүчүлөрүн насыялоо үчүн кепил же күрөө коюучу болуп берсин».

Депутат М.-дин позициясын коммунисттер фракциясынын өкүлдөрү, сол канаттагы жада калса ортомчулдар да кызуу колдошту. «Коммерциялык банктар абасыз мейкиндикте жашап жатышкандай сезим жаралат. Бүтүндөй өлкө кризисти жеңүүгө аттанган учурда, алар агрардык ишкердикке жасалма тоскоолдуктарды түзүп жатышкандай», - деп эсептейт экономика илимдеринин кандидаты Б. «Баары айкын – коммерциялык банктар кичи ишкердик үчүн берип жатышкан насыяларга үстөк пайыздар орточо 20-25 % түзүшөт, бирок микронасыялар боюнча үстөк пайыздар 48 пайызга жетип кетет. Салыштыруу үчүн: Кошмо Штаттарда Көз карандысыз ишкердиктин улуттук федерациясынын маалыматтары боюнча, кичи ишкердик үчүн насыялар боюнча үстөк пайыздар орточо 8%ды түзөт. Эмне, америкалык фермерлер кыргызстандыктардан аз киреше алышабы? Албетте, жок. Болгону АКШнын биздин Улуттук Банкка окшогон Федералдык резервдик тутуму айыл чарба тармагынын муктаждыктарына көңүл буруп мамиле жасайт: коммерциялык банктарды аграрийлерди жеңилдетилген ставкалар менен насыялоого мажбурлоо менен өлкөнүн азык-түлүктүк коопсуздугун каржылык камсыздоо боюнча өз милдетин аткарууда», - деп кошумчалайт өз позициясына депутат Б.

Айрым депутаттар бул коммерциялык банктарга пайдасыз экендигине шилтеме жасоо менен айыл чарба өндүрүшчүлөрү үчүн белгиленген жеңилдетилген насыялык ставканы бекемдеген сунуш кылынган мыйзам долбооруна каршы пикирлерди айтышты. Бирок мындай парламентарийлер аз болду, көпчүлүгү банктар реалдуу секторду насыялашы жана экономиканын каржылык муктаждыктарын тейлеши керектигин өтө адилет белгилешти. Ал эми жаңы мыйзам-долбоорунун натыйжасында алардын пайдасы төмөндөшүнөн банктарга пайда эле келет – алар жакшы жана активдүү иштей башташат. Акырында бир насыя боюнча пайданын төмөндөшүн берилген насыялардын санын көбөйтүү менен компенсациялоого болот. Иш жүзүндө жөнөкөй арифметикалык эсептөө жылдык 25 пайыз үстөк менен берилген 10 насыя жылдык 12 пайыз менен берилген 20 насыялай эле киреше берерин көрсөтүп турат. Эгерде коммерциялык банктар аграрийлерди активдүүрөөк насыялашса, баарына жакшы болмок – тармакта жүгүртүү каражаттары көбүрөөк, коммерциялык банкта ошол эле пайда.

Экинчи тараптан депутат М.-дин Улуттук Банкты айыл чарба өндүрүшчүлөрүнүн кепилдиги же күрөө коюучусу кылуу сунушу сындоолорду жаратты. Бул Улуттук Банктын милдеттерине кирбейт дешти. Ошондо мыйзам-долбоорунун демилгечилери альтернативдүү вариантты сунушташты – анда коммерциялык банктар күрөө катарында болжолдоого түшүмдү алышсын, анткенде эч ким зыян тартпайт. Фермерлер болочок түшүмдү күрөөгө коюу менен күйүүчү-майлоочу майларга насыяларды жан-дили менен алышат.

Кандай болгон күндө да узак талкуулар мыйзамчылардын бирдей чечими менен аяктады: мыйзам долбоору кабыл алынсын жана коммерциялык банктар күрөө катары болочок түшүмдү алуу менен 12 пайыз жылдык үстөк менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө жеңилдетилген насыяларды берүүгө милдеттендирилсин.

Мына ошентип Кыргызстан өзүнүн көз карандысыз тарыхында биринчи жолу айыл чарбасын колдоо жана кескин өнүктүрүү проблемасын чече алды. Бул чаралардын баары биздин импорттолуучу азык-түлүктүн көлөмдөрүн төмөндөтүүбүзгө, айылда кошумча иш орундарын түзүүбүзгө, экономикалык кырдаалды турукташтыруубузга, ички миграцияны жана региондордун калкынын санынын азаюусун токтотуубузга алып келмекчи, ошентип коммерциялык банктарды Кыргызстандын элинин жыргалчылыгына иштөөгө мажбурлайбыз. Бул да адилетүүлүк – банктар өлкөгө каржылык проблемаларды жасалма түзбөстөн, аларды чечүү үчүн уюштурулган.

9. Маалымат булактары

Интернет:

1. Банктардын веб-сайттары;
2. КРУБдун веб-сайты;
3. Банктар союзунун веб-сайты;
4. МФОну кошо алганда адистештирилген веб-сайттар;

КРУБдун жарыялоолору:

1. Бюллетендер;
2. Жылдык отчеттор;
3. Пресс-релиздер;

Банктардын жарыялоолору:

1. Туруктуу отчеттуулук;
2. Буклеттер, брошюралар, маалыматтык тактайчалар.

10. Глоссарий

Заем алуучу – алар менен насыялык келишим түзүлүүчү, толук өз аракетине жооп бере алуучу, атап айтканда өз аракеттери менен жарандык укуктарды жана милдеттерди алууга жана аларды толук көлөмдө аткарууга жөндөмдүү жеке жак, же жеке ишкер катары катталган жеке жак, мыйзамдарга ылайык түзүлгөн юридикалык жак.

Күрөө коюучу – күрөөнүн предметине карата менчик укугуна же башка буюмдук укукка ээ жак. Күрөө коюучу катары күрөө менен камсыз кылынган заем алуучунун өзү же бул милдеттенмеде катышпаган үчүнчү жак боло алат.

Күрөө кармоочу – анын негизги милдеттенмелер боюнча талаптары күрөө менен камсыз кылынган, насыяларды берген банк (насыя берүүчү).

Кепилдик берүүчү (гарант) – кепилдик келишимине ылайык карыз алуучу менен биргелешип башка жактын насыя берүүчүсү алдында насыя алуучу милдеттенмелерин аткаруусу үчүн толук же бир бөлүгүндө жооп берүүгө милдеттенген жак.

Насыялык келишим – анын негизинде банк заем алуучуга келишимде каралган өлчөмдө жана шарттарда акча каражаттарын (насыя) берүүгө милдеттенген, ал эми заем алуучу акча суммасын кайтарууга жана ага үстөк пайыздарды төлөөгө милдеттенген келишим.

Күрөө жөнүндө келишим – ал боюнча бир тарап – күрөө кармоочу экинчи тараптын – күрөө коюучунун күрөөгө коюлган мүлкүнүн наркынан күрөө менен камсыз кылынган милдеттенме (негизги милдеттенме) боюнча насыя берүүчү болуп саналган күрөө кармоочу заем алуучуга «Күрөө жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында белгиленген алып салуулар менен башка насыя берүүчүлөр алдында бул милдеттенме боюнча өзүнүн акчалай талаптарын канааттандырууга же буюмдук укуктарды (күрөөнүн предметинен) алууга укугу бар келишим.

Кепилдик келишими – ал боюнча кепилдик берүүчү (гарант) башка жактын насыя берүүчүсү алдында карызгер милдеттенмелерин аткаруусу үчүн толук же жарым-жартылай жооп берүүгө милдеттенет.

Күрөө – бул мүлккө менчик укугунун күрөөгө коюлушу менен акчалай же акчалай эмес формада көрсөтүлгөн милдеттенмелерди аткарууну камсыз кылуунун ыкмасы.

Насыялык таржымал – ал заем алуучунун мурда түзүлгөн насыялык келишимдер боюнча өзүнө алынган милдеттенмелерин аткаруусун мүнөздөгөн Заем алуучу жөнүндө насыялык маалыматтардын топтому.

Мониторинг – насыянын берилишинен толук жабылышына чейинки аракеттердин жүрүшүнө байкоо боюнча иш-чаралардын топтому.

Насыялык комитет – өз ыйгарымдарынын чектеринде банктын ички насыялык саясатын жүзөгө ашыруучу орган. Мына ушуга байланыштуу Насыялык комитеттин негизги максаты болуп Насыялык комитеттин кароосуна киргизилген маселелер боюнча банктын насыялык саясатынын талаптарына ылайык, оптималдуу туура чечимдерди кабыл алуу аркылуу насыялык тобокелчиликтерди минималдаштыруу саналат.

«Экономикалык популяристтер өздөрү берип жаткан убадаларын аткарууга акча каражатты кайдан алуу керек экендиги тууралуу эч ойлонбостон эле, убадаларды бере бериште. Убадаларды аткаруу, адатта, салык төлөмдөрүнүн кыскартуусуна алып келип, каражаттарды жеке сектордон же чет өлкөлүк инвесторлордон карыз алып туруу мүмкүнчүлүгүнө да жол бербейт. Мындай шарттардын дээрлик бардык учурларында төлөөчү тарап катары борбордук банка болуп калат. Өкмөттүн төлөө жөндөмдүүлүгүн камсыздоо үчүн, ал акча басып чыгарууга мажбур. Бул өкмөттүн кулашына алып келген жана социалдык туруктуулукка коркунуч жараткан гиперинфляцияны жаратат».

АЛАН ГРИНСПЕНдин «Силкинүүлөр заманы: дүйнөлүк каржы түзүлүшүнүн көйгөйлөрү жана келечеги» китебинен үзүндү

БАНК ТУТУМУНДАГЫ РЕФОРМА: УЛУТТУК ЭКОНОМИКАДА БАНКТАРДЫН РОЛУ

Мазмуну

1. Киришүү
2. КР Улуттук Банкы: негизги иш-милдеттери
3. Коммерциялык банктар – негизги иш-милдеттери
4. КР Улуттук Банктагы реформалар
5. Банк секторундагы реформалар
6. Темага маалыматтарды киргизүү
7. Тизме

Максат Ишенбаев,
Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын төрагасынын мурдагы орун басары

Түйүндүү сөздөр:

Банк тутуму, валюта саясаты, акча-кредиттик саясат, акча массасы, банктык аманаттар, карыздык милдеттер, алтын валюталык резервдер, инфляция, акча тутумунун инфляциялык максаттуу багыттарын орнотуу, насыялар, корпоративдик башкаруу, көзөмөл, төлөм тутуму, акча белгилеринин чыгарылышы.

1. Киришүү

Кыргызстан көз карандысыздыкты алгандан кийин эле ийгиликтүү түзүмдүк экономикалык реформаны өткөрүүнү баштады. Анын ичинде, мындай реформага рубль зонасынан чыгып, өз алдынча улуттук валютаны – сомду киргизүүнү эсептөөгө болот, ал өз алдынча акча-кредиттик саясат жүргүзүүгө, акыр аягында гиперинфляциянын тизгинин тартууга мүмкүндүк түздү. Либералдык валюталык мыйзамдын пайдасына акча-кредиттик бийликтин тандалышы кескин түрдөгү реформанын бири катары саналат, жана ал Кыргызстанда банк секторун жагымдуу кылып, кошумча инвестицияларды тартууга мүмкүндүк түздү. Мындай реформалар республиканын пайда болушунун эң башында жетишерлик көп болгон.

Эң өкүнүчтүүсү, банк секторунда түзүмдүк реформалардын темпи жайлап, сапаты төмөндөй баштап, акырында банк секторунда эле эмес, өлкөнүн бүтүндөй экономикасын да ыйлай турган абалга алып келди. Банк секторунда түзүмдүк реформаларды өткөрүү бүтүндөй өлкөнү ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн зарыл шарт болуп саналат. Реформа Улуттук Банктын өзүнүн ишмердүүлүгү сыяктуу эле башка коммерциялык банктардын ишмердүүлүктөрүн дагы козгоосу керек. Улуттук Банктын ишмердүүлүгү жана ал тарабынан кабыл алынган чечимдер акыр аягында өлкөнүн ар бир жаранынын материалдык жыргалчылыгын билдирет. ММКлар Улуттук Банктын иштерин түшүнүүсү жана кеңири жарыялоосу керек, анткени, инфляциянын деңгээли, улуттук валютанын, төлөм тутумунун жана банк секторунун туруктуулугу Улуттук Банк тарабынан кабыл алынган чечимдерге көз каранды. Банк тутумунда салым ээсинин жана кардарлардын ишениминин деңгээли коммерциялык банктардын ишмердүүлүгүн жарыялоого көз каранды. Тилекке каршы, ММКларда КРУБ сыяктуу эле коммерциялык банктардын ишмердүүлүктөрүнүн жетишерлик деңгээлде жарыяланбагандыгы, азыркы учурда банк тутумунда биз байкаган ушундай кыйроо кырдаалдарына алып келди. Баарынан мурда, бул Улуттук Банктын кызмат адамдарына карата кылмыш иши козголгон «АзияУниверсалБанк» коммерциялык банкына жана мамлекет тарабынан банк тутумдарына келтирилген чоң коркунучка тийиштүү; ансыз деле өлкөнүн бюджетинде каражаттын курч жетишпестиктери билинип турат.

ММКлардын өкүлдөрү Улуттук Банктын чиновниктеринин сөзүнө ишенбей, банк секторунда болуп жаткан көрүнүштөрдү түшүнүүсү, аларды объективдүү баалоосу, банк секторлорунун жалпы көрсөткүчтөрүн башка мамлекеттердин окшош маалыматтарына өз алдынча салыштыра билүүсү, ошондой эле, банк секторунда жүргүзүлгөн реформаларды баалоосу керек. ММКлар банк секторлорунун ишмердүүлүгүн жана абалын канчалык активдүү жарыялоо жүргүзсө, банк жетекчилеринин кабыл алган чечимдеринин сапаты, алардын ишмердүүлүгүнүн айкындуулугу ошончолук жогорулап, калктын банк тутумуна болгон ишеними артат, жана, акыр аягында, өлкөнүн бүтүндөй экономикалык жыргалчылыгына таасир болот.

2. Улуттук Банк: негизги иш-милдеттери

Улуттук Банктын негизги максаттары, иш-милдеттери «КР Улуттук Банкы жөнүндө» Мыйзамда жазылган. Улуттук Банктын ишмердүүлүгүн жалпы түшүнүү үчүн ушул мыйзамды билүүсү зарыл. Төмөндө ага тийиштүү негизги статьялар келтирилет.

2-статья. Кыргызстандын банкынын ишмердүүлүгүнүн максаты

Ушул мыйзамга ылайык тиешелүү акча-кредиттик саясатты жүргүзүү аркылуу баалардын туруктуулугуна жетишүү жана колдоо Кыргызстандын банкынын ишмердүүлүгүн максаты болуп саналат.

3-статья. Кыргызстандын банкынын негизги милдети

Республиканын узак мөөнөттүү экономикалык өнүгүүсүнө жардам көрсөтүү үчүн республиканын банктык жана төлөм тутумдарынын натыйжалуулугун, коопсуздугун жана ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу, улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн колдоо, Кыргызстандын банкынын ишмердүүлүгүнүн максаттарына (же ага баш ийген негизги максаттарына) жетишүүгө түрткү берүүчү негизги милдеттери болуп саналат.

4-статья. Кыргызстандын банкынын иш-милдеттери

Кыргызстандын банкы төмөндөгү иш-милдеттерди аткаруу:

- 1) акча-кредиттик саясатты аныктайт жана жүргүзүү;
 - 2) бирдиктүү валюталык саясатты иштеп чыгат жана ишке ашыруу;
 - 3) акча белгилеринин эмиссиясын өткөрүүнүн өзгөчө укуктарына ээ болуу;
 - 4) банктар үчүн акыркы инстанциядагы насыя берүүчү болуу;
 - 5) банк тутумдары үчүн банктык операция, бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук жүргүзүүнүн эрежелерин белгилөө;
 - 6) банк операцияларын алып барууга, ломбарддардын ишмердүүлүктөрүнө, мөөнөттүүлүк, кайтарып берүүчүлүк жана төлөмдүүлүк шарттарында калктан акча каражаттарын юридикалык жактарга тартууга лицензияларды берүү;
 - 7) Кыргызстандын банкы тарабынан уруксаттама алган каржы-насыялык мекемелердин жана банктардын ишмердүүлүгүн жөнгө салууну жана көзөмөлдөөнү жүзөгө ашыруу;
 - 8) төлөм тутумдарынын натыйжалуу иштешине жана банк аралык төлөмдөрдү жүзөгө ашырууга түрткү берүү;
 - 9) чет өлкөлүк валюталар менен операцияны жөнгө салуучу ченемдерди басып чыгарууну, ошондой эле республиканын мыйзамдарына ылайык чет өлкөлүк валюталарды сатып алуу, сатуу жана алмаштыруу операцияларын кошуп, валюталык жөнгө салууну жүзөгө ашыруу;
 - 10) расмий валюталык резервдерге ээ болот жана башкаруу;
 - 11) Улуттук статистикалык комитет менен бирге Кыргыз Республикасынын төлөм балансын түзүү;
 - 12) Уюмдарда, акча-кредиттик жана банк саясатына тиешелүү эл аралык кеңешмелерде, конференцияларда Кыргыз Республикасынын атынан чыгуу жана кызыкчылыктарын көрсөтүү;
 - 13) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык башка иш-милдеттерди, ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу.
- 1) ушул мыйзамдын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык Кыргызстандын банкы тарабынан аныкталган баалуу кагаздар жана башка активдер менен камсыз кылуу астында алты айдан ашык эмес мөөнөткө насыяларды берүү;
 - 2) банктарды жана башка каржы-насыялык мекемелерди камсыз кылуу боюнча банк операцияларын жүзөгө ашыруу;
 - 3) эреже катары алты айдан ашпаган төлөө мөөнөтү менен товар чыккан жери бар биринчи класстагы эмитенттердин жөнөкөй жана которуу векселдерин, чектерин сатып алуу жана сатуу;

Акча каражаттарына сурамды түзүүчү коммерциялык банктар чарбадагы чогулган акчаларды максималдуу мобилизациялоо гана эмес, каражаттарды чогултууга жетиштүү натыйжалуу өбөлгө түзүүсү керек. Акча каражаттарын чогултууга жана үнөмдөөгө өбөлгө коммерциялык банктардын ийкемдүү депозиттик саясатынын негизинде түзүлөт. Банктын насыя алуучулар тарабынан салым катары төлөнгөн жогорку пайыздарынан тышкары, банкта чогулган акча ресурстарга имараттын ишенимдүүлүгүнүн жогорку кепилдиги зарыл.

- 4) Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан экинчи базарда чыгарылган баалуу кагаздарды сатып алуу жана сатуу;
 - 5) Кыргызстандын банкы тарабынан чыгарылган баалуу кагаздарды, ошондой эле чет мамлекеттер, эл аралык уюмдар тарабынан чыгарылган баалуу кагаздарды сатып алуу жана сатуу;
 - 6) баалуу металлдарды жана башка валюталык баалуулуктардын түрлөрүн сатып алуу жана сатуу;
 - 7) чет өлкөлүк валютаны сатып алуу жана сатуу;
 - 8) банктарда жана каржы мекемелеринде эсептерди ачуу;
 - 9) Кыргызстандын банкынын башкармалыгы тарабынан белгиленген шарттарда, ар түрдүү программаларды каржылоо үчүн эл аралык каржы институттары тарабынан берилген каражаттар менен байланышкан бүтүмдөр боюнча ортомчу катары чыгуу;
 - 10) мыйзам тарабынан тыюу салынбаган башка банк операцияларын жүзөгө ашыруу.
- Милдеттерди чечүүдө борбордук банк үч негизги: жөнгө салуучу, көзөмөлдөөчү жана маалыматтык-изилдөөчү иш-милдеттерди аткарат. Жөнгө салуучу иш-милдетке акча массасын айлантууну жөнгө салуу кирет. Бул ачык базардагы операциялардын, эсептик коюмдар жана милдеттүү резервдик талаптарды белгилөө менен ички валюталык базардагы интервенциялардын жардамы менен жетишилет.

Жөнгө салуучу иш-милдеттер менен көзөмөлдөөчү иш-милдеттер тыгыз байланышта. Улуттук Банк ар бир конкреттүү банктын абалы жөнүндө күндөлүк кеңири маалыматты алып турат. Көзөмөлдөөчү иш-милдет банк тутумунун сапаттуу курамына талаптарына ылайык келүүнү аныктоону, б.а. Улуттук Банк базарына насыялык институттарды киргизүү жол-жоболорун, ошондой эле, коммерциялык банктар үчүн зарыл экономикалык коэффициенттерди иштеп чыгууну, ченемдерди жана анын аткарылуусун көзөмөлдөөнү өзүнө камтыйт.

Бардык борбордук банктарга маалыматтык-изилдөө иш-милдеттери, б.а. илимий-изилдөө, маалыматтык-статистикалык борбордук иш-милдети таандык. Мында көпчүлүк өлкөлөрдө бул иш-милдет мыйзамдык тартипте бекитилген.

3. Коммерциялык банктар – негизги иш-милдеттери

Кыргыз Республикасында коммерциялык банктар өзүнүн ишмердүүлүгүн «Банктар жана банк ишмердүүлүктөрү жөнүндө» Мыйзамынын негизинде жүзөгө ашырышат.

Юридикалык жана жеке жактардын депозиттерин жана башка акча каражаттарын тартуу жана мыйзамга ылайык кайтарып берүүчүлүк, төлөмдүүлүк, мөөнөттүүлүк шарттарында, ошондой эле кардарларга кепил боюнча эсеп-кысапты жүзөгө ашырууда өзүнүн атынан аларды жайгаштыруу үчүн түзүлгөн каржы-насыялык мекеме – Кыргыз Республикасынын банкы болуп саналат.

Ишмердүүлүгүнүн түрлөрү боюнча банк универсалдуу жана адистештирилген болушу мүмкүн.

Универсалдуу банк – бул инвестициялоону кошуп, бардык банк операцияларынын түрлөрүн жүзөгө ашыруучу банк.

Адистештирилген банк – бул банк операцияларынын чектелген айланымын жүзөгө ашыруучу банк.

Менчик формасы боюнча банк мамлекеттик же жеке менчик болушу мүмкүн. Негизги банктык операцияларга төмөндөгүлөр кирет:

- 1) салым ээси менен сүйлөшүүлөрдүн шарттарында өзүнүн атынан депозиттерди тартуу;
- 2) заемщиктер менен сүйлөшүүлөрдүн шарттарында өзүнүн атынан тартылган каражаттарды же өзүнүн каражаттарын жайгаштыруу;
- 3) улуттук жана чет өлкөлүк валютада жеке жана юридикалык жактардын эсептерин ачуу жана жүргүзүү;
- 4) кардарлардын, корреспондент-банктердин поручение боюнча эсептерин жана аларды кассалык тейлөөнү жүзөгө ашыруу;
- 5) насыялык жана төлөм карточкаларын кошуп, төлөм документтерин (чектерди, аккредитивдерди, векселдерди жана башка документтерди) чыгаруу, сатып алуу, төлөө, сактоо жана тастыктоо;
- 6) карыз милдеттемелерди (факторинг) сатып алуу жана сатуу, жөнөкөй жана котоору векселдерин (форфетирование) эсепке алуу;
- 7) карыздык баалуу кагаздарды чыгаруу;

- 8) каржылык лизинг боюнча операция;
- 10) банктык кепилдиктерди берүү;
- 11) далдалчылык кызмат көрсөтүүнү ишке ашыруу;
- 12) банктык ишмердүүлүккө байланышкан кеңеш берүүчү жана маалыматтык кызматтар, анын ичинде банкты башкаруу боюнча кызматтар;
- 19) баалуу металлдар жана валюталар менен операция.

Коммерциялык банктар экономикада төмөндөгүдөй иш-милдеттерди аткарат:

Убактылуу эркин акча каражаттарын тартуу жана аккумуляциялоо. Бул иш-милдет мурунку банк иш-милдеттеринен болуп саналат жана азыркы учурда абдан кеңири өнүгүүгө ээ болууда. Банктар чарбада чогулган жана үнөмдөлгөн акчалардын маанилүү бөлүгүн топтойт. Насыялык мекемелерге салынган акча суммасы салым ээлерине пайыз түрүндө киреше алып келет. Банк убактылуу эркин акча капиталын жана чогулган акчаларды ссудалык капиталга айландыруу боюнча насыянын иш-милдетин аткарууга мүмкүндүк түзөт.

Насыялык ортомчулук коммерциялык банктын маанилүү иш-милдеттеринин бири болуп саналат. Банктын насыялык иш-милдети ишканалардын фонддорунун жана жеке жактардын акча кирешелеринин айлануу процессинде убактылуу бош турган акча каражаттарын бөлүштүрүү жолу менен жүзөгө ашырылат. Коммерциялык банктардын ортомчулук иш-милдеттеринин өзгөчөлүгү ресурстарды кайра бөлүштүрүү негизги критерийи болуп аларды заемщиктердин пайдалануусунун кирешелүүгүндө турат. Ресурстарды кайра бөлүштүрүү чарбалык байланыштардын түз сызыгы боюнча: төлөмдүүлүк жана кайтарып берүүчүлүк шарттарында банктардын ортомчулугу менен насыя берүүчүдөн заемщикке берүү менен жүзөгө ашырылат. Карыз алынган каражаттар үчүн төлөө заемдук каражаттарга сурамдын жана сунуштун таасири астында түзүлөт. Жыйынтыгында тиешелүү базар тибине карата чарбада каржы ресурстарын эркин которуштурууга жетишилет.

Базар экономикасын ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн коммерциялык банктардын ортомчулук иш-милдеттеринин мааниси, алар өзүлөрүнүн ишмердүүлүгүндө экономикалык тутумдагы анык эместик жана тобокелдик деңгээлдерин азайтат.

Акча каражаттарын насыя берүүчүлөрдөн заемщиктерге банктардын ортомчулугу-суз деле которуштурууга болот, бирок мында ссудага берилген акча каражаттарынын жоголуу тобокелдиги кескин жогорулайт; бири-бирине төлөө кудуреттүүлүгү жөнүндө насыя берүүчүлөргө жана заемщиктерге билдирилбегендиктен, аларды которуштуруу боюнча жалпы чыгым өсүп кетет, акча каражаттарынын сунуштарынын өлчөмү менен мөөнөтү аларга болгон талаптардын өлчөмү менен мөөнөтүнө туура келбей калат. Коммерциялык банктар заемщиктердин талаптарына ылайык ссудага бериле турган каражаттарды тартат жана өз активдерин кеңири диверсификациялоонун негизинде өзүлөрүнүн чогулткан акчаларын депозитке жайгаштырган акча ээлеринин тобокелдик жыйындысын азайтат.

Өз алдынча субъекттердин ортосундагы төлөмдө ортомчулук. Бул иш-милдеттин астында банктын ишмердүүлүгү дайыма эле төлөм ортомчулугу катары түшүнүлөт. Банк аркылуу мекемелердин, уюмдардын, калктын төлөмдөрү өтөт, ушул түшүнүктөн алганда банктар кардарлардын ортосунда болуу, алардын тапшырмасы боюнча төлөмдү жүргүзүү менен ортомчулук милдетке (банк ичинде; банктар арасындагы клиринг, гросс; СВИФТ – эл аралык котормолорду; банкоматтар – чекенелеп, б.а. жеке жактар) бөлүнүп калат.

Акча чогултууга демилге берүү банктын дагы бир эң маанилүү иш-милдеттери болуп саналат. Акча каражаттарына сурамды түзүүчү коммерциялык банктар чарбадагы чогулган акчаларды максималдуу модификациялоо гана эмес, каражаттарды чогултууга жетиштүү натыйжалуу өбөлгө түзүүсү керек. Акча каражаттарын чогултууга жана үнөмдөөгө өбөлгө коммерциялык банктардын ийкемдүү депозиттик саясатынын негизинде түзүлөт. Банктын насыя алуучулар тарабынан салым катары төлөнгөн жогорку пайыздарынан тышкары, банкта чогулган акча ресурстарга имараттын ишенимдүүлүгүнүн жогорку кепилдиги зарыл.

Фондулук базарды түзүүгө байланыштуу банктардын **баалуу кагаздар менен операцияларына ортомчулук сыяктуу иш-милдети өнүгүп баратат.** Банктар баалуу кагаз базарында ортомчулук ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыра турган инвестициялык институттар, инвестициялык консультант; инвестициялык компания жана ин-

Акча каражаттарын насыя берүүчүлөрдөн заемщиктерге банктардын ортомчулугу-суз деле которуштурууга болот, бирок мында ссудага берилген акча каражаттарынын жоголуу тобокелдиги кескин жогорулайт; бири-бирине төлөө кудуреттүүлүгү жөнүндө насыя берүүчүлөргө жана заемщиктерге билдирилбегендиктен, аларды которуштуруу боюнча жалпы чыгым өсүп кетет, акча каражаттарынын сунуштарынын өлчөмү менен мөөнөтү аларга болгон талаптардын өлчөмү менен мөөнөтүнө туура келбей калат.

вестициялык фонд катары чыгууга укугу бар. Каржы далдалчы катары чыгуу менен банктар комиссиянын келишиминин же поручениенин негизинде кардардын эсебинен жана тапшырмасы боюнча баалуу кагаздарды сатып алуу-сатууда ортомчулук иш-милдетин аткарышат.

Кеңеш берүүчүнүн иш-милдети. Америкалык экономист Ж.Катон АКШнын ири корпорацияларынын практикасын үйрөнүп, мындай деп белгилеген: «Көпчүлүк банкирлер кеңеш берүүчүнүн милдеттери – өз иш-милдеттеринин тизмесинде эң маанилүүлөрүнүн бири деп эсептешет... Ишкер фирмалардын өзүлөрүнүн банктары менен мамилеси экөөнүн ортосундагы кандайдыр-бир операциялар жүзөгө ашырылбаган мезгилде узак убакыттык жана тыгыз байланыштык мүнөздө болот. Мындай мезгилдерде банктардын кызмат көрсөтүүлөрү сунуштамаларды жана маалыматтарды берүүдө турат.

4. КРУБдагы реформалар

Жогоруда айтылып өткөндөй, Кыргызстан көз карандысыздык алгандан кийин экономикалык реформаларды жүргүзүү боюнча КМШ аймагындагы өлкөлөрдүн алдыңкыларынын биринен болгон. Ошону менен бирге, биз рубль зонасынан эң биринчилерден болуп чыктык. 90-жылдары рубль зонасындагы өлкөлөрдө инфляциянын деңгээли 1500%га чейин көтөрүлүп, калк акча белгилерин эң биринчи керектелүүчү товарга айландырууга жетишпей калган. Өздүк улуттук валютаны киргизүү жөнүндө чечим кабыл алуу саясий эрдикти талап кылды жана өзү менен жетишерлик бийик тобокелдикти алып келди, анткени улуттук валюта – сом – ДВФнын насыялык каражаттары менен гана камсыз болгон жана ага калктын ишенимине карата көп талаш-тартыштарды пайда кылды. Бирок ошол эле бул кадам мезгилде КР Улуттук Банкына Россиянын

Борбордук банкын кылчактап карабастан, өзүнүн акча-кредиттик саясатын жүргүзүүгө мүмкүндүк түздү, акыркы жыйынтыкта бул инфляциянын деңгээли төрт сандык мааниден көзөмөлдөнүүчү эки сандык мааниге түшүүсүнө, а 2000-жылдын башталышында бир сандык мааниге алып келди. Мындан сырткары, валюта саясатынын жаатында калкыма алмаштыруу курсу тандалып алынган, ал улуттук валютанын кандайдыр-бир эл аралык резервдеги валютага байланышынан баш тартууну болжолдойт, курс болсо сурамдардын жана сунуштардын негизинде аныкталат. Бул режим өлкөнүн алтын валюталык запасын сактоого жана улуттук валютага алып-сатарлык атакасынан коргойт. Ошондой эле либералдык валюталык мыйзам 90-жылдардын башталышында жүргүзүлгөн ийгиликтүү түзүмдүк реформалардын ичинен дагы бири болуп саналат. Башкача айтканда, кайсы болбосун валютага капиталдын агып келүү-агып кетүүсүнө эч кандай чектөө болгон эмес. Азыркы учурда чет өлкөлүк валюталарды ташып келүүнү чектөө Казакстанда, Өзбекстанда, Россияда жана КМШнын башка өлкөлөрүндө бар.

Либералдык валюталык мыйзам чет өлкөлүк инвестицияларды, өзгөчө, банк секторуна тартууга мүмкүндүк түзөт. Азыркы учурда банктардын жарымына жакыны чет өлкөлүк капиталдын катышуусу менен түзүлгөн. Бирок, тилекке каршы, акыркы учурларда маанилүү түзүмдүк реформаларды жүргүзүү токтоп калды жана азыркы мезгилде Улуттук Банктын ишмердүүлүгү бүгүнкү күндөгү чыныгы турмушка дал келбейт.

Улуттук Банкта кандай түзүмдүк реформалар жүргүзүлүшү керек?

Биринчи: көзөмөл иш-милдеттерин бөлүү жана кошуна Казакстанда иштеген Каржы көзөмөлү боюнча агенттикке окшогон башкалардан айырмаланган мега-жөнгө салгычтарды түзүү.

Бул мега-жөнгө салгычтар (банк көзөмөлүнүн базасында түзүлгөн) калктын сак-

Окуу колдонмо «Каржы темалары массалык маалымат каражаттарында (экономикалык журналистика сериясы)»

талган акчаларын: банктарды, камсыздандыруу компанияларын, пенсиялык фонддорду, инвестициялык компанияларды, башкаруучу компанияларды, траст-фонддорду ж.б.у.с. тартуучу каржылык түзүмдөр үчүн көзөмөлдү жүзөгө ашырууга чакырылган. Көзөмөлдү өз алдынча органга бөлүү артыкчылыктары бул – даярдалган кызматкер, өнүккөн усулдук база, атайын адистик. Бардык каржы базарында инвестициялардын агып келишине мүмкүндүк түзөт, анткени көзөмөл бириккен негизде жүргүзүлөт. Бардык каржы базарында түзүмдүк тобокелдиги чукул азаят.

Экинчи: Улуттук Банктын көз карандысыздыгын бекемдөө жана айкындуулугун жакшыртуу.

Борбордук банктын (ББ) көз карандысыздыгы базар экономикасынын ийгиликтүү өнүгүшүнүн маанилүү шарттары болуп саналат. Кайсы болбосун өлкөнүн экономикасынын натыйжалуулугу улуттук валютанын туруктуулугу, инфляциянын төмөнкү темпи, банк тутумунун ишенимдүүлүгү ж.б.у.с. менен шартталат. Эгерде Борбордук банк саясий конъюнктурадан бош болсо, демек, чечим кабыл алууда жана аларды ишке ашыруу куралдарын тандоодо көз карандысыз болгондо гана бул шарттарды камсыз кылууга болот.

Көз карандысыз Борбордук банк – бул мамлекеттин экономикасынын маанилүү сегменттеринин бири болуп саналган каржы базарынын ишаратына ушул заматтагы саясий конъюнктурага көз карандысыз жана ыкчам жооп берүүгө жөндөмдүү орган.

Теорияда көз карандысыздыктын төрт юридикалык мүнөздөмөлөрү бөлүнүп жүрөт, алар Борбордук банк жөнүндөгү мыйзамда көрсөтүлөт:

- биринчиси – банктын жетекчисин дайындоо, конкреттүү ким тарабынан дайындалат, ошондой эле аны дайындоонун мөөнөттөрү;
- экинчиси – чечим кабыл алуу өкмөттүн катышысыз жүргүзүлөт;
- үчүнчүсү – эгерде банк жөнүндө мыйзамда банк тарабынан жүргүзүлгөн негизги максаты деп саясатчылар баанын (инфляциянын) туруктуулугун көрсөтсө, банк бир топ көз карандысыз болуп эсептелет;
- төртүнчү – эгерде өкмөт борбордук банк тарабынан түздөн-түз насыялоого тыюу салса, көз карандысыздык көбөйөт.

Өлкөнүн Борбордук банкынын өз ишмердүүлүгүндө көз карандысыздыктын бар болушу – бул мамлекеттин базар экономикасы менен айырмалоочу белгиси. Мындай тажрыйба өлкөдө жүргүзүлгөн акча-кредиттик жана валюталык саясаттын тууралыгынын, банк тутумунун иштөө шарттарынын алдын ала туюунун, улуттук валютанын туруктуулугунун башкалардан айырмаланган кепилдиги болуп саналат.

Россиялык Өтмө мезгилдин экономика институту (ӨМЭИ) 2010-жылдын майында 26 мамлекеттин борбордук банктарынан саясий жана экономикалык көз карандысыздыгына талдоо жүргүзгөн.

Эксперттер борбордук банктардын төмөндөгүдөй параметрлери боюнча саясий көз карандысыздыгын аныкташкан: банктын жетекчисин дайындоонун тартиби, акча саясатын өкмөт менен макулдашуу, өкмөт менен конфликт болгон учурларда банктын позициясын күчөтүү ж.б. Талдоонун экономикалык критерийлери төмөндөгүлөр болду: өкмөткө насыя берүү шарттары пайыздык саясатта өз алдынчалык, мамлекеттик карыздын биринчи базарына катышуу, банктык көзөмөл үчүн жоопкерчиликти жок болушу ж.б.у.с. Көз карандысыздыктын эң жогорку баасын Венгриянын, ошондой эле Босниянын жана Герцеговинанын борбордук банктары алышты (мүмкүн болгон 16дан 15 упай), Беларусиянын (6 упай), Украинанын (7 упай) жана Өзбекстандын (8 упай) банктары бул изилдөөдө аутсайдер болуп саналышты. Россиянын банктары (ошондой эле Казакстандан, Түркмөнстандан жана Румыниядан алардын кесиптештери) 11 упай алышты. Кыргызстандын Улуттук Банкынын көз карандысыздыгы (14 упай, Чехия, Польша, Болгария жана Балтика боюндагы өлкөлөр менен тең) таңкаларлык жогору бааланды. Биздин Улуттук Банк чечимдерди кабыл алуудагы көз карандысыздыгы жана аларды ишке ашыруу куралдарын тандоо эркиндиги үчүн эң мыкты «беш» деген бааны алды. Кагаз жүзүндө бардыгы ушунчалык крахмалдуу таза жана экономикалык туура көрүнөт, жөн эле таңкаласың – эмне себептен азыр биз ушундай абалга келип калдык? Улуттук Банктын милдеттерине кирген банк көзөмөлү таптакыр натыйжасыз болуп калды. Акыркы беш жылда көзөмөл иш-милдети тиши жок иттин кебетесин кийип, кожоюндун буйругу боюнча эскерте үн чыгарып, анын буйругу менен ит келеге кирип кетет эле. 7-апрелден кийинки КР банк тутумдарын солкулдаткан бардык чатактар Улуттук Банктын көзөмөл иш-милдетинин чындап кулатылышынын түздөн-түз натыйжасы болуп саналарын зор үлүштүк аныктоолор менен тастыктоого болот. Бул КРУБнын жетекчилиги саясий басымга жана мамлекеттик бийлик орган-

Акча-насыя саясатынын айкындуулугу биринчи кезекте Борбордук банктын коом алдындагы жоопкерчилигин жогорулатуу үчүн зарыл болуп эсептелет. Бардык экономикалык агенттер бийлик так улуттук кызыкчылыкка туура келген саясатты жүргүзүп жаткандыгына ишенимдүү болушу керек. Акча-кредиттик жөнгө салуу органдары маалыматтарды ачуу гана эмес, өз максаттарын жана чечимдерин түшүндүрүүсү зарыл.

дарынын коррупцияланышына каршы тура албагандыгынан же каалабагандыгынан улам мүмкүн болду.

ББ жүргүзгөн саясат боюнча маанилүү мүнөздөмөгө жараша көз карандысыздык менен катар, эреже боюнча ББ тарабынан жалпыга жарыялануучу маалыматтардын белгилүүлүк жана жетиштүүлүк деңгээли түшүнүлгөн, анын негизинде экономикалык агенттер өзүлөрүнүн жүрүм-турумун жана күтүүлөрүн түзгөн ачыктык жана айкындуулук деп аталгандар болуп саналат. Акча-насыя саясатынын айкындуулугу биринчи кезекте Борбордук банктын коом алдындагы жоопкерчилигин жогорулатуу үчүн зарыл болуп эсептелет. Бардык экономикалык агенттер бийлик так улуттук кызыкчылыкка туура келген саясатты жүргүзүп жаткандыгына ишенимдүү болушу керек. Акча-кредиттик жөнгө салуу органдары маалыматтарды ачуу гана эмес, өз максаттарын жана чечимдерин түшүндүрүүсү зарыл. Борбордук банктын саясатынын айкындуулугу дайыма эле зарыл деп таанылган эмес. 1990-жылдарга чейин акча бийлигинин ишмердүүлүгүн катуу жашырындуулук курчап турган. Бүгүн кырдаал сезилерлик өзгөрдү. Маалыматтык ачык-айкындуулук өнүккөн өлкөлөрдө борбордук банктардын ишмердүүлүгүнүн ажырагыс ченеми болуп калды. ДВФ борбордук банктардын маалыматтык саясатынын жогорку стандартын өнүктүрүүгө жана жайылтууга маанилүү салым кошту. 1999–2000-жж. Фонд акча-кредиттик саясатта айкындуулукту камсыз кылуу боюнча тажрыйбага тиешелүү Кодекс кабыл алды. Демек, ДВФ борбордук банктарды бардык кызыкдар тараптарга өзүнүн ишмердүүлүк максаты, анын укуктук, институционалдык жана экономикалык негиздери, принципиалдуу чечимдери жана аларга акча-кредиттик саясатка жана банктык башкарууга байланышкан маалыматтарды толук жана жетиштүү түрдө жана өз убагында түшүндүрүүгө чакырууда.

Акча-кредиттик саясатта айкындуулуктун бир нече түрлөрү тажрыйбалык максаттарда айырмаланат:

- экономикалык саясат максаттарынын айкындуулугу (саясий айкындуулук);
- экономикалык маалыматтар, моделдер жана божомолдор жөнүндө маалыматтарды ачуу (экономикалык айкындуулук);
- акча-кредиттик саясатта чечимдерди кабыл алуу механизмдери жөнүндө маалымат (жол-жобо айкындуулук);
- каржы базарында борбордук банктын иш-аракеттери жөнүндө жана жөнгө салуунун каталары жөнүндө маалыматтын транспаренттүүлүгү (операциялык айкындуулук);
- чечимдерди кабыл алуу мотивдери жана келечектеги мүмкүн болгон иш-аракеттер жөнүндө маалымат (стратегиялык айкындуулук).

Үчүнчү – маалыматтык таргетирлөөгө өтүү

Инфляцияны таргетирлөө (inflation targeting) режими катары белгиленген келечекке инфляциянын максаттуу маанилерин ачык жарыялоо түшүнүлөт, а баанын туруктуулугу узак мөөнөттүү максат болот. Алмаштыруу курсунун толук бош эместиги же салыштырмалуу туруктуулугу сыяктуу башка максаттар дагы эске алынышы керек, бирок экинчи даражадагы болуп саналбайт. Мында, эгерде бийлик коюлган максаттарды бекем карманып, ага жетсе, инфляциянын таргетирлөө режими инфляциялык күтүүлөрдү төмөндөтүүгө алып барат.

Инфляциялык таргетирлөө режимине өтүү үчүн негизги шарттар

1. Институционалдык көз карандысыздык: борбордук банк легалдуу өз алдынчалыкка ээ болуп, инфляция боюнча жарыяланган максаттар менен чыр-чатактарды пайда кылууга алып келүүчү бийлик тарабынан басымды сезбеши керек.

2. Талдоочулардын жогорку дасыктары жана ишенимдүү статистика: инфляцияны таргетирлөө режимин натыйжалуу колдонуу үчүн ББ аны анык болжолдоого жөндөмдүү болушу керек.

3. Экономиканын түзүмдөрүнө талаптар: инфляцияны таргетирлөө режимин ийгиликтүү ишке ашыруу өлкөдө баанын эркин болушун, экономика экспорттолуучу сырьенун баасынан жана алмаштыруу курсунун өйдө-ылдый боло беришинен катуу көз карандылыкты сезбөөсүн, экономиканы долларлаштыруу төмөн болушу керектигин талап кылат.

4. Өнүккөн каржы тутуму. Инфляцияны таргетирлөөнү жүзөгө ашырууда

Инфляцияны таргетирлөө (inflation targeting) режими катары белгиленген келечекке инфляциянын максаттуу маанилерин ачык жарыялоо түшүнүлөт, а баанын туруктуулугу узак мөөнөттүү максат болот. Алмаштыруу курсунун толук бош эместиги же салыштырмалуу туруктуулугу сыяктуу башка максаттар дагы эске алынышы керек, бирок экинчи даражадагы болуп саналбайт. Мында, эгерде бийлик коюлган максаттарды бекем карманып, ага жетсе, инфляциянын таргетирлөө режими инфляциялык күтүүлөрдү төмөндөтүүгө алып барат.

каржы тутумунун туруктуулугун камсыз кылуу жана акча-кредиттик трансмиссиялык механизмдердин натыйжалуу иштеши үчүн туруктуу банк тутуму жана өнүккөн каржы базары зарыл.

Төрт зарыл шарттардын ичинен бизде бирөө гана аткарылган. Бирок ошол эле мезгилде инфляцияны таргетирлөө режимине өткөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы дагы начар баштапкы шарттар дагы бир топ кыска мөөнөттө жакшыртыларын далилдейт. Маселен, Роджер жана Стоун инфляциялык таргетирлөөнү киргизген өлкөлөрдө инфляциянын волатилдүүлүгү төмөндөгөндүгү, үч жылдын ичинде эки эсе азайгандыгы жөнүндө айтышат. Дегеле инфляцияны таргетирлөө режимин колдонуунун башталышынан кийин, эгер баштапкы шарттар өтө деле жагымдуу болбосо да, макроэкономикалык көрсөткүчтөр бир кыйла жакшыргандыгы жөнүндө факт жөнүндө сөз кылып жатып, инфляциялык күтүүлөрдүн макроэкономикалык динамикасы үчүн жана экономикалык агенттердин борбордук банк инфляция боюнча билдирилген максаттарды аткаруу аракеттерине карата ишенимине чоң маанилүүлүк пайдасына далилдейт. КРУБда инфляцияга таасир этүүчү натыйжалуу реалдуу куралдардын жоктугу бир топ олуттуу маселе болуп саналат. Азыркы учурда инфляцияга таасир этүү негизинен валютаны сатып алуу-сатууда акча базасын өзгөртүүнүн эсебинен көрсөтүлөт. Бирок мындай курал инфляциялык таргетирлөө шарттарында алгылыктуу болуп саналбайт, анткени ал бир кыйла өлчөмдө тышкы экономикалык конъюнктурадан көз каранды. КРУБ инфляцияны натыйжалуу таргетирлөө үчүн КРУБ облигацияларынын базарын өнүктүрүүгө мүмкүндүк түзгөндөй эле КРУБ пайыздык саясатынын ролун улам жогорулатууга мүмкүндүк түзө турган пайыздык коюмдар аркылуу акча базарындагы кырдаалга таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек.

5. Банк секторундагы реформалар

1. Бардык банктар үчүн 400 млн сомго чейин өздүк капиталы боюнча минималдык талаптарды арттыруу. Аткарылуу мөөнөтү – 1 жыл.

Бул иш-чара банктарды капитализациялоону арттырууга алып келет. Банктар бир кыйла арзан жана узак мөөнөттүү насыяларды бере алышат. Мындай чара көпчүлүк банктардын биригүүгө аргасыз кылып, капиталдын бир топ натыйжалуу пайдаланууга, штаттарды кыскартууга, жаңы тепкичтерге чыгууга, банктык кызмат көрсөтүүнүн жакшырышына алып келет.

2. Корпоративдик башкарууну жакшыртуу

Каржы жыйынтыктарынын айкындуулугу, насыялык портфелдеринин сапаты, аффилдик жактар менен операциялар. Корпоративдик башкаруунун милдеттүү аудити. Банк ээлеринин түзүмдөрүнүн айкындуулугу. СД жана топ-менеджерлердин айлык акыларынын өлчөмү.

Аныктамага ылайык, Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюмдары тарабынан сунушталган корпоративдик башкаруунун астында компаниялардын жетекчилеринин, анын мүдүрлөр кеңешинин, акционерлердин жана башка кызыкдар тараптардын – кызматкерлердин, кардарлардын, ташып жеткирүүчүлөрдүн, коомчулуктун, көзөмөл органдарынын, өкмөттүн ортосундагы өз ара мамилелер тутуму түшүнүлөт.

Банк көзөмөлү боюнча Базель комитети насыялык уюмдарда негизги роль мүдүрлөр кеңешине жана менеджментке таандык деп эсептешет. Алар гана иштелип чыккан стратегиядан сырткары, иштеп жаткан ченемдик базанын жана ишенимдүү банк тажрыйбасынын талаптарын корпоративдик жүрүм-турумуна ылайык ушул ишмердүүлүктү башкарууну камсыз кылууга ошондой эле салым ээлеринин кызыкчылыктарын коргоого тартылган.

Бул чара тобокелдикти азайтууга, банк тутумунда ишенимдин деңгээлин жогорулатууга алып келип, жакынкы келечекте капиталдын эл аралык базарына чыгууга мүмкүндүк түзөт.

3. Мыйзамды жакшыртуу

Бул контекстте сөз банктын акцияларына ээ болуу жөнүндө жүрөт. Иштеп жаткан мыйзамда банктын акцияларына ээ болуу Улуттук Банктын макулдугусуз 10%га чейин уруксат берилет. 2006-жылга чейин бул параметр 5% га чейин түзгөн. Ошентип, банк – калктан каражатын тарткан спецификалык мекеме, көзөмөл органдары банктын ак-

Журналисттик изилдөөлөргө ылайык келген кээ бир темалар:

- Улуттук Банктын көзөмөлдөө функциясынын сапаты;
- Коммерциялык банктардын консултациялык кызматтарынын базары;
- Каржы базарынын мега-жөнгө салуучусун түзүү;
- Эмне маанилүү: баалардын туруктуулугубу, жумуш менен толук камсыздалуубу же алмаштыруу курсунуну туруктуулугубу?
- Банктарды улутташтыруу.

цияларын, атап айтканда, ким ээ болгусу келгенин тыкыр көзөмөлдөөсү керек. 5%дан көп акцияга ээ болгон акционерлер боюнча маалымат толук ачык жана жарыяланган болуусу керек.

6. Темага маалыматтарды киргизүү

Материалды начар берүүнү мисалы.

А.Абдраев: Банкты улутташтыруу – дүйнө жүзүндөгү кадыресе практика

Кыргызстандын Убактылуу өкмөтү 7-июнда «АзияУниверсалБанкын» улутташтыруу жөнүндө декрет кабыл алды. Business АКИpress басылмасына берген интервьюсунда «Кыргызстандын банктарынын союзу» юридикалык тараптарынын Бирикмесинин президенти Анвар Абдраев банктарды улутташтыруу жөнүндө, ал кадыресе дүйнөлүк практика жана мындан ары окуялардын өнүгүшү жөнүндө айтты.

Анын сөзү боюнча АУБду улутташтыруу карата мамлекет менен өкмөттүн пикири жана себеби түшүнүктүү. Расмий жарыяланган мындай кырдаалда өкмөт «бийликти колуна алып, капиталды толтуруп салым ээлеринин алдында милдеттемелерди аткаруусу керек». «Бир дагы салым ээси же бир дагы банк жапа чекпегени мен үчүн маанилүү», – деп белгиледи А.Абдраев.

Президенттин пикири боюнча «банктарды чектебөө керек, акыр аягында бул жаман натыйжага алып келиши мүмкүн». «Иштетилиши керек болгон белгиленген депозиттик базалар, калктын салымдары бар. Банкта белгиленген операциялар токтоп туруп калса, анда банк иштеп таппайт, акча өлүк жүк болуп жатып калат», – деп айтты ал.

Мында ал Убактылуу өкмөттүн жана КРУБнын аракеттерине баа берүүнү каалабаганын белгиледи. Президенттин пикири боюнча «мүмкүн бир кыйла ыкчам же туура мамиле болгондо, кырдаал башкача болмок».

А.Абдраев айткандай, улутташтыруу бүткүл дүйнөдө нормалдуу практика болуп саналат. Кыргызстанда улутташтыруу тажрыйбасы болгон, ошону менен катар, мисалга «Халык-банк» келтирилди, кезекте казак инвесторлору тарабынан сатылып алынган. «Алгач ал «Максат-банк» болгон жана ушундай эле кырдаалга туш болгон. Анда бир дагы кардар жана бир дагы юридикалык жак жабыр тарткан эмес. Бирок маселе башкада, ... – анда кырдаал мындай укмуштуу тездик менен эмес, көп жылдар бою пайда болгон. Нормалдуу иштеп жаткан банктан биз эмнени көрүп жатабыз», – деп айтты А.Абдраев.

Кырдаал турукташкандан кийин президенттин пикири боюнча бул банкты башка инвесторго кайрадан сатуу жөнүндө маселе турат. Ал АУБду чет өлкөлүк инвесторлордун сатып алуу мүмкүндүгүнө позитивдүү карай турганын белгиледи. «Кыргыз банктарынын акцияларын чет өлкөлүк инвесторлордун сатып алуусуна абдан жакшы мамиледемин. «Эгерде бизге келүүнү каалашса, эгерде бизде тартуучу мыйзамдык база бар болсо, анда тоскоолдук кылбоо керек деп мен дайыма айтып келем», – деп билдирди А.Абдраев.

Бирок, президенттин пикири боюнча, сатып алуу мүмкүндүгү жакын арада боло койбойт, анткени саясий маселелердин чечилүүсүн күтүү зарыл.

КР мыйзамдарына карата, Кыргызстан чет өлкөлүк инвесторлордун капиталын чектөөгө жасалма тоскоолдук кылбаган бир нече мамлекеттердин бири болуп саналарын А.Абдраев белгилеп өттү. «Бул абдан жакшы момент. Бизде эң либералдуу-валюталык мыйзам», деп белгиледи ал.

«Эгерде каржынын кыймылы башталса, андан ал абдан жакшы белги», – деп айтты жыйынтыгында А.Абдраев.

Эгерде бул комментарийди кыскача талдай турган болсок, анда төмөндөгүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

Биринчиден, теманын өзү, б.а. улутташтыруу ачылган жок – бул жакшыбы же жаманбы? Бул тема боюнча конкреттүү «Максат» банкын улутташтыруу боюнча бир мисал келтирилген, дагы «банкты улутташтыруу – дүйнө жүзүндөгү кадыресе практика» жөнүндө башка өлкөлөрдөн мисалдар кана? Андан кийин ар түрдүү так эместиктер ке-

тет, маселен, Абдраев Убактылуу өкмөткө жана КРУБга баа берүүнү каалаганым жок деп айтат, бирок ошол эле мезгилде төмөндөгүлөр угулат: «мүмкүн бир кыйла ыкчам жана туура мамиле болгондо кырдаал башкача болмок», б.а. ошондой болсо да баа бар. Так эместиктин башка мисалына анын чет өлкөлүк инвесторлордун келишине жакшы мамилесине карата айткан сөзүн келтирүүгө болот, бирок Надель мырза деле башка өлкөнүн тургуну, чет өлкөлүк инвесторлорго кирет, бир чет өлкөлүк инвестордон банкты тартып алып, экинчисине саткандай болот.

Жогоруда көрсөтүлгөн материалды даярдоодо кабарчыга төмөндөгүдөй суроолорду берүүсү зарыл болчу:

- **Улутташтырууну жүргүзүүнүн зарылчылыгы эмнеден улам келип чыккан?**
- **УӨнүн кийлигишүүсүз бул кырдаалдан чыгуунун башка жолу бар беле?**
- **Бул өлкөнүн инвестицияны өзүнө тартуучулугунда кандай чагылдырылышы мүмкүн?**
- **Дүйнөлүк тажрыйбада улутташтыруунун кандай мисалдары бар?**
- **Бардык банк тутумдарында кандай залалдар келип чыгышы мүмкүн?**
- **УӨ Бакиевдин үй-бүлөсү менен байланышкан бир канча банктар жөнүндө айтып жатат, аларды менчиктештирүү керекпи?**

Менин оюмча, бул суроолорго алынган жооптор, бул теманы бир кыйла кеңири ачууга көмөктөшүп, маселе боюнча окурманга жеткиликтүү түшүнүк бермек.

Материалдын жакшы ачылышынан мисал:

Улуттук Банк. Көз карандысыздыктын көлөкөсү

Көпчүлүк эксперттер борбордук банктардын көз карандысыздыгынын деңгээлин изилдөө жана жиктөөгө аракет кылышат. Адистер өнүккөн өлкөлөрдүн борбордук банктарынын ишмердүүлүгүн изилдөө менен алардын көз карандысыздыгы канчалык жогору болсо, ошончолук инфляция төмөн болуп, андан улам өлкөдө экономикалык кырдаал мыкты болорун тастыкташарын белгилешет. Батышта жайылтылган көз караштардын бири боюнча, борбордук банктын көз карандысыздыгынын деңгээли макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн (жумушсуздук деңгээл, антиинфляциялык саясаттын ийгилиги, экономикалык өсүүнүн темпи ж.б.у.с.) көпчүлүгүнө таасир этет.

Россиялык Өтмө мезгилдин экономика институту (ӨМЭИ) 2010-жылдын май айында 26 мамлекеттин борбордук банктарынан саясий жана экономикалык көз карандысыздыгына талдоо жүргүзгөн.

Эксперттер борбордук банктардын төмөндөгүдөй параметрлери боюнча саясий көз карандысыздыгын аныкташты: банктын жетекчисин дайындоонун тартиби, акча саясатын өкмөт менен макулдашуу, өкмөт менен конфликт болгон учурларда банктын позициясын күчөтүү ж.б. Талдоонун экономикалык критерийлери төмөндөгүлөр болду: өкмөткө насыя берүү шарттары пайыздык саясатта өз алдынчалык, мамлекеттик карыздын биринчи базарына катышуу, банктык көзөмөл үчүн жоопкерчиликтин жок болушу ж.б.у.с.

Көз карандысыздыктын эң жогорку баасын Венгриянын, ошондой эле Босниянын жана Герцеговинанын борбордук банктары алышты (мүмкүн болгон 16дан 15 упай), Беларусиянын (6 упай), Украинанын (7 упай) жана Өзбекстандын (8 упай) банктары бул изилдөөдө аутсайдер болуп саналышты. Россиянын банктары (ошондой эле Казакстандан, Түркмөнстандан жана Румыниядан алардын кесиптештери) 11 упай алышты.

Кыргызстандын Улуттук Банкынын көз карандысыздыгы (14 упай, Чехия, Польша, Болгария жана Балтика боюндагы өлкөлөр менен тең) таңкаларлык жогору бааланды. Биздин Улуттук Банк чечимдерди кабыл алуудагы көз карандысыздыгы жана аларды ишке ашыруу куралдарын тандоо эркиндиги үчүн «беш» деген баа алды.

Бирок эксперттердин өзүлөрү изилдөөгө борбордук банктардын иштешинин укуктук аспектилери көңүлгө алынганын, өлкөлөрдүн мыйзамдары үйрөнүлгөнүн көрсөтүшөт. Башкача айтканда, бул учурда КР Улуттук Банкынын «көз карандысыздыгы», чечим кабыл алуусунун реалдуу эркиндиги тажрыйбалык жактан баалан-

Улуттук Банктын милдеттерине кирген банк көзөмөлү таптакыр натыйжасыз болуп калды. Акыркы беш жылда көзөмөл иш-милдети тиши жок иттин кебетесин кийип, кожоюндун буйругу боюнча эскертүүчү үн чыгарып, анын буйругу менен ит кепеге кирип кетет. 7-апрелден кийинки КР банк тутумдарын солкулдаткан бардык чатактар Улуттук Банктын көзөмөл иш-милдетинин чыныгы кулатылышынын түздөн-түз натыйжасы болуп саналарын чоң үлүштүк аныктоолор менен тастыктоого болот.

бастан, формалдуу белгилер өңүтүнөн каралган. «Көз карандысыз Улуттук Банктар өкмөттүн кысымына каршы туруштук берүүгө жөндөмдүү жана өнүккөн өлкөлөрдө бул иштейт. Ал эми өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө – эгерде тиешелүү мыйзамдар кабыл алынган болсо да ал факт эмес», – деп бөлүп көрсөтөт изилдөөнүн авторлошу Павел Трунин. Трунин мырза менен макул болбой коюу кыйын; Кыргызстанда банк мыйзамы формалдуу көз караштан абдан үлөүлүү. Кагаз жүзүндө бардыгы ушунчалык крахмалдуу таза жана экономикалык туура көрүнөт, жөн эле таңкаласың – анан эмне себептен азыр биз ушундай абалга келип калдык?

Улуттук Банктын милдеттерине кирген банк көзөмөлү таптакыр натыйжасыз болуп калды. Акыркы беш жылда көзөмөл иш-милдети тиши жок иттин кебетесин кийип, кожоюндун буйруугу боюнча эскертүүчү үн чыгарып, анын буйруугу менен ит кепеге кирип кетет. 7-апрелден кийинки КР банк тутумдарын солкулдаткан бардык чатактар Улуттук Банктын көзөмөл иш-милдетинин чыныгы кулаты-

лышынын түздөн-түз натыйжасы болуп саналарын чоң үлүштүк аныктоолор менен тастыктоого болот. Бул КРУБнын жетекчилиги саясий басымга жана мамлекеттик бийлик органдарынын коррупцияланышына каршы тура албагандыгынан же калабагандыгынан улам мүмкүн болду.

Жыйынтыгында КРУБнын айрым кызмат адамдары акчаны уурдап кетүү процессине тоскоолдук кылбай, кызмат абалдарынан кыянаттык менен пайдаланууну чектеген эмес, ошентип КРУБнын Башкармалыгынын мүчөлөрү өздөрүнүн аракеттери жана аракет кылбай койгондугу үчүн жооп беришет.

Башкы прокуратуранын билдирүүсүндө айтылгандай: «Кыргызстандын Улуттук Банкынын жана бир катар коммерциялык банктарынын 2005-2010 жж. аралыгындагы ишмердүүлүктөрүн текшерүүнүн жүрүшүндө КРУБнын айрым кызматкерлери оффшордук зонада катталган бир катар компаниялардын

жана «АзияУниверсалБанк», «Манас Банк» ЖАКсы, «Иссык-Куль» ААК ИБсы жана «Кыргызкредитбанк» ААКсы сыяктуу өз алдынча коммерциялык банктардын жетекчиликтери менен сүйлөшүп алып, акчаны уурдап кетүүнүн атайын схемасын иштеп чыгышканы аныкталды. Ошентип, үчүнчү жак тарабынан бир эле, ошол эле эсепке каражатты факт жүзүндө киргизүү ишке ашырылган, банктын резидент-кардары тарабынан резидент эместин пайдасына чоң өлчөмдөгү акча каражаттарын которуу жүзөгө ашырылган».

Албетте, КРУБнын кызмат адамдары «акчаны уурдап алуунун атайын схемасын иштеп чыгышкандыгын» тастыктоо менен, биздин көз карашыбызда бул чындыкка төп келбей турганына макул болууга болот беле. Бирок акыркы беш жылда бул процесске каршы аракет болгон эмес.

Улуттук Банктын бедели жана бардык өлкөнүн зоболосу мурун болбогон кейипти тартып отурат. Азыр КРУБнын иши факт жүзүндө алсыраганын айтпаганда деле «АзияУниверсалБанктагы» кырдаалга байланыштуу, тутумдук банктык каатчылык өсүп жетилүүдө. Мүмкүн Убактылуу өкмөттүн жардамы менен АУБнын банкроттуулугун жана банк тутумунун кийинки коллапсын жалпы күч менен токтотуп калууга болор. Ошого карабастан, пайда болгон кырдаалдар КРУБ мурдатан бери эле жаңы реформага (банк көзөмөлүн реформалоонун зарылдыгы жөнүндө толугу менен №4 санда, 27.05.2010–ж. биз жазганбыз) жана сапаттуу жаңы жетекчиликке муктаж болуп турганы жөнүндө айтып турат. Бүгүн Улуттук Банкка мурда болуп көрбөгөндөй, «жаңы кан» – өзүнүн ишинин принципалдуу, жоопкерчиликтүү жана таза кесипкөйлөрү керек. Эгерде кандай болсо ошондой калтырып койсок, анда

политический
кризис

Улуттук Банкка кайрадан басым жасоонун жаңы аспаптары пайда болбостугуна эч кандай кепилдик жок. КРУБ Башкармалыгынын жаңы кадрлары катуу позицияга ээ болушу керек жана бийликтин басымына моюн сунбай, өкмөттүн алдындагы аткаруу органы болбошу керек. Мындай адамдар биздин мамлекеттен табылабы? Эң негизгиси, алар «Авгийдин атканасын» тазалай алышабы?

Эгерде бул комментарийди кыскача талдай турган болсок, анда төмөндөгүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

Бул материал баарын камтыйт. Тема толугу менен ачылган. Ал абдан кызык. Бул макаланын маанилүүлүгү шектенүү пайда кылбайт. Кыскача талдоо бар, көйгөйлөр аныкталып, аларды чечүүнүн жолдору көрсөтүлөт.

7. Глоссарий

Акча–насыялык (же монетардык) саясат – бул баанын туруктуулугун, калктын толук жумуштуулугун жана өндүрүштүн реалдуу көлөмүнүн өнүгүшүн камсыз кылуу максатында акчаны айландыруу санына таасир этүүчү мамлекеттик саясат. Монетардык саясатты Борбордук банк жүзөгө ашырат.

Милдеттүү резервдик талаптар (МРТ) – бул Милдеттүү резервдерди Улуттук Банкка депонирлөө боюнча коммерциялык банктарга коюлуучу талаптар.

Милдеттүү резервдер – бул коммерциялык банктар Улуттук Банк тарабынан белгиленген шарттарда КРУБга депонирлөөгө милдеттүү болгон акча каражаттарынын суммасы.

Ачык базардагы операциялар – ачык базарда борбордук банк тарабынан баалуу кагаздарды сатып алуу же сатуу боюнча бүтүм. Бул жерде ачык базар деп мамлекеттик баалуу кагаздар менен операция жүргүзүүчү каржы ортомчуларынын жыйындысы (банктар, камсыздандыруу, инвестициялык компаниялар ж.б.) түшүнүлөт.

Трансмиссиялык механизм – акча–насыялык саясат чыныгы улуттук өнүмгө жана баанын деңгээлине таасир көрсөтүүчү каналдар.

Компаниялардын уюштуруучуларынын(катышуучуларынын) каражаттарынын эсебинен жана өздүк ишмердигинин каржылык натыйжасында түзүлгөн каржы ресурстарынын жыйындысы өздүк капитал деп аталат. Ал баланстык отчеттун көрсөткүчү катары төмөндөгүлөрдү көрсөтөт:

- 1) уставдык капитал (төлөнгөн акционердик капитал);
- 2) мекеме тарабынан натыйжалуу ишмердүүлүктүн жыйынтыгында иштеп табылган жана анын карамагында калган бөлүштүрүлбөгөн пайда;
- 3) Кошумча капитал (эмиссиялык кирешенин эсебинен активдерди кайра баалоо натыйжалары боюнча түзүлөт; мекеменин бекер алган баалуулуктары);
- 4) резервдик капитал – резервдик фонд (таза пайдадан түзүлөт);

Адистештирилген банк – бул банк операцияларын чектелген айланымдарын жүзөгө ашыруучу банк.

Универсалдуу банк – бул, инвестициялоону кошуп, банк операцияларынын бардык түрлөрүн жүзөгө ашыруучу банк.

Эсептик коюм – коммерциялык банктар берүүчү ссудалар боюнча борбордук банк белгилөөчү пайыз менен төлөөнүн өлчөмү. Россиялык тажрыйбада «рефинансылоо коюму» термини колдонулат. Борбордук банк эсептик коюмду канчалык бийик койсо, андан кийин коммерциялык банктар алар тарабынан кардарларга берилген насыяларга же тескерисинче жогорку пайыз алышат.

Бүгүн Улуттук Банкка мурда болуп көрбөгөндөй, «жаңы кан» – өзүнүн ишинин принципалдуу, жоопкерчиликтүү жана таза кесипкөйлөрү керек. Эгерде кандай болсо ошондой калтырып койсок, анда Улуттук Банкка кайрадан басым жасоонун жаңы аспаптары пайда болбостугуна эч кандай кепилдик жок. КРУБ Башкармалыгынын жаңы кадрлары катуу позицияга ээ болушу керек жана бийликтин басымына моюн сунбай, өкмөттүн алдындагы аткаруу органы болбошу керек.

КЫРГЫЗСТАНДЫН БАЗАРЫН- ДА ЖҮГҮРТҮЛҮҮЧҮ КАРЖЫЛЫК АСПАПТАР

Содержание

1. ММКлар үчүн каржы базарынын темаларынын актуалдоолого
2. Каржылык аспаптар
 - 2.1. Акциялар
 - 2.2. Корпоративдик облигациялар
 - 2.3. Мамлекеттик баалуу кагаздар
 - 2.4. КРУБнын ноталары
 - 2.5. Муниципалдык заемдор
3. Практикум
4. Глоссарий

1. ММКлар үчүн каржы базарынын темаларынын акту- алдуулугу

Дүйнөнүн бардык өнүккөн өлкөлөрүндө фондулук базар экономиканын реалдуу абалын чагылдырат. Базар азырынча өзүнүн классикалык түрүндө калыптана элек, себеби азыркы шарттарда бир катар проблемалар анын ийгиликтүү өнүгүшүнө жолтоо болушууда. Бүгүнкү күндө КРнын каржы базары төмөнкү бир катар проблемаларды баштан кечирүүдө:

1. Мамлекеттин фондулук базарды өнүктүрүүгө аз кызыккандыгы. Базарды негизинен анын кесипкөй катышуучулары алга жылдырышууда.
2. Калктын начар инвестициялык активдүүлүгү, инвесторлордун катмары жок. Көп жолу калктын баалуу кагаздарга ишенбегендиги жөнүндө угууга болот, бирок көпчүлүк учурларда баары алар жөнүндө жана алардын принциптери жөнүндө билбегендиктен келип чыгат. Мындай кырдаал компаниялардын жетекчилерине да тиешелүү. Алардын көпчүлүгү баалуу кагаздар базарын каржылоонун альтернативдүү булагы катары карашпайт.
3. Институционалдык инвесторлордун начар активдүүлүгү. Камсыздандыруу компаниялары жана банктар дээрлик акчаларды корпоративдүү баалуу кагаздарга салышпайт. Ошол эле мезгилде өнүккөн өлкөлөрдө институционалдык инвесторлор чынында фондулук базарда «дүңүнөн сатып алуучулар» болушат жана баалуу кагаздардын эмиссияларынын олуттуу үлүшүн сатып алышат.
4. Каржы аспаптарынын тартыштыгы. Кыргызстанда акциялары инвесторлордун суроо-талабын жараткан бир нече гана кызыктуу компания бар: «Манас ЭА» ААКсы, «Кыргызтелеком» ААКсы, «Дастан ТУК» ААКсы, айрым энергокомпаниялардын акциялары.
5. Корпоративдик башкаруунун төмөнкү деңгээли. Ири ата мекендик компанияларды көпчүлүк учурларда кесипкөй эместер башкарышат. Дал мына ошондуктан биздин компаниялардын көпчүлүгү базарда монополист болуу менен төмөнкү кирешелерди алышат жана ошондуктан өз акционерлерине төмөнкү дивиденддерди төлөшөт. Анын ичинде мындай ишканалардын көпчүлүгүндө акциялардын ири пакеттеринин ээси болгон мамлекетке да. Мына ошондуктан Директорлор кеңешинин курамына кесипкөйлөрдү тартуу жана компаниялардагы корпоративдүү башкаруу деңгээлин жогорулатуу керек.

Ошондой эле бир катар башка, аз эмес маанилүү терс факторлор да бар:

- КРнын каржы базарын ММКлардын начар чагылдыруусу;
- баалуу кагаздарга насыялык-каржылык мекемелер тарабынан салымдарга чектөөлөрдүн болушу;
- компаниялардын каржылык абалынын ачыктыгынын жоктугу;
- корпоративдердин жана алардын эмитенттеринин ишенимдүүлүгүн адекваттуу баалоого жөндөмдүү рейтингдик агенттиктердин жоктугу.

Кыргызстандын экономикасы өнүккөн каржылык базарда (кыял):

- ишкердиктин легалдашуусу жүзөгө ашат;
- насыялык ставкалар азаят;
- калк кирешенин кошумча булагын алат;
- инвестициялар көбөйөт;

Нелли
Симонова,
«Сенти» каржы-
лык компаниясынын
мүдүрү

Түйүндүү сөздөр:

баалуу кагаз,
акция,
облигация,
вексель, брокер,
дилер, клиринг,
депозит,
каржы базары,
каржы аспабы,
МКВ,
КРУБнын ноталары,
пайлык фонд.

- узун акчаларга жеткиликтүүлүк пайда болот;
- компаниялардын жана жалпысынан өлкөнүн каржылык туруктуулугунун жогорулоосу жүрөт.

Каржы базарынын темаларын чагылдыруунун сапатын жакшыртуу үчүн журнал-листтер алгач каржы базарын түзүүчү бөлүктөрүнүн башкыларынын бири – каржы-лык аспаптарды түшүнүүсү зарыл.

2. Каржылык аспаптар

Дүйнөдө каржылык базар аспаптардын чоң санына ээ. Чынында, каржылык аспаптар – бул аларды сатуу же берүү акча каражаттарын алууну камсыз кылган ар кандай контракттар. Бул аспаптар баштапкыларга (акча каражаттары, баалуу кагаздар) жана кийинкилерге же туундуларга (каржылык опциондор, фьючерстер, форварддык контракттар ж.б.) бөлүнүшөт.

Каржылык аспаптарды кеңири карайлы:

- акциялар;
- корпоративдик облигациялар;
- мамлекеттик казыналык векселдер (МКВ);
- муниципалдык заемдор;
- КРУБдун ноталары;
- фонддордун пайлары.

2.1. Акциялар

Акциялар баалуу кагаздардын классикалык түрү болуп саналышат. Акциялардын эки түрү бар: жөнөкөй жана артыкчылыктуу. Жөнөкөй акция акционердик коомго мүлктүк салым жөнүндө күбөлөйт жана өз ээсине коомду башкарууга катышууга, дивиденддерди (коомдун кирешелеринин бөлүгүн) алууга жана коомду жоюуда мүлктүн тиешелүү бөлүгүн алууга укукту камсыздайт. Ошондой эле акционер акцияларды баалуу кагаздар базарында сатууга да укуктуу. Артыкчылыктуу акция жөнөкөй акция сыяктуу эле акционердик коомго мүлктүк салым жөнүндө күбөлөп турат, бирок жөнөкөй акциялардан айырмаланып ээсине кепилденилген кирешеге укукту (коомдун пайдалуу же чыгашалуу ишмердигине карабастан) жана коомду жоюуда жөнөкөй акциялардын ээлеринин алдында мүлктүн тиешелүү бөлүгүн алууга артыкчылыктуу укукту берет.

Акцияларды сатып алуу менен сиз компаниянын биргелешкен ээси болуп каласыз, аны башкарууга катышууга жана дивиденддер түрүндө киреше алууга мүмкүнчүлүк аласыз. Акцияларды сатып алуу менен сиз кирешенин эки түрүнө ишене аласыз:

- акциялардын наркынын өсүшүнөн кирешеге;
- дивиденддер түрүндө кирешеге.

Акциялар - капиталды узак мөөнөттүү салуу экенин эске тутуу маанилүү.

Мисалы: «Манас» аэропорту» ААКсынын акциялары. «Манас» аэропорту» ААКсынын акциялары дайыма өсүү тенденциясына ээ болгон, баалардын жогорулоосу негизинен баскычтуу жүргөн. Бирок 2008-жылдын аягына карата тескери тенденция көрүнүп турат. Кризистин таасири бүтүмдөрдүн көлөмдөрүнүн олуттуу төмөндөшү болуп саналат жана бул акциялардын наркынын төмөндөшү байкалат. Диаграммадан көрүнүп тургандай, бул компаниянын акцияларынын орточо алынган кварталдык баасы 2008-жылы алгач 22 сомго, үчүнчү кварталда 31 сомго чейин өскөн, анан жыл аягында 30 сомдук белгиге чейин кулаган. Андан кийин 2009-жылдын башталышында бир аз көтөрүлүп төртүнчү кварталга чейин кулай баштаган жана жыл аягында 22,5 сомго чейин түшкөн. Мына ошентип, бул компаниянын акцияларынын наркы жетишерлик төмөндөгөн, бул «Манас» аэропорту» ААКсынын акцияларына пайдалуу салым салууга убакыт келгендиги жөнүндө айтып турган. Анын үстүнө, расмий маалыматтар боюнча 2009-жыл үчүн акцияга дивиденддер 15 сомго жакынды түзгөн, ошол эле учурда 2008-жыл үчүн 1,2 сом болгон. Мына ошентип прогноздор боюнча компаниянын акциялары дээрлик эки эсеге өсүшү мүмкүн.

2.2. Корпоративдик облигациялар

Облигация – анын кармоочусунун облигациянын эмитентинен алдын-ала каралган мөөнөттө номиналдык наркын же башка мүлктүк эквивалентин алууга укугун, ошондой эле белгилүү бир пайыздык кирешени алууга укугун күбөлөөчү эмиссиялык кагаз. Облигациянын кармоочулары белгиленген өлчөмдө, мында компаниядагы пайданын деңгээлине карабастан өз пайыздарын алышат.

Мына ошентип, облигациялар акцияларга салыштырмалуу акчаларды салуунун азыраак тобокелчиликтүү түрү.

Акциялар – бул капиталдын узак мөөнөттүү салынышы; адатта, акциялардан түшкөн негизги киреше дивиденддерден эмес, алардын наркынын өсүшү эмитент-компаниясынын наркынын көтөрүшүнөн улам болот.

Корпоративдик облигациялар көбүрөөк киреше алып келгендиктен, банк депозиттерине олуттуу атаандаш боло алышат. Кыргызстандык корпоративдик облигациялардын тарыхында, корпоративдик облигациялардын кирешелүүлүгүнөн улам, банктар депозиттердин пайыздарын жогорулатууга мажбур болгон учурлар кездешет.

ААК «МММ»дын 1 акцияга болгон орто баасынын ар кварталдагы өзгөрүүсү (сом)

Чынында, облигация компания-эмитенттин инвесторлор алдындагы карыздык милдеттенмеси болуп саналат.

Ошондой эле кирешени алуу ыкмасы боюнча облигациялар төмөнкүлөргө бөлүнүшөрүн белгилеп кетүү керек:

- дисконттук облигациялар, алар өздөрүнүн номиналдык наркынан төмөн чыгарылат жана жүгүртүлөт, а номиналдык нарк боюнча жабылат.
- купондук облигациялар, алар номиналдык наркка эсептелүүчү купонго (пайызга) ээ.

Кыргызстанда облигациянын тарыхы 2000-жылы башталган. Бул өз акционерлеринин жана кызматкерлеринин арасында таратылган «Берекет» ЖАКынын облигациялары болчу. Кийин баалуу кагаздардын бул түрү менен «АТФ банк» ЖАКы, «Бишкексүт» ААКсы, «Кыргызтелеком» ААКсы, «Интерглас» ЖЧКсы жана башка компаниялар баалуу кагаздардын бул түрүнө кызыгышты жана чыгарышты. Базар алар боюнча үстөк пайыздар жогору болгон банктык насыяларга альтернатива болуп калгандыгынан улам өнүккөн.

2001-жылы облигацияларды чыгарууну чечишкен компаниялардын катарына «Рентон групп» ЖЧКсы кирди, базардын мүмкүнчүлүктөрүнө кызыгуу менен компания инвесторлорго 40%дык жылдык киреше сунуш кылуу менен облигациялардын эки чыгарылышын жүргүздү. Мындай кирешелүүлүк бирөөлөрдө кызыгуу жаратса, экинчилерде күмөн саноо туудурду. Жыйынтыгында бир нече жылдан кийин компания банкрот деп табылды.

Бул терс тажрыйбанын негизги себептери компаниялардын облигацияларды чыгарууда аффилирлешкендигинде, жогорку үстөк пайыздык ставкаларда болду. Ошондой эле бул базар боюнча тажрыйбанын жоктугунан улам Каржылык көзөмөл кызматы тарабынан тийиштүү көзөмөлдүн болбогондугу да кошумча болду.

01.07.2010-жылга карата 20 чыгарылыш катталган.

2010-жылдын июлуна карата Кыргызстандагы корпоративдик облигациялардын эмиссиялары

Жайгаштыруунун башт.	Облигациялардын эмитенттери	Заемдун көлөмү	Жүгүртүү мөөнөтү	Жылдык кирешелүүлүгү	Жайгаштыруу %ы
01.02.00	«Берекет» ААКсы	280 000	1 жыл	-	100
06.08.01		280 000	1 жыл	-	100
03.08.02		280 000	1 жыл	-	100
-	«АТФ банк» ЖАКы	US\$ 500 000	1 жыл	10,5%	51,6
12.11.01	«Бишкексүт» ААКсы	40 000 000	2 жыл	30,18,11%	100
11.10.01	«Капитал» ИФК ЖАКы	US\$ 1 000	3 ай	15%	100
14.02.02	АКБ «Кыргызстан» ААКсы	US\$ 300 000	2 жыл	12 %	12,5
18.07.02	«Кыргызтелеком» ААКсы	US\$ 1 000 000	1 жыл	11 %	80

26.07.02	«Нур» ААКсы	500 000	1 жыл	36%	100
14.04.03		1 000 000	1 жыл	30%	26,8
16.02.04		750 000	1 жыл	25%	100
15.07.04		2 000 000	1 жыл	15%	100
03.09.02	«Нотус» ЖЧКсы	2 900 000	2 жыл	18%	35,5
11.07.03	«Интергласс» ЖЧКсы	2 000 000 евро	2 жыл	12%	10
28.01.09	«Абдыш-Ата» ЖЧКсы	56 000 000	2 жыл	20%	52
08.04.09	«Казына Капитал» ЖАКы	5 000 000	3 жыл	20%	16%

Жараксыз деп табылган корпоративдик облигациялардын эмиссиясы.

Жайгаштыруунун башт.	Облигациялардын эмитенттери	Заемдун көлөмү, сом	Жокко чыгарылуунун себеби
10.04.01	ОсОО «Renton Group»	5 000 000	Банкрот деп таанылган
19.07.01		50 000 000	
27.04.05	ОАО «Besser-Central Asia»	17 000 000	Топтоо эсеби
29.07.05	ОАО «Токмоцкий завод КСМ»	68 000 000	Коом тарабынан жайгаштырбоо жөнүндө чечим кабыл алынган

2010-жылдын аягында «Сенти» каржылык компаниясы «Росказмет» компаниясынын жалпы суммасы 30 миллион сомго барабар болгон корпоративдик облигацияларынын жаңы чыгарылышын каттады. Чыгарылган облигациялардын саны 6000 нусканы түзүп, номиналдык наркы 5 000 сомго барабар болду.

2.3. Мамлекеттик баалуу кагаздар

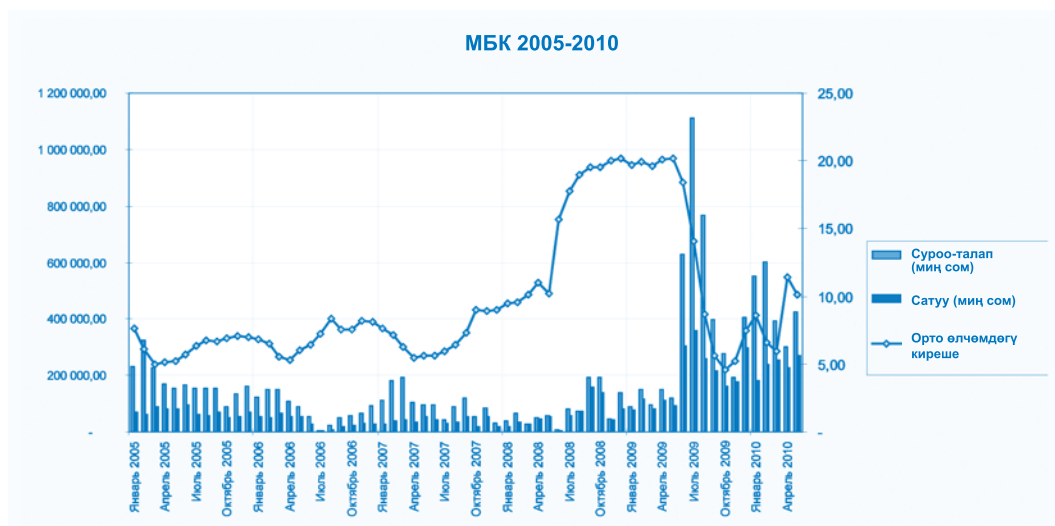
Мамлекеттик казыналык векселдер – бул кагазсыз формада чыгарылуучу жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан жайгаштырылуучу мамлекеттик карыз милдеттенмелери. Бюджет тартыштыгын жабууга дисконт түрүндө киреше төлөө менен чыгарылат. МКВдан киреше номиналдык наркы менен сатып алуу наркынын ортосундагы айырманын (дисконттун) эсебинен түзүлөт.

Бул баалуу кагаздардын негизги мүнөздөмөлөрү:

- МКВ мамлекеттин менчиги менен камсыздалган;
- МКВнын жүгүртүү мөөнөтү - 3, 6, 12, 18 жана 24 ай;
- бир казыналык векселдин номиналдык наркы - 100 сом;
- алгач МКВ КРнын Улуттук Банкы тарабынан жүргүзүлүүчү аукциондо түзүлүүчү базардык баа боюнча сатылат, ал эми номиналы боюнча жабылат.

Жогоруда көрсөтүлгөн графикте 12 айлык МКВларга сатуулардын жана суроо-талаптардын көлөмдөрү, ошондой эле алар боюнча кирешелүүлүк көрсөтүлгөн. Мына ошентип биз бул векселдер 2008-жылдын жайына чейин көлөмдөрү боюнча да, кирешелүүлүгү боюнча да салыштырмалуу төмөн көрсөткүчтөргө ээ экенин көрүп турабыз. Бирок 2008-жылдын экинчи жарымында кирешелүүлүктүн өсүшү байкалат, кыска мөөнөт аралыкта ал эки эсе өстү. Андан кийин суроо-талаптын өсүшү байкалат, тиешелүү түрдө кирешелүүлүк төмөндөй баштады.

12 айлык МБКнын сатуу жана суроо көлөмү

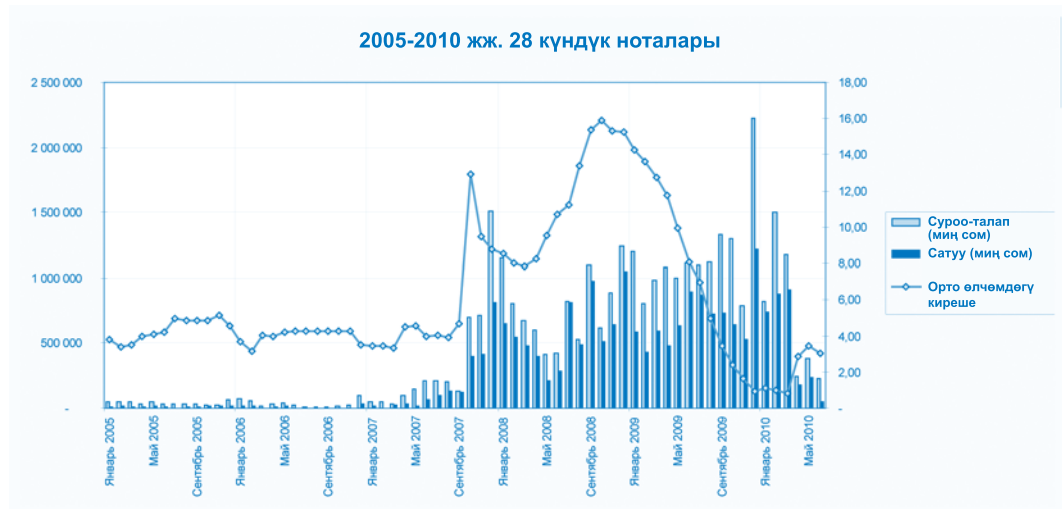

2.4. КРУБнын ноталары

КРУБнын ноталары – бул номиналдык наркы 10 000 сом болгон, КРУБ тарабынан чыгарылуучу мамлекеттик кыска мөөнөттүү баалуу кагаздар.

Ноталар жүгүртүлүүгө 7, 14, 28, 91, 182 күн мөөнөткө чыгарылат.

Ноталар дисконт менен жайгаштырылат, номиналдык наркы боюнча (МКВдай болуп) жабылат.

2.5. Муниципалдык заемдор

Муниципалдык заемдор – бул тийиштүү бюджеттин тартыштыгын жабуу жана башка максаттар үчүн жеке жана юридикалык жактардан, чет мамлекеттерден, эл аралык каржы уюмдарынан алар боюнча карыз милдеттенмелери келип чыккан түзүлүүчү келишимдердин негизинде тартылуучу акча каражаттары.

1997-ж. Бишкек шаарынын мэри Борис Силаев.

- Муниципалдык заемдун биринчи траншы бир ай алдыда 10 млн. сом көлөмүндө жайгаштырылган. Экинчи жана үчүнчү транштар тийиштүү түрдө 20 жана 30 млн. сомду түзүүгө тийиш эле, бирок муниципалдык заемдорду чыгаруу жана жайгаштыруу боюнча мыйзамдык базанын жоктугунан улам токтотулуп коюлган.

2008-жылдын августу. Бишкек шаарынын мэри Нариман Түлеев.

- 200 млн. сом суммага жылдык 7% менен муниципалдык баалуу кагаздарды жайгаштыруу. Бардыгы КРнын Социалдык фонду тарабынан сатылып алынган. Муниципалдык транспорт сатып алууга жумшалган.

2009-жылдын июлу.

- 200 млн. сом суммага жылдык 7% менен муниципалдык баалуу кагаздарды жайгаштыруу.

Бирок каржылык аспаптардын ушундай саны бар болгондо да базар калыптанууда жана өнүгүүдө кыйынчылыктарды тартууда.

3. Практикум

Ийгиликтүү интервьюнун мисалы

- Түшүнүгү жок инвестор үчүн кайсы баалуу кагазды (БК) сатып алуу пайдалуураак? Эмне үчүн орто байлыгы бар адам акчасын БКга салуусу керек? Сиз өзүңүз жаңыдан баштаган инвесторго каржылык бүтүмдү кантип сабаттуу (тобокелдиксиз жана жоготууларсыз) жүргүзүүгө кеңеш берет элеңиз?

- Биз баарыбыз күн сайын акча менен иштейбиз, алар биздин жашоо деңгээлибизди аныктайт жана анда өтө маанилүү ролду ойнойт.

Бирок мында биздин арабыздан азы гана өз акчаларыбызды башкара алабыз. Сиз жолдо жүрүү эрежелери (ЖЖЭ) менен тааныш эмессиз, бирок сиз рулга отуруп мегаполиске аттанууга тийиш экенин элестетип көрүңүз. Жол жүрүү таатал болот. Көчө кесилиштеринен кантип өтүү керек? Жол белгилери эмне деп турат? ЖЖЭни билбей туруп транспортту айдоо өтө коркунучтуу. Буга окшош нерселер көптөгөн адамдардын турмушунда болуп жатпайбы. Акчалар менен

Айлык маянабыздын көпкө күттүргөн кошумчасын алууда, балким, ар бирибиз айтып бүтпөс кубанычка бөлөнөт болушубуз керек: эми мына мен жашоомду оңдойм: кымбат продуктыларды алам, көптөн бери эңсеп келген буюмумду сатып алам, эс алууга дачага эмес, курортко барам деп... Бирок иш жүзүндө баягы көбөйгөн айлык маянабыз дагы деле эч нерсеге жетпей, бир заматта эле сарпталаып кетет. Айлык маянанын көбөйүшү биздин сарптоо талаптарыбыздын көбөйүшүнө гана алып келет. Бул көпчүлүгүбүздүн жеке каражатыбызды туура эмес, жугум жок улангандыгыбыздан улам келип чыгат.

операцияларды дайыма жүргүзүү менен биз үзгүлтүксүз каржылык кыймылдабыз. Бирок аз гана адамдар бул «каржылык кыймылдын» эрежелери менен тааныш?

Эмгек акыга көптөн күткөн кошумчаны алуу менен ар бирибиз абдан кубансак керек: эми жакшыраак жашоого, кымбатыраак азык-түлүктөрдү сатып алууга, каалаган буюмду сатып алууга, отпускарда дачага эмес, курортко барууга... мүмкүнчүлүк алабыз. Бирок иш жүзүндө эмгек акы көбөйгөндө деле акчалар изсиз жоголууда. Эмгек акыга кошумча суроо-талаптардын дагы өсүүсүнө алып келет. Бул көп адамдар өз акчаларын натыйжалуу башкара албай тургандыгынан улам болот.

Бул проблеманы чечүү үчүн өткөн жылы биз инвестициялоо жана өзүнүн акчаларын башкаруу боюнча семинарларды өткөрө баштадык. Ал семинарларга ишкерлер, каржы бөлүмдөрүнүн башчылары жана акчаларды башкарууда жада калса көп жылдык тажрыйбалары бар банк кызматкерлери да келе башташты. Бирок аларда башкалардын акчаларын башкаруу тажрыйбалары бар болгон. Өзүнүн акчаларын башкарууга келгенде иш алда канча начар эле. Көптөр эмне үчүн аларга дайыма акча жетишпегендигин, акчалар кайда кетип жаткандыгын түшүнө алышпаган. Жакшы кирешелер болгондо да 1 000 доллардан кымбат нерселерди сатып алалышпаган. Эгерде кимдир-бирөөлөр инвестициялашса да бул үчүн депозиттерди, валютаны жана кыймылсыз мүлктү гана пайдаланышкан.

Семинарларда биз инвестициялоо деген эмне экендиги, өзүңдүн кирешенин бир бөлүгүн эмне үчүн сактоо керектиги, биздин базарда кандай каржылык аспаптар бар жана алар менен кантип иштөө керектиги, алардын артыкчылыгы эмнеде жана кандай тобокелчиликтер бардыгы жөнүндө айтып бердик. Жалпысынан өз акчаларын башкаруу, инвестициялоо, фондулук базар жана баалуу кагаздар жөнүндө базалык билимдерди бердик.

Жаңы баштаган инвесторлор үчүн бир нече кеңештерди келтирели.

Көпчүлүк адамдарда келип чыккан башкы суроо – учурдагы кирешелер күнүмдүк жашоого жетпей жатканда инвестицияларга акчаны кайдан алууга болот? Иш жүзүндө аз эле киреше алуу менен инвестициялоону баштоого болот. Башкысы – өзүн тартпкө көндүрүү жана иштеп тапкандан 10 – 15% га аз акча жумшоого үйрөнүү. Бул акча сиздердин алгачкы инвестициялык топтоолор болуп калат.

Муну кантип жакшы жасоо керек? Адам мында начардык кылат. Айталы, сиз инвестиция менен алектенүүнү чечтиңиз жана жада калса сизде айдын аягында кала турган жана сиз инвестицияга жумшай турган сумманы да аныктадыңыз. Сиздин көңүлүңүздү калтыралы: адатта айдын аягында акча жок калат. Бардык акчалар билинбей жок болуп кетет жана инвестициялык пландарды кайрадан келечекке калтырууга туура келет.

Мына ошондуктан сиз кандайдыр-бир киреше алган соң дароо эле алынган суммадан 10 – 20% ды бөлүп, аны дароо инвестициялоого тийишсиз. Же сиз аларды кийин инвестицияларга жумшай турган каражаттарды топтоп жаткан банктагы өзүңүздүн атайын инвестициялык эсебиңизге саласыз. Муну сиз дүкөндөргө же үйүңүзгө жете электе жасаганыңыз жакшы. А кийинки эмгек акыга чейин сиз калган акчага жашайсыз.

Сиз акчаны төлөгөн ар бир жолу сиз аны өзүңүзгө эмес, кимдир-бирөөгө төлөйсүз. Нан сатып алуу менен сиз наабайкананын ээсине, насыя боюнча үстөк пайыздарды төлөө менен – банкка, кинотеатрга баруу менен – зал ээлерине жана фильмди тарткан фирмага төлөйсүз. Бирок качан өзүңүзгө төлөйсүз? Жооп жөнөкөй: үнөмдөгөн учурда. 80 – 90% менен жашоо 100% менен жашоодой эле жеңил. Сиз бул сумманын жетишпегенин сезбешиңиз да мүмкүн, бирок сиздин капиталыңыз жана бол чоктогу каржылык камсыздалууңуз дал ошондо болушу мүмкүн.

Айрым эсептөөлөрдү келтиребиз:

Айталы, сиздин эмгек акыңыз 15 миң сом дейли. Эгерде сиз жөн эле короткондун ордуна бул сумманын 20%ын (3 000 сомду) 15% жылдык кирешеси бар депозитке коюуну чечсеңиз, бир жылдан кийин сизде 3 450 сом болот. Эгерде сиз жыл бою депозитке ай сайын 3 000 сомдон салсаңыз, салымдардын жылдык суммасы 36 000 сомду түзөт, а бир жылдан кийин депозиттеги сумма 41 400 сомго жетет. Айталы, сиз узак жылдар аралыгында ай сайын 3 000 сомдон салууну адат кылып алдыңыз дейли. Он жылдан кийин сиздин салымдарыңыз дээрлик эки эсеге өсөт жана 685 612 сомду түзөт. Жалпысынан сиз 360 000 саласыз, ал эми топтоо пайызы 325 612 сомду түзөт. Ошол эле учурда сиз пайда алуу үчүн эч

Сиз акчаны бирөөгө төлөгөн сайын, сиз аны кимге гана болбосун бересиз, бирок өзүңүзгө эмес. Нан сатып алганда, наабайкананын ээсине, насыянын үстөк пайызын төлөөдө - банкка, кинотасмасын көрүү үчүн – тасма залына жана тасманы тарткан адамга бересиз, ж.б.у.с. Ал эми өзүңүзгө качан төлөйсүз? Жооп эң жөнөкөй: сиз үнөмдөгөнүңүздө.

нерсе жасаган жоксуз. Сиз болгону жаңы адатты: таза кирешени кимдир-бирөөгө берүүнүн ордуна өзүңүзгө төлөөгө көндүңүз.

Эгерде сиз инвестициялоону улантсаңыз, анда 20 жылдан кийин сиздин аманаттарыңыз 3,5 млн. сомго жакынды түзөт. Сиз иштеген иштебегениңизге карабастан өз инвестицияларыңыздан киреше түрүндө гана ай сайын 1 000 АКШ долларына жакын акча аласыз.

Андан тышкары, 15% жылдык үстөк кирешелүүлүк сиздин инвестицияларыңыз камсыз кыла ала турган эң жогорку болуп саналбайт. Мисалы, азыр базарда жүгүртүлүп жаткан корпоративдүү облигациялар 20% жылдык киреше беришет.

Инвестицияларды жүзөгө ашыруу менен сиз тобокелчиликтерсиз салымдар болбой тургандыгын так билишиңиз керек. Жада калса акчаны үйдө сактоо менен сиз уурдоодон же өрттөн улам алардан айрылып калуу тобокелчилигине тушугасыз. Мына ошондуктан сиз өзүңүзгө тобокелчиликтин кандай деңгээлине барууга даяр экениңизди аныктоого жана ошондон улам капиталды салууну жүзөгө ашырууга тийишсиз. Минималдуу тобокелчилиги бар каржылык аспаптар бар: мамлекеттик баалуу кагаздар, алтын, 100 миң сомго чейинки депозиттер, пенсиялык фонддор ж.б. Этө тобокелчиликтүү салымдар – бул акцияларга инвестициялар. Демек, тобокелчилик деңгээли канчалык төмөн болсо, сиздин салымдарыңыз ошончолук аз кирешелүүлүк алып келиши мүмкүн.

Кандай болгон учурда да сиз өз капиталыңызды жоготпоо үчүн биринчи кезекте кармана турган инвестордун башкы эрежеси – бардык аманаттарды бир аспапка инвестициялабаңыз. Сиз диверсификациянын – өз салымдарыңызды алар менен иштөө өзүңүз үчүн ыңгайлуу болгон ар кандай каржылык аспаптарга (алар үч-бештен кем эмес болууга тийиш) бөлүштүрүүнүн жардамы менен тобокелчиликтерди олуттуу азайтасыз. Каражаттардын бир бөлүгүн сизге кепилденилген кирешени камсыз кылуучу аспаптарга – облигацияларга, банк депозиттерине, мамлекеттик баалуу кагаздарга инвестициялаңыз. Адистерден сөзсүз консультация алыңыз, алар базар жана баалуу кагаздар жөнүндө кеңири маалымат беришет, мына ошондон кийин гана чечим кабыл алыңыз.

- Фондулук биржада кантип сабаттуу ойноо керек. Ага өз алдынча жана теориясыз үйрөнүүгө болобу?

- Биздин фондулук биржада сиз ойной албайсыз, себеби сатуулардын активдүүлүгү чоң эмес, демек, баалуу кагаздардын наркынын өзгөрүүсү жетишерлик жай жүрөт. Мисалы, Россияда же АКШда баалуу кагаздардын наркы дээрлик ар бир секундада өзгөрөт, мына ошондуктан сиз бир күндө акчалардын олуттуу суммаларын таап же жогото аласыз. Биздин өлкөдө сиз эгерде акцияларга инвестициялоону чечсеңиз, чыдамкай болуп минимум 2-3 жыл күтүшүңүз керек. Мына ошондо гана сиз өз салымдарыңыздан киреше алаласыз. Бирок дагы кайталап коеюн, эгерде сиз жаңыдан инвестициялай баштасаңыз, анда азыраак тобокелчиликтүү аспаптардан баштаңыз жана акцияларга салымдарга чоң эмес суммаларды жумшаңыз. Биринчи этапта сиз жаңылыштыкка жол берет болушуңуз керек, бирок бул акчалардын чоң суммасы менен тобокелчиликке барбай сиздин үйрөнүшүңүзгө жана тажрыйба топтошуңузга мүмкүндүк берет. Сиз бул базарды билип калганыңыздан жана инвестициялоо тажрыйбасын алганыңыздан кийин акчалардын олуттуу суммалары менен операцияларды жасай аласыз.

- Сиздердин компаниянын бир же эки кардарынын (бири – жергиликтүү, экинчиси – батыштык болгону жакшы) салымдар боюнча тажрыйбасы

- «Манас» эл аралык аэропорту» ААКсынын акцияларын бир экземплярды 24 сомдон өткөн жылы сатып алган бир кардар менен жакындагы эле бир мисал. Ал тез пайда алууга үмүттөнгөн, бирок аны күтүп отурбастан жарым жылдан кийин эле акцияларын сатууга келишим түзгөн. Бааны ошол мезгилге алганда жетишерлик жогору – 26 сомго баалаган. Бул компаниянын акционерлеринин жалпы чогулушуна бир күн калганда анын пакетин сатып алышат. А кийинки күнү бир акцияга 15,7 сом өлчөмүндө (мурдагы жылдарда дивиденддер 1,2 жана 3,60 сомду түзгөн) жарыялашат.

Албетте, биздин кардар өзүнүн пакетин сатып жибергени үчүн өкүнүп калды, ошентсе да кыска мезгил аралыгында ал абдан жакшы пайда алды: курстук айырмачылыктан киреше түрүндө 2 сомду (24 сомдон сатып алган, 26 сомдон сатты). Ага кошумча 15,7 сом өлчөмүндөгү дивиденддер. Жыйынтыгында бир

Бардык топтолорунузда бир багытка салбаңыз. Сиз өз тобокелчилигиңизди диверсификациялоо - өздүк жеке каражаттарыңызды Сизге иштегенге жеңил болгон ар түрдүү каржы аспаптарына (алар 3-5тен кем болбошу керек) бөлүштүрүү аркылуу төмөндөтө аласыз. Каражаттарыңыздын бир бөлүгүн сиз кепилдик түрдө киреше алып келүүчү аспаптарга – облигацияларга, банк депозиттерине, мамлекеттик баалуу кагаздарга жайгаштырыңыз.

жылга жетпеген мезгилде 74%га жакын кирешелүүлүк.

Албетте, акционерлер ар жыл сайын эле мындай жогору дивиденддерди ала беришпейт, бирок биз өз тажрыйбабыздан билгендей, эгерде сиздин портфелиңизде бир нече ишкананын акциялары бар болсо, дээрлик ар жыл сайын алардын эч болбогондо бири же дивиденддер түрүндө, же наркынын жогорулашы түрүндө өтө жакшы пайда алып келишет.

- КРнын фондулук базарынын өнүгүү перспективалары кандай?

- Азыр биздин өлкөдө эки олуттуу проблема бар. Бир жагынан биздин ата мекендик ишканалар арзан акчаларга муктаж, насыяларга жетүү чектелген, а ушул эле мезгилде калктын аманаттарынын олуттуу суммалары «байпактарда» катылып жатат, иштебейт жана инфляциядан улам куну кетүүдө. татаал эмес эсептөөлөрдү жасайлы. Бишкекте 1 млн. жакын адам жашайт. Анын 50%дан азыраагы экономикалык активдүү калк. Ошол эле учурда дээрлик ар бир үй-бүлө 10 000ден 1 млн. сомго чейин аманаттарга ээ. Орточо 50 000 сомдон алалы. Бул 12,5 млрд. сом же 266 млн. АКШ доллары. Эгерде ар бир ишкана орточо 2-3 млн. АКШ долларына муктаж болсо, Бишкектин жашоочулары эле 100гө жакын ата мекендик ишканаларды алар чыгарган баалуу кагаздарды: акцияларды жана облигацияларды сатып алуу менен өздөрүнүн аманаттары аркылуу арзан акчалар менен камсыз кылмак.

Эгерде биз Кыргызстандын экономикасын көтөрүбүз, биздин жарандардын татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылгыбыз келсек, калктын инвестициялык активдүүлүгүн жана каржылык сабаттуулугун жогорулатуу менен алектенишибиз керек. Бул аманаттарды инвестицияларга айлантууга мүмкүндүк берет жана фондулук базарды олуттуу жандандырат.

Дүйнөлүк тажрыйба ички инвесторлордун төмөнкү активдүүлүк проблемасы дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүндө бар экендигин көрсөтүп турат. Бул ал өлкөлөрдүн өкмөттөрүн калктын каржылык сабаттуулугун жогорулатуу боюнча шашылыш чараларды көрүүгө мажбурлоодо.

Бул проблема өткөн кылымдын 80 – 90-жылдарында эле иликтене баштаган АКШнын тажрыйбасы кызыктуу. «АКШдагы каржылык сабаттуулук» федералдык программасы кеңири таанымал, анын максаты – калкты өмүр бою компетенттүү каржылык чечимдерди кабыл алуу үчүн практикалык билимдерге жана тажрыйбаларга үйрөтүү. Бул программаны жүзөгө ашырууда бийликтегилерге банктар жана инвестициялык компаниялар жардам беришет. АКШда бул программанын ишке киргизилишинен улам анда калктын 55%ы инвестор болуп саналат.

Улуу Британияда жана Кореяда негизги басым жаштарды окутууга жасалат: мектептерге жана ЖОЖдорго каржылык сабаттуулук боюнча атайын программаларды киргизишет. Аларда да инвесторлордун активдүүлүгүнүн олуттуу жогорулоосу байкалат.

Польшанын мисалы өтө кызыктуу. Анда каржылык сабаттуулукту жогорулатуу программасынын демилгечиси катары Борбордук Банк аркылуу мамлекет болуп калды. Программа бир нече жылдан бери иштөөдө жана ага жылына орточо 6-10 млн. евро жумшалууда, ал эми Борбордук Банкта атайын каржылык билим берүү департаменти да түзүлгөн. Польша башынан эле өз программасын ишкердик жана коомдук сектор менен өнөктөштүк аркылуу түзгөн. Мамлекет ишкердик менен бирдикте бул программаны координациялайт жана каржылайт. Ишкердик ошондой эле программанын алкактарында окутуу жүргүзүү үчүн эксперттик билимдерди жана тажрыйбаны сунуштайт. Кызыктуу факт: польшалык программада чиркөө кызматкерлери да катышышат, себеби көптөгөн айыл жерлеринде адамдар кыйын кырдаалдарда биринчи кезекте ошолорго кайрылышат.

Бизге кошуналарыбыздын тажрыйбасы да кызыктуу жана жакын. Казакстан калктын каржылык сабаттуулугун жогорулатуу программасын 2007-жылы эле кабыл алган. Казакстандын каржылык агартуу программасынын формалары өтө ар түрдүү. Бул – ар бир региондо түзүлгөн, акысыз консультацияларды жана семинарларды берүүчү маалыматтык-билим берүүчү борборлор. Азыркы учурда мындай аймактык борборлор он жети. RFCA академиясы иштөөдө, ал каржы тематикасына окутууну жүргүзөт. Акысыз тез линия, пресс-борбор ачылган, окутуучу берүүлөр, фильмдер, телевидениеде роликтер түзүлгөн, сырткы жарнама жайгаштырылган, мектептер жана ЖОЖдор үчүн курстар иштелип чыккан. Программаны киргизүү акыркы жылда эле ички инвесторлордун үлүшүн 60%га

Эгер биз Кыргызстандын экономикасын көтөрөлү, биздин жарандарыбызга татыктуу жашоо деңгээлин камсыздыбыз деген ниетте болсок, анда биз калктын инвестициялык активдүүлүгүн жана каржы жаатындагы билимин жогорулатуу багытында иш алып баруубуз абзел. Бул каражат топтоолорду инвестицияларга айландырып, каржы базарын алда канча жандантат.

Улуу Британия менен Кореяда негизги басым жаштарды окутууга жасалат: мектептерге жана ЖОЖдорго каржы жаатында билим деңгээлин жогорулатуу үчүн атайын программалар киргизилет. Мындан сырткары, ал өлкөлөрдө инвесторлордун активдүүлүгүнүн жогорулашы байкалган.

көбөйтүүгө мүмкүндүк берди.

- Калктын инвестициялык активдүүлүгүн жогорулатуунун мындай программасын биз Кыргызстанда киргизүүнү пландаштырып жатабыз. Азыр бул багытта Мамфинкөзөмөл, ЭЖМ, донорлор менен иш жүргүзүлүүдө. Алардын баары программаны жүзөгө ашырууга кызыкдар. Анын Кыргызстанда киргизилишинен кандай натыйжаларды күтүүгө болот?

- Биринчиден, биздин өлкөдө ички инвесторлордун катмары пайда болот, алар дайыма каржылык базарда иштешет жана аманаттарын экономиканын реалдуу секторуна инвестициялашат. Калктын бакубаттуулугу жогорулайт, себеби инвестициялардын жардамы менен биздин жарандарда кирешенин кошумча булагы пайда болот. Ошондой эле ички карыз алуунун үлүшүнүн көбөйүшү биздин өлкөнүн тышкы карыздарын азайтууга мүмкүндүк берет. Дүйнөнүн бардык цивилизациялуу өлкөлөрүндө дал ушинтишет. Ички ресурстарды тартууга жана өзүбүздүн экономиканы көтөрүүгө мүмкүн болсо, эмне үчүн башка өлкөлөргө биздин эсеби-бизден пайда табууга жол берүү керек?

Аманаттардын экономиканын реалдуу секторуна кайра агымы жүрөт. Ички инвесторлор пайда болгондо, албетте, компаниялар каржылоону фондулук базар аркылуу тартууну каалапшат, анткени ал арзан жана ыңгайлуу ыкма. Банк насыяларынын арзандашы жүрөт, себеби альтернатива пайда болот. Мисал катарында 2002-жылдын тажрыйбасын келтирүүгө болот, ал кезде базарга «Бишкексүт» компаниясы облигацияларын чыгаруу менен кирген. Ошондо насыялык ставкалар 40тан 25%га чейин кулаган.

Фондулук базарга чыгуу компаниядан ачыктыкты жана жарыялуулукту талап кылат. Программаны жүзөгө ашыруунун натыйжасында экономиканын көмүскө секторунун үлүшү азаят. Мунун баары, албетте, ата мекендик өндүрүштүн жана жалпысынан Кыргызстандын экономикасынын өсүшүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

4. Глоссарий

Баалуу кагаз – белгиленген форманы жана милдеттүү реквизиттерди сактоо менен анын ээсинин мүлктүк укуктарын күбөлөндүрүүчү документ. Баалуу кагаздардын түрлөрү: мамлекеттик облигация; облигация; вексель; чек; депозиттик жана сактоо сертификаттары; көрсөтүүчүнүн банктык сактоо китепчеси; акция; приватташтыруучу баалуу кагаздар; баалуу кагаздар жөнүндө мыйзамдар менен же алар тарабынан белгиленген тартипте баалуу кагаздардын катарына киргизилген башка документтер.

Акция – анын кармоочусунун (акционердин) дивиденддер түрүндө акционердик коомдун пайдасынын бир бөлүгүн алууга, акционердик коомдун иштерин башкарууга катышууга жана ал жоюлгандан кийин анын мүлкүнүн бир бөлүгүн алууга укугун күбөлөндүрүүчү эмиссиялык баалуу кагаз. Акциялар жеке таандык, эркин жүгүртүлүүчү же жүгүртүлүүнүн чектелген чөйрөсү менен болушу мүмкүн.

Акционердик капитал - акцияларды жана облигацияларды чыгаруу аркылуу уюшулган акционердик коомдун капиталы. Акционердик капитал – акционердик коомдун менчиги.

Облигация – анын кармоочусунун облигациянын эмитентинен анда көрсөтүлгөн мөөнөттө анын номиналдык наркын же башка мүлктүк эквивалентин алууга укугун күбөлөндүрүүчү эмиссиялык баалуу кагаз. Облигация анын кармоочусуна облигациянын номиналдык наркынын анда бекитилген пайызын же башка мүлктүк эквивалентин алуу укугун берет.

Брокер - кандайдыр бир юридикалык жана физикалык тараптардын, мисалы, сатуучу менен сатып алуучу кардардын ортосундагы карым-катнаштарында ортомчулук милдетти аткаруучу юридикалык же физикалык тарап.

Экинчилик базар - биринчилик базарда мурда жайгаштырылган баалуу кагаздар сатылуучу базар.

Глобалдык сертификаттар - 2002 - баалуу кагаздардын документардык эмес формада бүтүндөй чыгарылышына таризделген документ, ал Улуттук депозитардык системада бул чыгарылыштын баалуу кагаздары менен операцияларды жүргүзүүгө укукту тастыктайт.

Мамлекеттик казыналык милдеттенмелер (МКМ жана РКМ) - аларды кармо-

очулар бюджетке акча каражаттарын салгандыгын күбөлөөчү жана аларга бул кагаздарга ээлик кылган мөөнөт аралыгында белгиленген кирешени алууга укук берүүчү, ыктыярдуу негизде жайгаштырылуучу мамлекеттик баалуу кагаздар.

Мамлекеттик казыналык векселдер жана облигациялар (МКВ жана МКО) -

МКВ - Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын каржылоо жана ал боюнча төлөө мөөнөтү келип калган мамлекеттик карызды кайра каржылоо максатында, 3,6,9 жана 12 ай жүгүртүлүү мөөнөттөрү менен чыгарылуучу дисконттук баалуу кагаздары.

МКО - Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын каржылоо жана ал боюнча төлөө мөөнөтү келип калган мамлекеттик карызды кайра каржылоо максатында, бир жылдан ашуун жүгүртүлүү мөөнөтү менен, үстөк пайыздык киреше (купон) менен чыгарылуучу узак мөөнөттүү баалуу кагаздары.

Дивиденддер - акционерлердин ортосунда алар ээ болгон акциялардын түрлөрүнө жана санына (суммасына) карата жыл сайын бөлүштүрүлүүчү акционердик коомдун кирешесинин бир бөлүгү.

Дисконт - эртеңки күнгө белгиленген нарк менен азыркы мезгилдеги чоңдугунун ортосундагы айырма.

Корпоративдик облигация - жеке менчик ишканаларды каржылоо үчүн чыгарылуучу облигация. Корпоративдик облигациялар боюнча, банктык пайызга салыштырмалуу төмөнүрөөк болгон пайыздык коюмдун эсебинен ишкерлер алуучу киреше.

Биржадагы котировкалар (индекс) - сатуучу же кардар тарабынан сатык же сатып алуу ниети тууралуу жарыяланган товардын наркы (курс, пайыздык коюм).

Номиналдык нарк - эмитент тарабынан белгиленген, жана, адатта, баалуу кагазда же акча белгисинде түздөн-түз белгиленүүчү нарк.

КРУБ ноталары - КРУБ тарабынан акча массасынын түзүлүшүн жана көлөмүн жөнгө салуу үчүн колдонулуучу акча-насыя саясатынын аспабы; жүгүртүлүүчү мөөнөтү 7, 14, 28, 91 жана 182 күнгө барабар дисконттук баалуу кагаздар.

Пайлык инвестициялык фонд - коллективдүү инвестициялардын түрлөрүнүн бири, анын жардамы менен Башкаруучу компаниянын адистери башкарган, көптөгөн инвесторлор бул үчүн атайын түзүлгөн фондго биригүүчү каржылык аспап. Башкаруучу компаниянын кесипкөй менеджерлери фонддун каражаттарын ар кандай баалуу кагаздарга (акцияларга жана облигацияларга) салышат жана инвесторлордун каражаттарынын өсүшү максатында алардын кызыкчылыктарында гана аларды башкарышат.

Фонддордун пайлары - менчик ээсинин пайлык инвестициялык фонддогу үлүшүн, иштөөсүн токтоткондо пайлык инвестициялык фонддун активдерин сатып-өткөрүүдөн алынган акчаларды алууга анын укугун, ошондой эле пайлык фонддордун ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү менен байланышкан башка укуктарды тастыктоочу, жеке таандыктагы эмиссиялык баалуу кагаз.

Биринчилик базар - бир тараптан эмитент же анын буйрутмасы боюнча баалуу кагаздар базарынын кесиптик катышуучусу менен экинчи тараптан инвесторлордун ортосундагы баалуу кагаздарды жайгаштыруу процессиндеги карым-катнаштар.

Портфельдик инвестициялар - баалуу кагаздардын портфели түрүндө түзүлүүчү баалуу кагаздарга болгон инвестициялар. Портфельдик инвестициялар баалуу кагаздарга пассивдик түрдө ээ болот, мисалы, уюмдардын акциялары, облигациялары ж.б., жана ал баалуу кагаздарды чыгарган мекемени башкарууда, инвесторлор тарабынан катышууну камтыбайт.

Каржы аспабы - жүгүртүүгө уруксат берилген каржы базарынын баалуу кагаздары жана башка активдери.

Баалуу кагаздардын эмиссиясы - эмитент тарабынан баалуу кагаздарды жүгүртүүгө чыгаруу.

Эмитент - мыйзам чегинде эмиссиялык баалуу кагаздарды чыгаруучу юридикалык тарап.

«АКШдагы каржылык сабаттуулук» федералдуу программасы абдан чоң популярдуулукка ээ. Анын максаты - өлкө калкына жашоонун бардык заттарында жолуккан каражат тууралуу чечимдерди туура кабыл алууга зарыл болгон практикалык шык менен жөндөмдөр менен тааныштыруу. Аталган программаны ишке ашырууда бийликке банктар жана инвестициялык компаниялар көмөктөшөт. Бул программаны киргизүүнүн натыйжасында, АКШда бүгүнкү күндө калктын 55% инвесторлордун катарын толукташат.

МАМЛЕКЕТТИК КАРЫЗ ЖАНА ДЕФОЛТ*

Мазмуну

1. Мамлекеттик карыз.
2. Тышкы карыз деген эмне?
3. Кыргыз Республикасынын тышкы карызы
4. Россиянын жана Казакстандын тышкы жана ички карыздары
5. Мамлекеттик карызды кайра структуралоонун механизмдери
 - 5.1. «Облигациялар-облигациялар» схемасы.
 - 5.2. «Облигациялар-акциялар» схемасы.
 - 5.3. «Сатып алуу» схемасы.
 - 5.4. «Эсептен чыгаруу» схемасы.
6. Дефолт.
 - 6.1. Дефолт кандайча пайда болот? «Чайнектер» үчүн механизм.
 - 6.2. Дефолттун түрлөрү.
7. Текшерүүчү суроолор.
8. Пайдалуу шилтемелер.
9. Глоссарий.

**Нелли
Симонова,**
«Сенти» каржы-
лык компаниясынын
мүдүрү

Түйүндүү сөздөр:

Насыячылардын Париждик Клубу, насыячылардын Лондондук Клубу, ХИПИК демилгеси, тышкы карыздын туруктуулугу, тышкы карыз боюнча дефолт, карызды кайра түзүү, өлкөнүн төлөө жөндөмдүүлүгү, тышкы карыз, жеңилдетилген насыялар жана заемдор, транш.

1. Мамлекеттик карыз

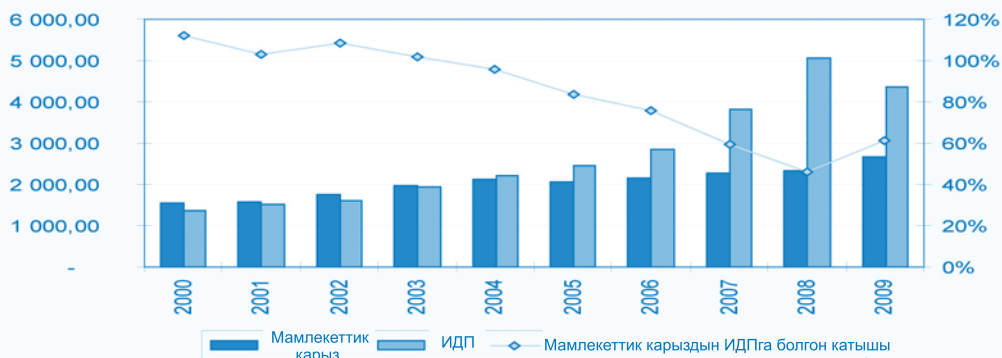
Мамлекеттик карыз – бул мамлекет өз функцияларын аткаруу үчүн алган карыздары. Мамлекеттик карыз эмне үчүн пайда болот? Мамлекеттик чыгымдарга болгон керектөөлөр мамлекеттик кирешелерди алуу мүмкүнчүлүгүнө караганда жогору турат, мында күн сайын жаңы милдеттер жана көйгөйлөр келип чыгат, аларды чечүү үчүн каржылык каражаттар керек, бирок булар мамлекеттик кирешелерди пландоодо алдын ала каралган эмес. Ошондуктан дүйнөнүн бардык мамлекеттери бири-экинчисинен: эл аралык каржы уюмдарынан, өзүнүн калкынан карыздоого аргасыз болушат. Мунун айкын мисалы катары Советтер Союзу Германияга каршы жүргүзгөн Улуу Ата Мекендик согушту айтууга болот. Бул учурда совет мамлекети элге өтүнүч менен кайрылып, коргоо зарылдыгы үчүн карыздык облигацияларды чыгарган. Андан ары да совет өкмөтү элден карыз алуу үчүн такай облигацияларды пайдаланып турган. Ошол эле учурда согушту жүргүзүү үчүн Советтер Союзу антигитлердик коалициянын башка өлкөлөрүнөн акча карызга алган.

Кыргыз Республикасы көз карандысыздык алгандан тартып көбүнчөсүн карыз алып келген жана 2010-жылдын ортосунда өлкөнүн мамлекеттик карызы 2,5 миллиард АКШ долларынан ашкан, анын көлөмү өлкөнүн ички дүң продукциясынын (ИДП) 50 пайыздан көбүн түзгөн. Мында Кыргыз Республикасынын тышкы карызы 2010-жылдын орто ченинде 2,398 млрд. АКШ долларын түзгөн. Кыргызстандын ички карызы ушул эле убакытка карата 188,61 млн. АКШ долларын түзгөн.

Диаграммдан көрүнгөндөй ички карыз тышкы карызга караганда кескин түрдө аз. Бул Кыргыз Республикасынын резиденттеринин кирешесинин төмөнкү деңгээли

* бул бөлүмдү даярдоодо Дамир Эсеналиевдин «Экономикалык темаларды ММҚда чыгаруу» окуу колдонмосунан материалдар колдонулган, Б., 2009.

Тышкы карыз менен ИДПнын көлөмүнүн катышы (млн. АКШ доллары)

2000-2010 жж. Кыргыз Республикасынын тышкы карызы (млн. АКШ доллары)

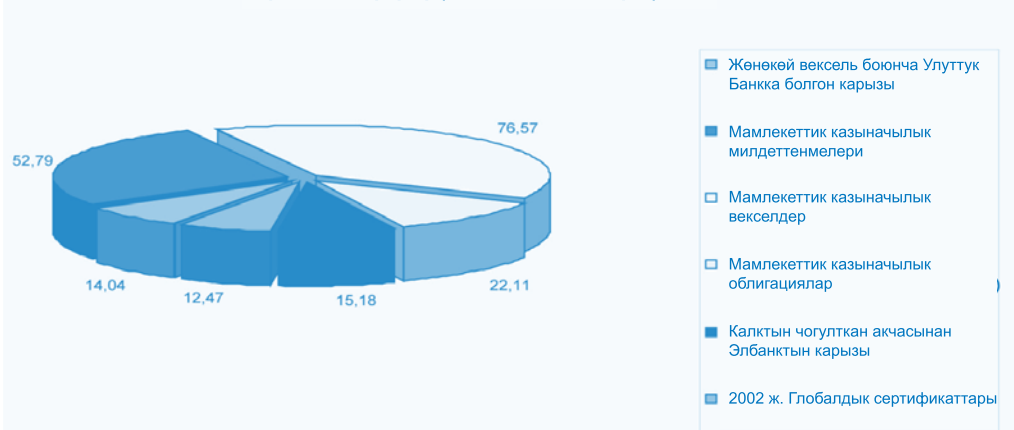
көп убакыт бою ички чоң карыздоого мүмкүндүк бербегени менен, ошол эле учурда эл аралык каржылык уюмдар Кыргызстанга карызга акча берүүгө даяр турганы менен түшүндүрүлөт. Ошентсе да бүтүндөй мамлекеттик карыз тууралуу айткан учурда бүгүнкү күндө өлкөнүн ички карызы эмнелерден тураарын билүү пайдалуу.

Кыргыз Республикасынын ички карызы берилген диаграммада кандай каржылык куралдарда чогулганын «Каржылык каражаттар» главасынан кененирээк окууга болот.

Ички карыздын өзгөрүү динамикасы боюнча төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот. Кескин өсүү 2002-жылга туура келген, анда ички карыз беш миллиард сомго жакында түзгөн, андан кийин акырындык менен төмөндөп, учурда ал 200 миллион АКШ долларынан ашпайт.

Кыргыз Республикасынын ички карызынын түзүмү

Ички карыздын түзүмү (млн. АКШ доллары)

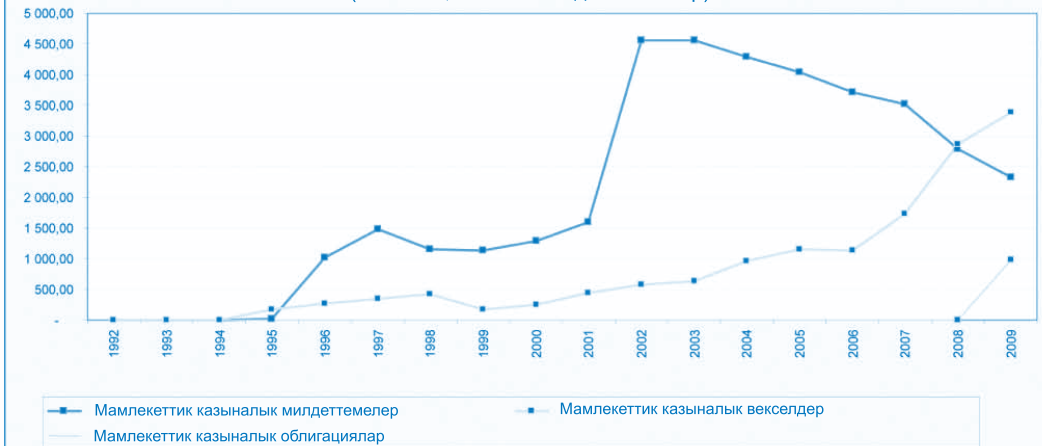
2. Тышкы карыз деген эмне?

Кедейлик – өнүгүп жаткан өлкөлөр үчүн негизги проблема, ал эми жакырчылыктан чыгуу алар үчүн чакырык болуп саналат. Өнүккөн өлкөлөргө салыштырганда бул өлкөлөр

заманбап экономиканын негизги ресурстарына – капитал жана жогорку билимдүү жумушчу күчүнө жарды. Саясий туруктуу эместик, менчикке так эмес укуктар жана акыл калчабай жүргүзүлгөн экономикалык саясат капиталга жана билим берүүгө инвести-

Ички карыздын түзүлүшүндөгү өлчөө динамикасы

(млн. сом, негизги милдеттемелер)

цияларды жогорулатууга көбүнчөсүн жолтоо болот. Андыктан, өнүгүп жаткан өлкөлөр ички инвестицияларды каржылоо үчүн чет өлкөлүк капиталдын агылып келишине өтө көз каранды болушат. Менчик капитал үчүн объективдүү да жана саясий себептер менен да шартталган жагымсыз инвестициялык климаттын шарттарында өнүгүп жаткан көптөгөн өлкөлөрдүн өкмөттөрү үчүн чет өлкөлүк каражаттарды тартуунун негизги жолу башка өлкөлөрдүн өкмөттөрүнөн, эл аралык каржы уюмдарынан жана ири банктардан карыз алуу болуп саналат, бул тышкы карыздын чогулушуна алып келет.

Мамлекеттик тышкы карыз – бул өлкөнүн өкмөтүнүн башка чет өлкөлүк насыя берүүчүлөрдүн алдындагы карызы. Ар бир өлкөнүн кыйла тышкы карызынын болушучурдагы экономикалык турмуштун демейки эле көрүнүшү болуп саналат, анткени өлкөнүн өкмөтүнүн экономикага активдүү катышуусу өз чыгымдарын каржылоо үчүн насыя каражаттарды тартууну талап кылат. Мамлекеттик карыз макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн бири, мамлекеттин экономикалык саясатынын объекти жана аспабы болуп саналат. Карыздын болушу, мамлекеттик чыгымдар кайда багытталганына жана алар канчалык натыйжалуу пайдаланылганына жараша реалдуу, каржылык жана башка секторлорго оң да, терс да таасир тийгизиши мүмкүн. Оң таасири эки башкача көрүнөт: биринчиден, өкмөттө акчасы болот, экинчиден, экономикалык өнүгүүгө түрткү болот. Терс залакасы жекече инвестицияларды сүрүп чыгаруусунан жана карызды кайтаруунун оорчулугунун келечек муунга түшүшү саналат.

Мамлекеттик тышкы карыз өлкөнүн жалпы тышкы карызынын бөлүгү болуп саналат, анын экинчи бөлүгүн жекече сектордун (мисалы, компаниялардын, банктардын) тышкы карыздары түзөт. Өнүгүп жаткан дүйнөнүн чакан өлкөлөрүндө жагымсыз инвестициялык климаттын айынан эреже катары мамлекеттик тышкы карыз басымдуулук кылат, өнүккөн өлкөлөрдө ири компаниялар жана банктар мамлекеттик карыздын көлөмүнөн ашкан каржы каражаттарын тарта алышат. Кыргыз Республикасында мамлекеттик эмес тышкы карыздын көлөмү (кээде кепилденбеген деп аташат) мамлекеттик тышкы карыздын көлөмүнөн ашкан эмес, ал эми 1990-жылдардын ортосунда жекече кепилденбеген карыз 40 пайызга жеткен, эң башкысы бул, «Кумтөр» кенин иштетүү

үчүн коммерциялык насыялардын эсебинен болгон.

Мамлекеттик тышкы карызды талдоого жана бир канча ракурста кароого болот, алардын маанилүүлөрү болуп төмөнкүлөр саналат:

Н а с ы я берүүчүлөрдүн түзүмү, алар төмөнкүдөй бөлүнөт:

- эл аралык каржылык

уюмдар: Дүйнөлүк банк, ЭВФ, Азия өнүктүрүү банкы);

- башка өлкөлөрдүн өкмөттөрү, алардын активдүүлөрү болуп өнүккөн дүйнөнүн өлкөлөрү саналат;
- чет өлкөлүк коммерциялык банктар жана компаниялар.

Карыздардын жеңилдетилүүсү, пайыздык ставка менен, карызды кайтаруунун мөөнөтү менен, карызды алган учурдан тартып биринчи төлөөнүн ортосундагы убакыт (жеңилдетилген убакыт) менен өлчөнөт.

Жеңилдетилгендиктин агрегацияланган индикатору грант-элемент деп аталат, ал жогоруда көрсөтүлгөн бардык параметрлерди эске алат жана, жөнөкөйлөтүп айтканда насыянын канчалык үлүшү грант болуп эсептелгендигинен көрүнөт. 2000-жылдан кийин өлкөнүн тышкы карызы эң өскөн учурунда өкмөт грант-элементи 45 пайыздан кем болбогон карыздарды тартууну белгиледи. Бул саясат көп жылдар бою уланды жана 2005-2007-жылдарга карата тышкы карыздын оорчулугун коопсуздук деңгээлине чейин төмөндөтүүгө шарт түздү. Көбүрөөк жеңилдетилген карыздар эл аралык каржы уюмдары тарабынан кирешесинин деңгээли төмөн туруп, өлкө көп карызга баткан

учурда грант катары же гранттардын жана карыздардын комбинациясы катары берилет.

Тышкы карыздын валюталык структурасы. Карыз алуулар бир-эки валютада концентрацияланган учурда өлкө алмаштыруу курсунун коркунучуна (тобокелчилигине) туш келет. Тышкы карыздын статистикалык эсеби адатта АКШ долларында жүргүзүлсө да, карыз берүүчүлөр жана алуучулар өзүлөрүнүн активдерин жана милдеттенмелерин адатта бир нече валютада, же алардын ар бири өзүнүн салмагына ээ, валюталардын композитинде ЭВФдан карыздоонун атайын укугу катары (СПЗ-КАУ) диверсификациялоого аракеттенишет. КАУ-бул валюта, ал төрт жетектөөчү валютадан (АКШ доллары, евро, йена, британдык фунт) турат. Бул төрт валюта бири экинчисине карата кымбаттап, же арзандап турганына байланыштуу, КАУ мүмкүн болуучу жоготууларды нейтралдаштырууга жол ачат. Экинчи жагынан, валюталык тобокелчиликтен оолактоо үчүн карыз-өлкөлөр өзүлөрүнүн эл аралык резервдерин тышкы карыздын валюталык түзүмү менен шайкеш кармоого умтулушат.

Карыздардын мөөнөттүүлүгү. Карыз кыска мөөнөттүү (эреже катары, бир жылга чейин) же узак мөөнөттүү (бир нече жылдардан ондогон жылдарга чейин) болушу мүмкүн. Карызды төлөөнүн мөөнөтү канчалык узак болсо, өлкө тартылган ресурстарды ошончолук толугураак колдоно алат жана карыздарды кечирээк мөөнөттө, бюджеттин кирешеси жогору болгондо төлөй алышат.

3. Кыргыз Республикасынын тышкы карызы

2001-жылы сентябрда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана мамлекеттик эмес тышкы карызы жөнүндө» мыйзамы тышкы карызды башкаруунун принциптерин калыптандыруучу башкы ченемдик документ болуп саналат.

Бул мыйзамга ылайык Каржы министрлиги мамлекеттик карызды башкарууга, жаңы карыздарды алып келүүгө жана өкмөттүн капиталдигин берүүгө жооптуу болгон өкмөттүн жападан жалгыз агенттиги болуп саналат.

Кыргыз Республикасында кез карандысыздыктын алгачкы жылдарынан тартып эле тышкы жардам социалдык-экономикалык реформаларды жүргүзүүдө жана экономиканы модернизациялоодо чоң мааниге ээ болгон. Тышкы жардам негизинен төмөнкүлөр катары берилген:

- бюджетти колдоого (программалык насыялар жана гранттар) жана улуттук валютанын наркын коргоого насыялар жана гранттар;
- инвестициялык долбоорлорго насыялар жана гранттар;
- өкмөттүн потенциалын жогорулатуу үчүн техникалык жардам;
- азык-түлүктүк жардам жана өзгөчө кырдаалдарды жоюу үчүн жардам.

Өткөөл мезгилдин башталышында бюджеттин таңкыстыгын каржылоонун негизги булактары болуп эл аралык уюмдардан жана башка өлкөлөрдүн өкмөттөрүнүн насыялары жана гранттары эсептелген.

Алгачкы жылдарда тышкы карыздын кыйла бөлүгүн Россия, Өзбекстан жана мурдагы Советтер Союзунун башка өлкөлөрү менен сооданын карызы түзгөн, алар насыяларга айланган. Кез карандысыздыктын алгачкы жылдарында карыз алуунун тажрыйбасынын жоктугу, мамлекеттик карыздын баарысынын жеңилдетилбеген шартта алынуусуна алып келген. Салыштыруу үчүн, 2003-жылы жеңилдетилбеген карыздын үлүшү мамлекеттик тышкы карыздын жалпы көлөмүнүн болгону төрттөн бирин түзгөн.

Алгачкы жылдары өлкө менчиктештирүү, жер реформасы, каржылык сектордун реформасы сыяктуу ири масштабдуу экономикалык реформаларды жүргүзүү үчүн карыздар активдүү алынган, ошондой эле тийиштүү түрдө эл аралык жардамдын көпчүлүк бөлүгүн программалык насыялар жана гранттар түзгөн. Негизинен бюджеттин таңкыстыгын каржылоого жана структуралык кайра түзүүлөрдү колдоого, уюштурууларга багытталган программалык жардам каржылык стабилизацияга жана инфляциянын темпин төмөндөтүүгө шарт түзгөн. Транспорт, телекоммуникация жана энергетика секторлорунда ири инвестициялык долбоорлор башталган. Ошентип, 1993-жылдан тартып жылына орточо 200 млн. АКШ долларын карыздоо менен өлкөнүн өкмөтү сырткы карызга батып калган, ал 1998-жылы 1 млрд. АКШ долларынан ашкан.

Ошол эле учурда турукташтыруу боюнча иш-чаралар 1996-жылы өлкөдө экономикалык өсүүнү жандандыруу үчүн (өзгөчө инфляцияны төмөндөтүү үчүн) чечүүчү мааниге ээ болгон. Тышкы жардамдын көпчүлүк бөлүгү институционалдык чөйрөнү

Өтмө периоддун эң башында өлкө бюджетинин дефицитин каржылоо булактары болуп эл аралык каржы уюмдарынан жана башка өлкөлөрдүн өкмөттөрү тарабынан каралган насыялар жана гранттар болгон. Карыз алып туруу тажрыйбасы жок болгондуктан, бул өлкөнүн көз канадысыздыгынын биринчи жылдарында мамлекеттин дээрлик бардык карыздары жеңилдетилбеген шарттар менен алынган. 1993-жылдан тарта жылына орто эсеп менен 200 млн. АКШ доллар карыз алып отуруп, өлкө өкмөтү 1998-жылга карата 1 млрд. АКШ долларынан ашыкча тышкы карызга ээ болуп отуруп калды.

жана өндүрүштүк жана социалдык инфраструктураны узак мөөнөттүү өнүктүрүүнүн проблемаларын чечүүгө багытталган. Демек, экономикалык натыйжаны бир нече жылдардан кийин гана байкоого болот.

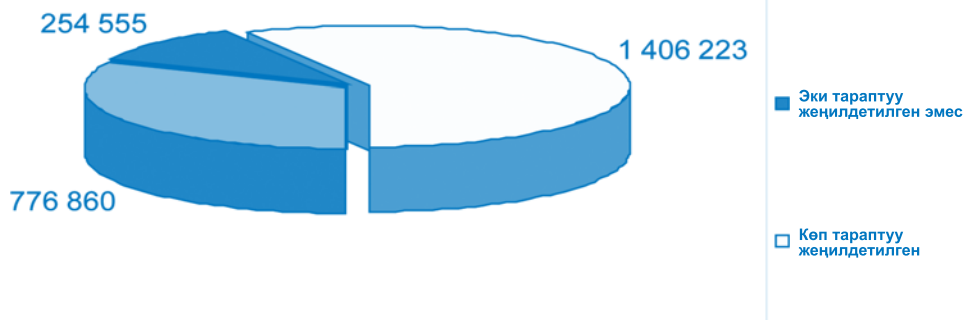
1998-жылдагы каржылык кризис жана андан кийинки сомдун долларга карата баасынын төмөндөөсү карыздык көрсөткүчтөрдүн кескин начарлоосуна алып келди, анткени мамлекеттик тышкы карыз 1999-2000-жылдардагы өлкөнүн ИДПсынан ашып түшкөн. Тышкы карызды тейлөөдөн келип чыккан проблемалар өлкөнүн өкмөтүн 2002-жылы карызды жеңилдетүү үчүн Париж клубуна кайрылууга аргасыз кылды. Өлкө сүйлөшүүнүн эки этабын өттү. Бул Париж клубунун насыя берүүчүлөрүнө оорчулукту алып салууга, узартылган график менен карыздарды төлөө жана алардын айрымдарынан карыздарды кечүүгө шарт түздү. 2006-жылы Кыргызстан Бүткүл дүйнөлүк банктын жана ЭВФнын ХИПИК демилгесинин алкагында карызды эсептен чыгарууга боло турган өлкөлөрдүн тизмесине киргизилген, бирок узакка созулган коомдук кызуу талкуулардан кийин, өкмөт бул демилгеге кирбөөнү чечти. Бул демилгеге кирип, энергетика, тоо-кен өндүрүүдө реформаларды жүргүзүп, дагы башка бир катар шарттарды аткарса, анда Кыргызстан 800 млн. АКШ долларына жакын карызды эсептен чыгарып салууга жетишмек.

Ошентип, 2007-жылдын аягында мамлекеттик тышкы карыз 2 млрд. доллардан ашуун сумманы түзгөн, анын 87 пайызы жеңилдетилген негизде алынган эле. Кыргыз Республикасынын негизги насыя берүүчүлөрү болуп Бүткүл дүйнөлүк банк, Азия өнүктүрүү банкы, Япония, Россия жана ЭВФ саналат.

Учурда өлкө каражаттарды кадимки шарттар менен да, жеңилдетилген түрдө да тартуу менен тышкы булактардан колдонууну улантууда. Ошону менен бирге карыз алуулардын өсүүсү көрсөтүлгөн графиктен Кыргызстан тейлөө боюнча милдеттенмелерге ээ экендигин көрөбүз. Көрсөткүчтөр канчалык жогору болсо, өлкө негизги карыз жана пайыздар боюнча төлөөгө тийиштиги көрүнөт.

Кыргыз Республикасынын тышкы карызынын түзүмү

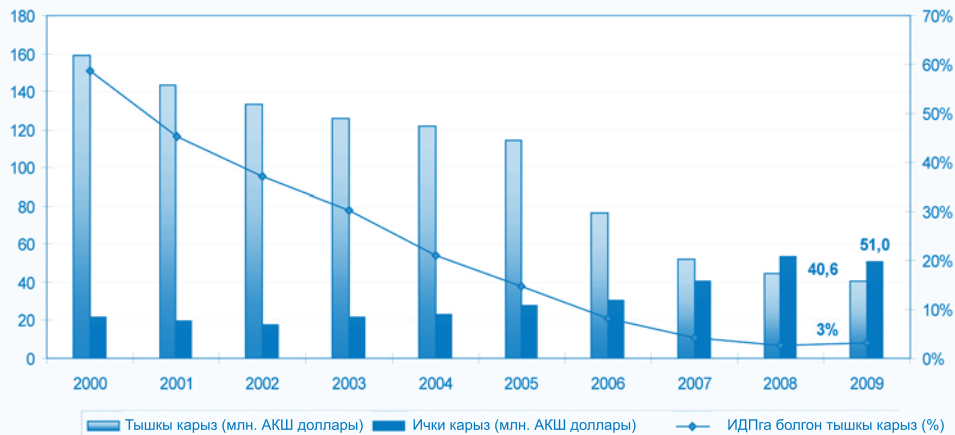
(миң АКШ доллары, шарттуу милдеттенмелерди жана көп тараптуу жеңилдетилген эмес милдеттенмелерди кошпогондо)

4. Россиянын жана Казакстандын ички жана тышкы карыздары

2004-2008-жылдарда нефтиге дүйнөлүк баанын өсүүсүнө байланыштуу Россия нефтини экспорттоонун натыйжасында анын мамлекеттик карызы бир топ кыскарган. Көпкө созулган сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында 2006-жылдын аягында Россия Париж клубунун насыялары боюнча мөөнөтүнөн мурда 22,5 млрд. доллар төлөгөн. Андан кийин тышкы карыз төмөндөө тенденциясына өтүп, ички карыз, тескерисинче, өсө баштаган, ошентип 2009-жылы Россия бюджеттин чоң бөлүгүн ички карыздын

Россия Федерациясынын тышкы карызы

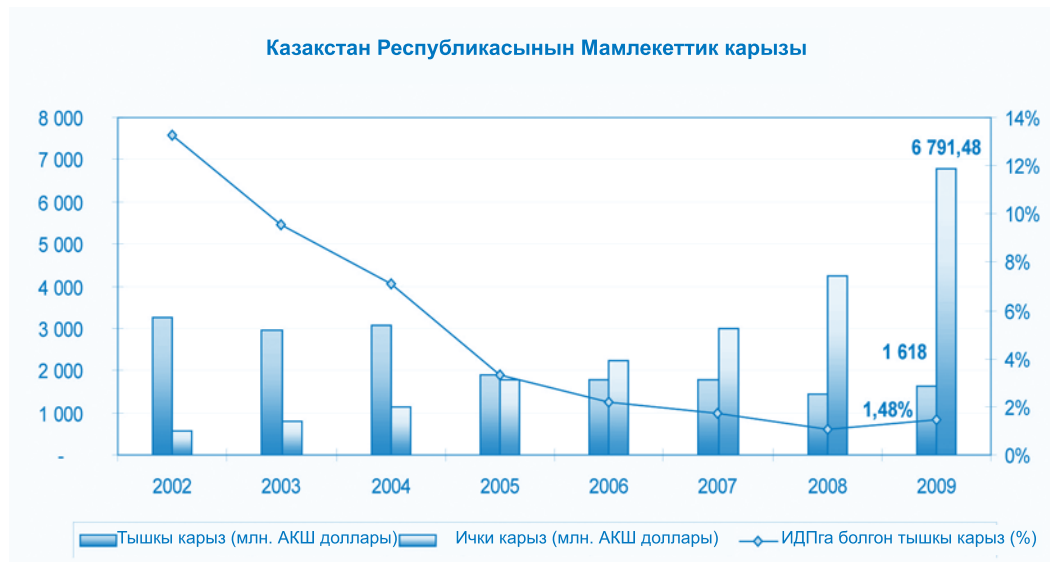

эсебинен каржылаган. Бул факт да бүтүндөй алганда өлкөнүн экономикасына жагымдуу шарт түзөт, эгер мурда өлкөнүн кирешелери чыгашалары менен бирге чет өлкөлөрдөн алынган тышкы карызды тейлөөгө кетсе, азыр кирешелер өлкө ичинде бөлүштүрүлөт.

1992-жылы Казакстандын мурдагы СССРден мураска калган тышкы карызы 3,2 млрд. АКШ долларын түзгөн. 1993-жылдын аягында Россия Федерациясы менен «нөлдүк вариант» менен макулдашууга кол койгондон кийин, ал Казакстандын мурдагы СССРдин тышкы карызындагы үлүштүк карызынын маселесин жана карыздын бөлүгүн мамлекеттик карызга кайра тариздөө маселесин жөнгө салган, натыйжада Казакстандын тышкы карызы 1,9 млрд. АКШ долларын түзгөн. Бул карыз экспорттук мүмкүнчүлүктөрү зор болгон Казакстан Республикасы үчүн анча чоң эмес. Графиктен көрүнүп тургандай, 2002-жылдан тартып тышкы карыздын ИДПга болгон катышы 13%ды түзгөн жана 2008-жылга чейин азаюу тенденциясында болгон, 2009-жылы 1,48%ды түзгөн. Ошондой эле Казакстандын өкмөтү каржылоо үчүн өлкөнүн ички ресурстарын активдүү колдонуп жатканын көрөбүз. Ички ресурстарды колдонуу өлкөнүн өзүнүн байышына алып келет. Ал эми тыштан карыз алуулар, болочок мунга жүктөлбөстөн убактылуу колдонууга алынышы керек. Ошентип, өсүп бараткан карыздардын проблемасын чечүүнүн зарылдыгы бар.

5. Мамлекеттик карызды кайра структуралоонун механизмдери

2006-жылы Кыргызстан Бүткүл дүйнөлүк банктын жана ЭВФнын ХИПИК демилгесинин алкагында карызды эсептен чыгарууга боло турган өлкөлөрдүн тизмесине киргизилген, бирок узакка созулган коомдук кызуу талкуулардан кийин, өкмөт бул демилгеге кирбөөнү чечти. Бул демилгеге кирип, энергетика, тоо кен өндүрүүдө реформаларды жүргүзүп, дагы башка бир катар шарттарды аткарса, анда Кыргызстан 800 млн. АКШ долларына жакын карызды эсептен чыгарып салууга жетишмек.

Дүйнөлүк тажрыйбада суверендүү карызды кайра структуралоонун төрт негизги схемасы бар:

- 1) карыздык бир милдеттенмени башкаларына алмаштыруу («облигациялар-облигациялар» схемасы);
- 2) карыздык милдеттенмелерди мамлекеттик менчиктештирүү программасынын алкагында акцияларга алмаштыруу («облигациялар-акциялар» схемасы);
- 3) карыздык милдеттенмелерди дисконт менен мөөнөтү аяктаганга чейин сатып алуу («төлөп кайта алуу» схемасы);
- 4) карыздык милдеттенменин бөлүгүн эсептен чыгарып таштоо.

5.1. «Облигациялар-облигациялар» схемасы

Соңку он жылдыкта карыздарды кайра структуралоонун эң жайылтылган схемасы «проблемалуу» карыздык милдеттенмелерди жаңыларына алмаштыруу болуп саналат. Мындай бүтүмдөрдү жүргүзүүнүн эң жайылтылган ыкмасы Брединин планы деп аталат. Бул схеманы тигил же бул өлкөдө ишке ашыруунун негизи – бул мамлекеттин экономикалык аракеттеринин планын ЭВФ менен макулдашуусу эсептелет (адатта бул Structural Adjustment Program деп аталат).

Ошентип, жалпы жонунан «Бредин планы» төмөнкүдөй көрүнөт: өзүнүн улуттук карызын кайра структуралоого ниеттенген өлкөнүн өкмөтү ЭВФ менен белгилүү бир келишимдерге жетишет жана фонд менен биргеликте экономиканы структуралык кайра

куруу программасын иштеп чыгат, ал программа өлкөгө жаңы насыялык ресурстарды берүүнү өз ичине камтыйт. Бул программа турмушка ийгиликтүү аша баштагандан кийин аларда болгон кыска жана орто мөөнөттүү карыздык милдеттенмелерди «Чоң жетилик» мамлекеттеринин биринин валютасында болгон, US T-Bills менен жарым жартылай камсыздалган узак мөөнөттүү баалуу кагаздарга алмаштыруу инвесторлорго сунушталат. Мында карыздын бөлүгү (20дан 50%га чейин) эсептен чыгарылат.

Алмаштыруу вариантынын сунушталган мындай түрү көздөгөн максаттары (карызды «узартуудан» башка ар кайсы учурда) жетишерлик көрүнүп турат. Биринчи учурда – бул мамлекеттик карызды анын «тышкы» бөлүгүнүн пайдасына кайра структуралоо, ал белгилүү этапта өкмөттүн кызыкчылыктарына жооп берет, муну менен инвесторлорго «курстун» тобокелчилигинен оолактоого шарт түзөт. Экинчи учурда – монетардык бийликтер тышкы карыздын гана структурасын өзгөртөт; инвесторлор мында аларда болгон карыздык милдеттенмелерди көбүрөөк кирешелүү, бирок тобокелчилиги көбүрөөк (узак мөөнөткө айлануунун айынан, кээде камсыз кылуунун жоктугунан улам) каражаттарына алмаштырууга мүмкүнчүлүк алышат.

5.2. «Облигациялар-акциялар» схемасы

Карыздык милдеттенмелерди мамлекеттик менчиктештирүү программасынын алкактарында акцияларга алмаштыруу («облигациялар-акциялар» схемасы) – бул мамлекеттик карызды кыскартуунун формасы. Белгилеп коюучу нерсе, мындай схема инвесторлордун өтө спецификалуу категориясына эсептелген - биринчи кезекте аны колдонууда инвесторлордун активдеринин түзүмү сапаттык жагынан өзгөрөт. Карыздык милдеттенмелер принципалдуу башка каржылык каражат – акцияларга алмашылат, алар инвесторлордун бекитилген өлчөмдө киреше алуусун карабайт. Бул операциянын натыйжасында мамлекеттин утушу көз көрүнөө: мамлекеттик менчиктин бөлүгүн алгылыктуу шартта сатуудан карыз кыскарат.

5.3. «Сатып алуу» схемасы

Мамлекеттик карызды кайра структуралоонун эң демократиялуу (базардык) схемасы болуп, албетте «сатып алуу» саналат. Техникалык жагынан бул схема ишке ашыруунун эки вариантын карайт. Алардын биринчиси мамлекеттин тескөөчү каржылык органы баалуу кагаздарды кармоочуларга кайрылып, аларга тийиштүү болгон облигацияларды кандайдыр бир белгиленген баада сатып алууну сунуштайт, мында бул кагаздар менен соода жүргүзүү бир топ убакытка чейин токтото турулат. Эреже катары, бул сунуш карызды кайра структуралоонун «облигациялар-облигациялар» схемасы менен коштолот. Мындай операциянын мисалы болуп, Аргентина өкмөтүнүн облигацияларынын эки жолку чыгарылышын Pro1 (песо менен номиналданган, купон- жылдык 3,69%) жана Pro2 (АКШ долларында, купон – бир айлык LIBOR) «сатып алуу» жөнүндөгү 1997-жылдагы сунушу эсептелет, алар 2007-жылы төлөнүп берилиши керек болчу. Бул кагаздарды кармоочулар өзүлөрүнүн купондук жылдык кирешеси 9,75% болгон 30 жылдык валюталык облигацияларын же алмаштыруулары керек эле, же аларды тастыкталган белгилүү баага сатышы керек болчу.

Аргентина кагаздарды алдын ала төлөп берүү жөнүндөгү мындай вариантты сунуштоо менен белгилүү салыктык киреше алды: инвесторлордун Pro1 жана Pro2 облигацияларын мисалы, ар бир чыгарылышын 1 млрд. доллар суммага алмаштыруу федералдык бюджеттин чыгашаларын келерки беш жылда 400 млн. АКШ долларынан ашуун кыскартууга алып келмек. Инвесторлор өз кезегинде көбүрөөк кирешелүү каржылык чынында «узун» аспапка ээ болушмак. Анан калса Pro1 облигацияларынын кармоочулары улуттук валютада номиналданган баалуу кагаздарды АКШ долларында белгиленген карыздык милдеттенмелерге конвертирлей алышмак. Мындан башка да аргентиналык облигациялар базарынан кетүүнү каалаган инвесторлордун бөлүгү муну өтө кыска мөөнөттө базардык коркунучсуз жасай алышмак.

Экинчи варианты монетардык бийлик аталгандардын ачык базардагы операциясы, тескөөчү органдар (аффилирленген структуралар аркылуу) базардык жагымдуу кырдаалдан пайдаланышып, экинчи рыноктон облигацияларды сатып алышат. Мында алар аларды мөөнөтүнөн мурда төлөп эле тим болушпастан, андан ары соода пайдасын алуу үчүн колдоно алышат. Бирок мындай тажрыйба, өзгөчө ал ыкма чет өлкөлүк валютада номиналданган карыздык милдеттенмелерге карата колдонулса, эл аралык насыя берүүчү мамлекеттер тарабынан колдоого алынбайт, анткени өлкө тарабынан алынган карыздар мамлекеттик карыз базарында интервенция жүргүзүү үчүн эмес, эреже катары экономиканын реалдуу секторун колдоого багытталган. Бүтүндөй алганда мындай операциялар көптөгөн эксперттердин ою бо-

Азыркы учурда карызды эсептен чыгарууга талапкерлер катары көбүнчөсүн африкалык (Нигер, Чад ж.б.), ошондой эле латынамерикалык айрым (Никарагуа, Гондурас, Боливия) жана азиялык (Вьетнам) өлкөлөр турушат. Постсоветтик айдыңда мындай категорияга жакыныраак болуп Грузия жана Тажикстан турат.

юнча, карыздык милдеттенмелерди чыгаруу идеясын жоко чыгарат жана мамлекеттин ойлонулбаган экономикалык саясатын күбөлөп турат. Ошону менен бирге мамлекеттик карыз базарын жөнгө салуунун мындай түрүнүн зарылдыгын толугу менен танууга болбойт.

5.4. «Эсептен чыгарып салуу» схемасы

Мамлекеттик карызды (биринчи кезекте тышкы) кайра структуралоонун дагы бир варианты аны жарым жартылай, же бүтүндөй бойдон кайтарымсыз эсептен чыгарып салуу болуп саналат. Мындай тажрыйба мисалы карыз берүүчүлөрдүн Париж клубу тарабынан дүйнөнүн жакыр өлкөлөрүнө карата колдонулат.

Бул вариант карызды эсептен чыгарып салуу үчүн талапкерлерди талдоонун жетишерлик катуу шарттарын карайт. Көрсөтүлгөн процедура үчүн бир нече критерийлер бар. Мисалы, дүйнөнүн өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрүнүн неополитандык макулдашуусуна ылайык эсептен чыгарып салууга талапкер-өлкө төмөнкү эки шарттын бирин канааттандырышы керек: ИДП калктын ар бир адамына эсептегенде жыл ичинде 500 АКШ долларын түзүшү керек, же келтирилген жылдык карыздын наркына карата экспорттун көлөмү 350%дан ашышы керек. Мындан сырткары, мындай өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүү программасы ЭВФ жана карыз берүүчүлөрдүн Париж клубу менен үч жыл бою макулдашылышы керек жана карыздын башка категорияларын кайра структуралоо боюнча алардын өкмөтү тарабынан негизги насыя берүүчүлөр менен консенсуска жетишилиши керек.

Мындай шарттардын баарысын аткарган учурда мамлекет өзүнүн тышкы карызынын 67%ын эсептен чыгарууга жетише алат. Кошумча критерийлер катары төмөнкү көрсөткүчтөр колдонулушу мүмкүн: карыздын келтирилген наркы салыктык жыйымдардан 280%га ашык болушу керек. ИДПнын жылдык экспортуна карата 40%дан ашык; салыктык жыйымдардын

ИДПга катышы 20%дан ашуун болушу керек. Карызды тездетилген тартипте эсептен чыгаруунун кошумча шарты дүйнөлүк товар базарындагы абал болушу мүмкүн. Мисалы, өлкөнүн экономикасы табигый ресурстардын эки же үч түрүн экспорттоого кыйла көз каранды болот, мисалы ал ресурстардын баасы тарыхта эң төмөнкү баада болсо, анда мамлекет өзүнүн карызын эсептен чыгаруунун шарттарын бир

кыйла жакшыртууга жетише алат. Тигил же бул факторлордун аракеттери карыздык оорчулукту анын баштапкы көлөмүнөн дээрлик 80%га чейин азайтуу мүмкүнчүлүгүн шарттайт.

Ошону менен бирге эсептен чыгарып салуулар карыз берүүчү-мамлекеттер тарабынан болуучу, эч кандай глобалдык саясий кызыкчылыкты көздөбөгөн белгилүү тоскоолдуктарга туш келет. Андай мамлекеттердин катарына, мисалы Нидерланддар жана Скандинавия өлкөлөрү кирет. Мындай мамлекеттер үчүн негизги артыкчылык катары мындай акцияларды өткөрүүдөн максималдуу экономикалык пайда алуу болуп саналат. Ошондуктан ар бир өлкө менен болгон учур тыкыр үйрөнүлөт, ал эми карызды эсептен чыгарып салуу жараяны бир топ жай жүрөт.

Азыркы учурда карызды эсептен чыгарууга талапкерлер катары көбүнчөсүн африкалык (Нигер, Чад ж.б.), ошондой эле латынамерикалык айрым (Никарагуа, Гондурас, Боливия) жана азиялык (Вьетнам) өлкөлөр турушат. Постсоветтик айдында мындай категорияга жакыныраак болуп Грузия жана Тажикистан турат.

Бүтүндөй алганда тышкы карыздын өсүшү аны жана пайыздарды төлөө үчүн капиталдын сыртка агылышына эле алып келбестен, ошондой эле карыздын оорчулугу өлкөнүн экономикасы үчүн көтөрө алгыс болуп, экономикалык өсүш милдеттенмелер боюнча төлөмдөрдүн көлөмүнөн төмөндөйт. Мындай учурда түзүлгөн карыздык макул-

Жаңы мезгилде акча-кредиттик мамилелер мамлекеттер аралык деңгээлдеги нормативдик актылар менен «жабылып» калгандыктан, өкмөттөрдүн «төлөө дисциплинасы» байкаларлык жакшырды. Бирок бул кылым да мамлекеттик карыздарды кайтарып бербеген учурларга бай, жана мындай карыздарды кайтарбагандардын тизмесинде жалаң эле жакыр мамлекеттер эмес болучу.

дашууларды кайра кароо зарылдыгы келип чыгат, ал дефолтко алып келиши мүмкүн.

6. Дефолт

Дефолт – бул карыз ээсинин карызкордун алдындагы төлөм милдеттенмелеринин бузулушу, карыз милдеттенмелери боюнча өз убагында төлөмдөрдү жүргүзүүгө же карыз алуу келишиминин башка шарттарын аткарууга жөндөмсүздүгү. Сөздүн кеңири маанисинде бул термин менен карыздык милдеттенмелерден ар кандай баш тартуу (б.а. «кудуретсиздик» түшүнүгүнүн синоними), бирок, эреже катары аны тар маанисинде, борбордук өкмөттүн же муниципалдык бийликтердин өз карыздарынан баш тартуусу катары маанисинде колдонушат.

Дефолттор ар кандай себептерден улам келип чыккан – жалаң экономикалык, карыз алган иш жүзүндө төлөм жүргүзө албоодон тартып, саясий себептерге чейин, мисалы алдуусу алсызга төлөбөй коюусу же жаңы өкмөт мурдагы жетекчилик тарабынан алынган карызды төлөөдөн баш тартуусу.

Жаңы мезгилде насыялык-акча мамилелери мамлекеттер аралык деңгээлдеги ченемдик актылар менен «коштолду», мына ошондуктан өкмөттөрдүн «төлөм тартиби» олуттуу жакшырды. Бирок бул доор да мамлекеттик карыздарды кайтарбоонун учурларына бай, болгондо да эң кембагал эмес өлкөлөр тарабынан төлөбөй коюу учурларына ээ.

XX кылымдын аягында кедей жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн карыздары боюнча дефолттор көбөйгөн, мында алардын бюджеттери жыйналып калган олчойгон карыздарды камсыздоого күчү жетпей калган. Мисалы, 1990-жылдары эле 12 өлкө, анын ичинде Ангола (1992–1997-жж.), Аргентина жана Бразилия (1986–1990-жж.), Венесуэла (1995–1998-жж.), Хорватия (1993–1996-жж.), Шри-Ланка (1996-ж.). улуттук валюталарда дефолт жарыялаган. Эң кыйратуучу дефолт Аргентинада болду, ал бир канча өкмөттөрдүн алмашуусуна, бул өлкөнүн шаарларындагы талкалоолорго жана маордерчулукка алып келди. 1998-жылы өткөөл экономикадагы өлкөлөр - Россия жана Украина дефолт жарыялашты.

6.1. Дефолт кантип келип чыгат? «Чайниктер» үчүн механизм

Жалпысынан айтканда дефолт эл аралык насыялоонун азыркы түзүлүшүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Эгемендүү өлкөлөрдүн өнүгүүсүнүн ар кандай деңгээлдери бирөөлөрүн ашыкча капиталды жайгаштыруунун жолдорун табууга түртсө, экинчилерин зарыл болгон карызды тартуу үчүн талыкпаган аракеттерди көрүүгө мажбурлайт. Дефолтторду жарыялоонун жыштыгы, экономикалык көрсөткүчтөрдүн абсолюттук көпчүлүгү да белгилүү циклдык динамикага ээ болот. Дефолттордун жалпы дүйнөлүк масштабдагы кескин секириги принцибинде эл аралык каржылык колдоонун тутумунун жардамында түзөтүүгө жатат. Циклдерди жумшартууга болот. Бирок талашсыз нерсе бирөө - өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүндө бир кылка эместик сакталган учурда азыраак өнүккөн өлкөлөрдү насыялоо дефолт коркунучу менен коштолот.

Эгемендүү өлкөлөрдүн өзүлөрү төлөй албаган чоң карыздарынын болушу дүйнөлүк базарда карыз алуунун механизминин бир топ жөнөкөйлүгүнөн улам келип чыгат, анда негизги насыя берүүчүлөр болуп бай мамлекеттердин финансисттери чыгышат. Дал ушул жагдай учурдагы дефолттордун механизминин «күнөөкөрлөрү» көбүнчөсүн өнүккөн өлкөлөр болсо керек деген ойго түртөт. Мында жан дили менен карыз ала беришкен, бирок аны натыйжалуу иштете алышпастан «көрүнгөнгө карыздарын кечкен» карыз алуучулардын да күнөөсү аз эмес.

Карыз мамлекетти дефолтко алып келүүчү механизмдин өзү «самын көбүктөрүнүн» өсүшүнө жана жарылышына көбүрөөк окшош.

Циклдин биринчи этабында карыз алган мамлекеттин өкмөтү дүйнөлүк каржылык булактарга Эл аралык валюта фонду (ЭВФ), Дүйнөлүк банк(ДБ), Париж клубу жана өнүккөн өлкөлөрдүн ири жеке менчик банктарынын булактарына салыштырмалуу оңой эле жетишет. ЭВФтин эксперттери муктаж болгон өлкөлөргө инвесторлорду тартып келүү максатында насыя үчүн жогорку пайызды убада кылууну сунуштайт. Чоң пайданын күтүлүшү чындыгында «кызылдай» акчаларды - кирешелүү кыска мөөнөттүү салымдарды издөөдө акчаны бүтүндөй дүйнөгө оңой которуучу эл аралык чайкоочуларды өзүнө тартат. Алар бул өлкөлөрдүн өкмөттөрү тарабынан чыгарылган мамлекеттик баалуу кагаздарды кызыгуу менен сатып алышат. Артта калган өлкөлөрдүн экономикасына ири каражаттарды салуу эреже катары, кыска мөөнөттүү оң натыйжаларды берет, бул улуттук элитаны оң жолдо экендигине ынандырат. Мында мамлекетке

каржылык оор жүктү жүктөп коюуда, жогорку чиновниктердин өзүлөрүнүн кара өзгөй максаттары болушу да мүмкүндүгүн белгилебей коюуга болбойт. Көпчүлүк учурларда карыздалган каражаттардын белгилүү бөлүгү реалдуу экономикага жетпей эле, мамлекеттик чиновниктердин банктык жекече эсептерине түшүп калат.

Учурдагы карыздарды төлөө убагы келгенде, мамлекет өз каражаттарынын эсебинен анын айрым бөлүгүн гана төлөй алат. Ал ички жана тышкы рыноктордон кайрадан акча тартууга аргасыз болот. Көп эмес өлкөлөр гана мындай процессте өзүнүн карыздарын стабилдештире же азайта алат, бирок көпчүлүк учурда мамлекеттик карыз көбөйө баштайт.

Акчаны кайтаруунун реалдуу булагын көрсөтүү менен өлкөнүн экономикасы жаман эмес темпте өсүп жаткан учурда, насыя берүүчүлөр өлкөгө улам жаңы насыяларды астейдил берип турушат. Бирок экономикалык же саясий стабилдүү эместиктин биринчи белгилери көрүнгөндө эле карыз алуунун механизми бир орундан козгобой баштайт. Карызга акча берүүнү каалоочулар азайгандан азайып, насыялар боюнча пайыздар көп болот. Карыздар кар көчкү сыяктуу өсө баштайт. Дефолттун спиралы иш жүзүндө буралып, өлкөнүн төлөөгө жөндөмсүздүгүнө жетүүсү убакыттын эле маселеси болуп калат.

Мындай учурларда ЭВФ тарабынан берилүүчү экстрендик каржылык жардам убактылуу эле куткарат. Карыз алуучуга кризисте болтурбоо максатында реалдуу жардамдан тышкары, ЭВФ өзүнүн аракеттери менен ири жеке капиталга («кызылдай» акчалуу чайкоочуларга) көйгөйлүү базардан кетүүгө убакыт берет. Ошентип, «акыл-эстүү» капиталист, өзүнүн негизги каражаттарын коркунучтуу базардан өз убагында алып кетүү менен, дефолт келип чыккан шартта деле утушта калат. Ал алынган пайыздык төлөмдөрдүн эсебинен жана карыздык милдеттенмелерди сатуудан улам олчойгон пайда алууга үлгүрөт.

Адатта соңку чекитти карыздоолордун ошол эле эркин базары коет, ал циклдын баштапкы этабында өлкөнүн карыз алуусуна түрткөн болчу. Ушул мамлекетке атүгүл жогору пайыз менен да эч ким карыз бергиси келбеген учур келип жетет. Карызды кайра каржылоо үчүн каражаттары жок калгандыктан, өкмөт дефолт жарыялайт.

Дефолттун келиши менен карыздык «көбүк» жарылат. Андан кийинки карызды кайра структуралоо анын бөлүгүн эсептен чыгарууга алып келет, демек, бул милдеттенмелерди жогорку баада сатып алгандар үчүн жана өз убагында кайра сата албагандар үчүн ири жоготууларга алып келет. Ушуну менен дефолттун циклы аяктайт.

Соңку ири дефолттор дал ушундай сценарий менен – таиланддык 1997-ж., россиялык 1998-ж. жана аргентиналык 2001-ж. болгон.

Дефолттун мындай циклдары бир нече ирет кайталанышы мүмкүн. Мурда дефолт жарыялаган мамлекетке карыз берүүдө насыя берүүчүлөр тобокелчилик үчүн акы талап кылгандыктан (бир топ жогору пайыз), дефолттордун кайталанышы мамлекеттин дүйнөлүк чарбадагы беделинин түшүшүнө жана карыздардын натыйжалуулугунун төмөндөөсүнө алып келет.

Жогоруда сүрөттөлүп өткөн толук масштабдуу дефолттон сырткары карыз мамлекеттер (өзгөчө олчойгон ички карызга баткан мамлекеттер) көбүнчөсүн карызды тейлөөдөн баш тартуунун ордуна улуттук валютаны девальвациялоого өтүшөт. Бул чара иш жүзүндө ички карыз боюнча «жарым жартылай» дефолтко окшош. Мисалы, Аргентина 1991-ж., Мексика 1994-ж., Индонезия жана Түштүк Корея 1997-жылы ушундай жолго барышты. Бир эле мезгилде дефолтко жана девальвацияга туш келген учурлар болот, мисалы россиялык жана аргентиналык кризис учурунда ошондой болгон.

Америкалык экономист, экономика боюнча Нобель сыйлыгынын лауреаты Джо-зеф Стиглиц, өнүгүп жаткан өлкөлөрдөгү 1990-2000-жылдардагы каржылык кризистердин себептерин талдап көрүп, аларды эл аралык каржылык институттардын, өзгөчө ЭВФтин катчылыгынан көргөн. «ЭВФтин жана Каржы министрлигинин (АКШ) кризистердин өсүү ыктымалдуулугунун өсүүсүнө фон түзүлүшүнө шарт түзгөндүгүнө күмөндүүлүк аз» -деп жазган ал. Көптөгөн экономисттер мындай бааны өтө эле сын катары карашканына карабастан, экономикалык глобализацияны өнүктүрүү артта калган өлкөлөрдүн экономикасында дефолттун келип чыгуусунун мүмкүнчүлүгүн жогорулатпаган күндө да, аны төмөндөтүүнүн ишенимдүү механизмдерин азыркыга чейин таппаганы анык.

6.2. Дефолттордун түрлөрү

Дефолттордун принципиалдуу айырмаланган 2 тиби бар: **жөнөкөй дефолт (кудуретсиздик)** жана **техникалык дефолт**. Кадимки дефолт карыз алуучунун өзүнүн

7. Журналисттик иликтөөлөр үчүн темалар:

- *Насыя берген өлкөлөр Кыргыз Республикасынын ички жана тышкы саясатына таасир тийгизе алышпайбы?*
- *Өлкөнүн тышкы карызынын бар болушу ал өлкөнүн бардык жарандарынын автоматтык түрдө карыздар экендигин түшүндүрөбү?*
- *Кыргыз Республикасынын мамлекеттик карыздын көлөмүнүн өсүшүн болтурбоо мүмкүнчүлүгү болду беле?*

Өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүлөрүндө теңсиздик сакталганга чейин, анча жакшы өнүкпөгөн мамлекеттерди насыя менен камсыздоо ар дайым дефолт коркунучу менен байланыш боло бермекчи.

милдеттерин аткаруусунун мүмкүн эместигин белгилейт. Бул карыз алуучунун кудуретсиздигин билдирет. Эгер дефолтту мамлекет жарыяласа, анда карыз жана талаштар эл аралык деңгээлде жөнгө салууга жатат. Техникалык дефолт — бул карыз алуучу карыз келишимин бузгандыгы, ал эми иш жүзүндө ал келишимди аткара алат. Келишимди бузуу пайызды же карыздын негизги бөлүгүн төлөөдөн, же тийиштүү документтерди берүүдөн баш тартуу жана карыз келишиминин пунктун ар кандайча бузууну билдирет. Мында насыя берүүчү карыз алган өлкөгө техникалык дефолт жарыялашы мүмкүн.

Каржылык мааниде алганда дефолттун төмөнкүдөй үч түрүн бөлүп көрсөтүүгө болот: банктык карыздар боюнча дефолт, улуттук валютадагы милдеттенмелер боюнча дефолт, чет өлкөлүк валютадагы дефолт.

Дефолттордун соңку секириги бир катар факторлор менен шартталган, алардын арасында согуштар, революциялар, салыктык жана монетардык саясаттын бошондугу, ошондой эле тышкы экономикалык күтүлбөстүктөр бар. XX кылымдын 90-жылдарынын аягында банктык тутумдун өнүкпөгөндүгүнөн улам, карыздарды башкаруунун колдо болгон усулдарынын жана учурдагы салыктык тартиптин өнүкпөгөнүнөн, жакынкы мезгилге чейин эле толугу менен көзөмөлдөөгө болот деп эсептелген насыялык коркунучтар кескин өсүүдө.

1975–2003-жж. банктык карыздар боюнча 75 өлкө дефолт жарыялаган. Ушул эле аралыкта улуттук валютадагы милдеттенмелер боюнча 12 өлкө дефолт жарыялаган. Улуттук валютадагы карыздар боюнча дефолт тышкы карыздар боюнча дефолтко караганда сейрек жарыяланат, анткени өкмөт жаңы акчаларды чыгаруу жолу менен («басма станоктун» жардамы менен) ички карызды төлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ. Чет өлкөлүк валюталардагы милдеттенмелер боюнча 28 жылдын ичинде 76 өлкө дефолт жарыялашкан, болгондо да карыз өлкөлөрдүн көпчүлүгү бир эле жолу эмес, бир нече жолу дефолт жарыялашкан.

8. Пайдалуу шилтемелер

Бүткүл дүйнөлүк банктын тобу	www.worldbank.org
Эл аралык валюта фонду	www.imf.org
КР каржы министрлиги	www.minfin.kg
КР Улуттук Банкы	www.nbkr.kg

9. Глоссарий

Насыячылардын Париждик клубу - Расмий насыя берүүчүлөрдүн расмий эмес тобу, алардын көпчүлүгүн карыз-өлкөлөр карыздарын тейлей албай жатканынан улам проблеманы чечүүнүн жолун табууга умтулган өнөр жайы өнүккөн өлкөлөр түзөт.

Насыячылардын Лондондук клубу - Эгемендүү карыз ээлери тарабынан карыздардын төлөнүп берилиши тууралуу сүйлөшүүлөрдүн процессинде күч аракеттерин бириктирүүчү коммерциялык банктардын расмий эмес тобу.

ХИПИК демилгеси - Жакырчылыкты кыскартууга шарт түзүү менен карыздын оорчулугун ырааттуу жана терең кыскартуу максатында көп тараптуу насыя берүүчүлөр тарабынан карыздын оорчулугун кыскарткан, карызды кыскартуу боюнча ЭВФ жана Бүткүл дүйнөлүк банк менен чогуу түзүлгөн демилге.

Тышкы карыздын туруктуулугу - Карыз - өлкөнүн тышкы карызынын деңгээли менен аныкталат, ал учурдагы жана болочоктогу милдеттенмелерди толугу менен төлөөгө шарт түзөт жана ошол эле учурда экономикалык өнүгүүнүн алгылыктуу темптерин камсыздайт.

Тышкы карыз боюнча дефолт - Өкмөт тарабынан өзүнүн тышкы милдеттенмелерин тейлөөнү токтото туруу жөнүндө жарыялоосу.

Карызды кайра түзүү - Эки тараптуу (насыя берүүчүнүн да, карыз алуучунун да катышуусунда) карызды тейлөөнүн белгиленген шарттарын өзгөртүүчү келишүүчүлүк катары аныкталат.

Өлкөнүн төлөө жөндөмдүүлүгү - Өлкөнүн өзүнүн тышкы милдеттенмелерин

туруктуу негизде аткарууга жөндөмдүүлүгү.

Карыздык кырдаалдын туруктуулугун талдоо - Айрым өлкөнүн орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү карыздарына байланыштуу абалын үйрөнүү. ЭВФ жана Бүткүл дүйнөлүк банктын персоналдары жана кызыкдар өлкөнүн өкүлдөрү менен чогуу өткөрүлгөн мындай талдоонун негизинде, бул өлкөнүн ХИПИК демилгесинин алкагында колдоонун критерийлерине ылайыктыгы аныкталат.

Тышкы карыз - Белгилүү мезгилдеги тышкы дүң карыз, резиденттер тарабынан резидент эместерге милдеттенмелердин төлөнбөгөн бөлүгүн түшүндүрөт, алар карыз алуучу тарабынан пайыздарды жана/же негизги карызды белгилүү учурда төлөөнү (төлөөлөрдү) талап кылат.

Грант-элемент (Grant Element) - Насыянын/карыздын жеңилдетилгендигинин көрсөткүчү, ал насыянын/карыздын аталма наркы менен карызды тейлөө боюнча келечектеги төлөмдөрдүн дисконттолгон суммасынын ортосундагы айырманы билдирет, ал карыз алуучудан заемдун аталма баасына эсептелет.

Жеңилдетилген насыялар жана заемдор (Concessional Loans) - Базардык насыяга жана заемго караганда карыз алуучуга жакшыраак шарттарда берилүүчү насыялар жана заемдор. Жеңилдик пайыздык ставкалардын базардагы ставкасына караганда төмөндүгү менен белгиленет, же жеңилдетилген мөөнөттүн эсебинен, экөөнүн айкалышканынан улам берилет. Жеңилдетилген насыялар жана заемдор эреже катары узакка жеңилдетилген мөөнөт менен берилет.

Жеңилдетилген убакыт жана төлөө мөөнөтү (Grace Period and Maturity) - Негизги суммага карата жеңилдетилген мөөнөт –бул заем же каржылык каражат боюнча макулдашууга кол коюлгандан тартып, негизги сумманы төлөө боюнча биринчи төлөмдүн ортосундагы убакыт. Төлөө мөөнөтү - бул негизги сумманы төлөөдөгү биринчи төлөм менен акыркы төлөмдүн ортосундагы мезгил. Төлөп берүү мөөнөтү – бул жеңилдетилген мезгил менен төлөп бүтүү мөөнөтүнүн мезгилдеринин суммасы.

Өнүгүүнүн эл аралык ассоциациясы (ӨЭА) (International Development Association (IDA)) - 1960-жылы түзүлгөн ӨЭА, Бүткүл дүйнөлүк банктын жеңилдетилген насыялоо тобунун уюму болуп саналат. ӨЭА кирешеси төмөн өнүгүп жаткан өлкөлөргө узак мөөнөттүү насыяларды өзгөчө жеңилдетилген шарттарда берет: адатта 10 жылдык жеңилдетилген мезгилге, төлөп бүтүү мезгили 40 жылдык мөөнөт менен тейлөөгө көп эмес эле жыйым алынат.

Көп тараптуу насыя берүүчүлөр (Multilateral Creditors) - Мындай насыя берүүчүлөр болуп көп тараптуу уюмдар, ЭВФ, Бүткүл дүйнөлүк банк ж.б. көп тараптуу өнүктүрүү банктары саналат.

Транш (Tranche) - Каржылык талаптын же милдеттенменин бардык талаптарды жана милдеттенмелерди жөнгө салуучу жалпы шарттардан айырмаланган өзүнүн конкреттүү шарттары болгон айрым бөлүгү.

КАРЖЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУ КАНТИП ОКУУ КЕРЕК?

Мазмуну:

1. Киришүү.
2. Каржылык отчеттуулуктун түрлөрү.
3. Каржылык отчеттуулуктар кантип түзүлөт?
4. Каржылык отчеттуулуктун негизги элементтери.
5. Төлөм жүргүзүү ыкмасы.
6. Отчеттуулуктардын өз ара байланышы жана талдоо жасоонун аспаптары.
7. Каржылык отчеттуулуктарга ишеним көрсөтүү маселелери.
8. Глоссарий.

Артур Алапаев,
«Джон Эшворт» аудитор компаниясынын мүдүрү

Түйүндүү сөздөр:

аудит, аудитор,
отчеттуулук,
кирешелер жана
чыгашалар
тууралуу отчет,
каржылык натыйжа,
эсептик учет,
каржылык
отчеттуулук,
баланс,
акча
каражаттарынын
кыймылы тууралуу
отчет,
капитал тууралуу
отчет.

1. Киришүү

Отчеттуулук көрсөткүчтөрү ММКларда көбүнчө үстүртөн айтылып, алар пайдаланууга даяр “фактылар” катары каралып жүрөт. Негизи, каржылык отчеттуулук бул компания жетекчилигинин ырастоолору, сөздөрү. Бардык ырастоолор сыяктуу эле алар дагы текшерилип, талданып, жетекчиликтин башка ырастоолору, ошондой эле башка булактардан алынган маалыматтар менен салыштырылышы керек. Мында, албетте, ал ырастоолордон шек саноо өзү жөндүү болушу зарыл. Каржылык отчеттуулук менен бухгалтерияны жалпысынан алганда кандайдыр-бир “так”, “катуу”, “бир беткей”, субъективизми жок түшүнүктөр менен чечмелегендер катуу жаңылышат. Бухгалтердик эсеп табигый илимдердин чөйрөсүнө караганда гуманитардык чөйрөгө кыйла жакыныраак. Отчеттуулукту даярдоого жооптуу болгон адамдардын ээлеген ордун ашыкча баалоого мүмкүн эмес.

Базар экономикасы каржылык отчеттуулуктун маанилүүлүгүн кыйла жогорулатты. Салык кызматынан бөлөк отчеттуулукка кызыккан дагы башка көптөгөн колдонуучулар пайда болду. Алар: акционерлер, инвесторлор, насыя берүүчүлөр, грант берүүчүлөр, менеджмент, регулятивдик органдар жана коомчулук. Акыркы мезгилде мамлекет тарабынан бухгалтердик эсеп менен аудитке жасалып жаткан реформалар каржылык отчеттуулукту сапаттуу жакшыртууга багышталган. Бирок, отчеттуулук канчалык сапаттуу болбосун, аны чечмелөө үчүн белгилүү бир жөндөм жана билим талап кылынат. Бухгалтердик эсеп атайын изилдөөнүн объектиси болуп келген жана боло берет. Ал даярдыгы бар окурмандарга арналган.

2. Каржылык отчеттуулуктун түрлөрү

Каржылык отчеттуулуктар көп жана ар түрдүү. Алардын максаттары дагы, аларды колдонуучулар дагы ар кандай болот. Макалада сөз кылына турган отчеттуулук жалпы колдонуудагы каржылык отчеттуулук деп аталып, колдонуучулардын кенен катмарына арналат. Жалпы колдонуудагы отчеттуулуктан башка дагы башкаруучулук отчеттуулук (башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн менеджментте колдонулат), салыктык отчеттуулук (компаниянын салык милдеттенмелерин аткаруусун көзөмөлдөө үчүн салык кызматында колдонулат), статистикалык отчеттуулук (мамлекеттик статистика органдары тарабынан суралучу), регулятивдик отчеттуулук (Улуттук Банк, Каржы базарын көзөмөлдөө жана жөнгө салуу кызматы сыяктуу мамлекеттик органдарга берилүүчү) дегендер бар.

Аталгандардын ичинен бирөөнү гана жалпы колдонуудагы отчеттуулукка киргизүүгө болот. Ал – киреше менен чыгаша жөнүндөгү отчеттуулук. Жалпы колдонуудагы отчеттуулуктун толук пакети 5 отчеттуулуктан турат:

1. **Баланс.**
2. **Киреше менен чыгаша жөнүндөгү отчеттуулук (жылдык кирешенин жыйындысы жөнүндөгү отчеттуулук).**
3. **Акча каражаттарынын жүгүрүшү жөнүндөгү отчеттуулук.**
4. **Капитал жөнүндөгү отчеттуулук.**
5. **Каржылык отчеттуулукка кошумча эскертмелер.**

		Баш- каруу- чулук	Са- лык- тык	Ста- ти- сти- ка- лык	Ре- гу- ля- тив- дик	Жал- пы кол- дону- уда- гы
1	Киреше салыгы боюнча декларация					
2	Капиталдык чыгымдар бюджетинин аткарылышы жөнүндөгү отчеттуулук					
3	Жөнөкөй акциялардын эмиссиясы жөнүндөгү отчеттуулук					
4	Грант каражаттарын пайдалануу боюнча отчеттуулук					
5	Жеке жактарга киреше төлөп берүү жөнүндө маалыматтар					
6	Цех башчысынын бузулган буюмдардын саны жөнүндөгү отчету					
7	Банк кызматы базары багыттар жөнүндө аналитикалык отчеттуулук					
8	Киреше менен чыгаша жөнүндө отчеттуулук					
9	Аудит тармагында көрсөтүлгөн кызматтардын көлөмү жөнүндө отчеттуулук					
10	Департамент башчысынын бир айда жасалган иштер жөнүндөгү отчету					
11	Өрт коопсуздугунун нормаларын сактоо жөнүндөгү отчеттуулук					
12	Монополияга каршы мыйзамдардын сакталышын текшерүү актысы					

Каржылык отчеттуулук менен бухгалтерияны жалпысынан алганда кандайдыр-бир “так”, “катуу”, “бир беткей”, субъективизми жок түшүнүктөр менен чечмелегендер катуу жаңылышат. Бухгалтердик эсеп табигый илимдердин чөйрөсүнө караганда гуманитардык чөйрөгө кыйла жакыныраак. Отчеттуулукту даярдоого жооптуу болгон адамдардын ээлеген ордун ашыкча баалоого мүмкүн эмес.

Жалпы колдонуудагы ар бир отчеттуулуктун өзүнүн багыты болгону менен, алардын баары бири-бири менен байланышкан жана аларды жыйынды катары кароо керек. Баланс компаниянын каржылык абалын, башкача айтканда, компаниянын активи канча, алардын түзүлүшү кандай, милдеттенмелери кандай, өтүмдүүлүктүн көрсөткүчү канчалык жогору, башкача айтканда, милдеттенмелери боюнча өз маалында төлөп берүү мүмкүнчүлүгү канчалык экендигин көрсөтүп турат. Киреше менен чыгаша жөнүндөгү отчеттуулук компаниянын каржылык жыйынтыктарын, башкача айтканда, компаниянын негизги ишмердүүлүгүнүн натыйжасындагы жана отчеттуулук мезгилиндеги капиталдын канчалык көбөйүп же азайып кеткенин көрсөтүп турат. Бул отчеттуулуктун негизинде көбүнчө менеджменттин натыйжалуулугу жөнүндө сөз кылууга болот. Акча каражаттарынын жүгүрүшү жөнүндөгү отчеттуулук акча агымдарын талдоо үчүн керек. Ал агымдар киреше менен чыгаша эсеп-кысабында көрүнбөйт, анткени түшкөн пайдалар менен чыгашалар төлөм жүргүзүү ыкмасы боюнча таанылат. Акча агымын операциялык ишмердүүлүктөн бөлүп алуу жөндөмү бардык эле компаниянын маанилүү мүнөздөмөсү. Капитал жөнүндөгү отчеттуулук компаниянын капиталындагы өзгөрүүлөрдү көрсөтүп турат. Ал өзгөрүүлөрдүн компаниянын демейдеги операциялары менен байланышы жок жана көбүнчө ээлик кылуучуларга (акционерлерге) гана тиешелүү. Мисалы, акциялардын эмиссиясынын жыйынтыктарын киреше менен чыгаша эсеп-кысабынан көрүүгө мүмкүн эмес, анткени, акциялардын эмиссиясынын жүрүшүндө түшкөн акча каражаттары пайда деп эсептелинбейт – алар “иштеп табылган акча” эмес. Бирок, капитал жөнүндөгү отчеттуулукта ушундай операциялардын баары көрүнүп турат. Каржылык отчеттуулукка кошумча эскертмелер – бул өзүнчө толук кандуу отчеттуулук. Анда компания колдонуучу эсептик амалдар сүрөттөлүп, отчеттуулуктун башка түрлөрүндө жок кошумча маалымат берилет, ошондой эле баланстын, киреше менен чыгаша отчетунун, акча каражаттарынын жүгүрүшү жөнүндөгү отчеттуулуктун жана капитал жөнүндөгү отчеттуулуктун ар бир маанилүү беренеси боюнча кыйла деталдуу маалымат берилет.

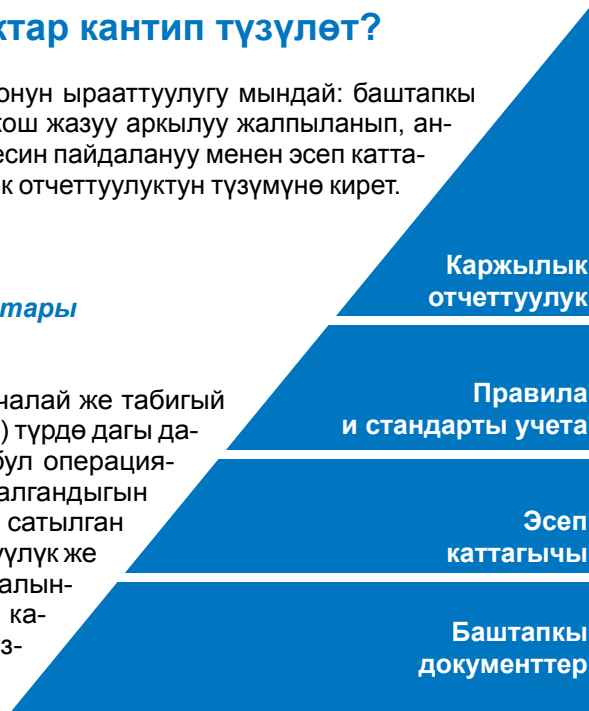
3. Каржылык отчеттуулуктар кантип түзүлөт?

Каржылык отчеттуулукту даярдоонун ырааттуулугу мындай: баштапкы документтерден алынган маалымат кош жазуу аркылуу жалпыланып, андан соң, эсеп стандарттарынын эрежесин пайдалануу менен эсеп каттагычынан алынган маалымат каржылык отчеттуулуктун түзүмүнө кирет.

*Баштапкы документтер
Эсеп каттагычы
Эрежелери жана стандарттары
Каржылык отчеттуулук*

Эскертмелер үчүн маалымат акчалай же табигый түрдө дагы, баяндалган (сүрөттөлгөн) түрдө дагы даярдалат. Баштапкы документтер – бул операциянын жасалганын же окуянын орун алгандыгын тастыктоочу ар кандай документ. Бул сатылган же сатып алынган товарлар, ишмердүүлүк же кызмат көрсөтүү үчүн берилген же алынган эсептер, кампага түшүрүлгөн же кабыл алынган продукциялардын тизмесин камтыган документ, кассалык же банктык төлөм документтери, белгилүү бир максаттарга

акча каражатын алган адамдардын аванстык отчеттуулуктары жана башкалар болушу мүмкүн. Каттоо регистри – бул бир типтүү бухгалтердик маалымат жалпыланып туруучу атайын таблицалар (регистрлер кээде журналдар же китептер деп аталат). Регистрлердин ыңгайлуулугу ушунда, алгачкы документтерден алынган көп сандаган күнүмдүк маалыматтар иретке салынып, кийин иштөөгө абдан жеңил болот. Регистрлер – бухгалтердин жумушчу аспабы. Алардын санын, мазмунун же жол-жоболоштуруусун жөнгө салуучу катуу эрежелер жок. Регистрлерге болгон талап компаниянын маалыматтык керектөөсүнө жана анын эсебин автоматташтыруунун деңгээлине жараша аныкталат. Каржылык отчеттуулук белгилүү бир эрежелер боюнча даярдалат. Кыргыз Республикасында андай эрежелер болуп мыйзам деңгээлинде кабыл алынган Каржылык отчеттуулуктарынын эл аралык стандарттары эсептелет (ФОЭС). ФОЭС – бул отчеттуулукту түзүү боюнча конкреттүү нускама эмес, бул сактала турган принциптер менен ыкмалар. Бухгалтердик коомчулук үчүн бул – абройлуу эрежелер. Аларды эске албагандык өз ишиндеги жогорку сапатты сактабагандык менен барабар болот. Мында, отчеттуулукту адамдар түзөрүн, бул башкы бухгалтердин жана конкреттүү бир компаниянын жетекчисинин «продуктусу» экенин эске алуу керек. Бухгалтердик эсептин көп сандаган курстарында бир эле операциялар ар кандай угуучулар тарабынан ар башкача чагылдырылган учурлар кездешип, жыйынтыгында кээ бир угуучулардын ишканасы кирешелүү, кээ бирленики чыгашалуу болуп калат.

Отчеттуулук адамдар тарабынан түзүлөт; бул конкреттүү бир уюмдун башкы эсепчиси менен жетекчисинин «продуктусу». Эсептик учеттун көптөгөн окуу курстарында бир эле операциялар түрдүү угуучулар (анын ичинде, тажрыйбалуу эсепчилер да) тарабынан ар кандай жазылган учурлар көп эле кездешет, жана анын натыйжасында кээ бир угуучулардын жумушу кирешелүү болсо, кээ бирөөлөрүнүкү ошол эле операциялар менен – чыгашалуу болуп калат.

4. Каржылык отчеттуулуктун негизги элементтери

Отчеттуулукту окуп, аны талдоону баштоо үчүн анын негизги элементтери менен таанышып алуу керек. Алар бешөө: активдер, милдеттенмелер, пайдалар, чыгашалар жана капитал. Активдер – бул жетекчилик эсептегендей, компанияга экономикалык пайда алып келе турган нерселер: акчалар, берилген насыялар, баалуу кагаздарга жумшалган инвестициялар, запастар, негизги каражаттар, материалдык эмес активдер, соода дебитордук карыз жана башкалар. Милдеттенмелер – бул келечекте акча каражаттарынын чыгып кетүүсүн талап кылуучу нерсе: жабдуучулардын, насыя берүүчүлөрдүн, кызматкерлердин алдындагы карыз. Пайдалар – акционерлердин кирүү акысынан бөлөк жеке капиталдын көбөйүшүнө алып келүүчү экономикалык пайдалардын агылып келүүсү. Чыгашалар – активдердин агылып кетүүсү түрүндөгү экономикалык пайдалардын азайышы, акционерлер ортосундагы бөлүштүрүүгө байланышпаган капиталдын азайышына алып келүүчү милдеттенмелердин көбөйүшү.

Бухгалтердик кош жазуу мүнөзүн эске алганда, каржылык отчеттуулуктун аталган элементтери бири-бири менен байланышкан: мисалы, активдин таанылышы ошол эле учурда пайданын же милдеттенменин таанылышына же болбосо башка активдин азайышына алып келиши мүмкүн; милдеттенменин таанылышы бир эле учурда

кандайдыр-бир активдин көбөйүп жатканын же чыгашалардын таанылышын билдириши мүмкүн; капиталдын түздөн-түз көбөйүшү же азайышы көбүнчө бир эле учурдагы активдин көбөйүшүнө же азайышына байланыштуу болот. Жазуулардын ушундай кош жазуу мүнөзү талдоону татаалдантканы менен, көзөмөлдү күчөтөт.

Бухгалтердик эсептеги кош жазуу мүнөзү негизги бухгалтердик теңдешүүнүн натыйжасы болуп саналат: активдер = милдеттенмелер + капитал. Мындай теңдеме активдерди пайдалануунун каалаган багыты үчүн өзүнүн булагы болушу керектигин көрсөтөт. Активдер менен пассивдердин (пассивдер – бул милдеттенмелер + капитал) теңдигин ар бир эле ишкананын балансынан көрүүгө болот.

Схема түрүндө каржылык отчеттуулуктар төмөнкүдөй көрүнөт:

Баланс	2010-ж.	2009-ж.	Киреше менен чыгашалар жөнүндөгү отчеттуулук	2010-ж.	2009-ж.
Активдер	100 000	80 000	Пайдалар	20 000	18 000
Милдеттенмелер	30 000	20 000	Чыгашалар	(15 000)	(14 000)
Капитал	70 000	60 000	Киреше	5 000	4 000
Акча каражаттарынын жүгүртүлүшү жөнүндөгү отчеттуулук	2010-ж.	2009-ж.	Капитал жөнүндөгү отчеттуулук	2010-ж.	2009-ж.
Операциялыктан	10 000	8 500	Уставдык капитал	0	1 000
Инвестициялыктан	(900)	(5 000)	Резервдер	5 000	0
Каржылыктан	(2 000)	3 500	Бөлүштүрүлбөгөн киреше	5 000	4 000

5. Төлөм жүргүзүү ыкмасы

Төлөм жүргүзүү ыкмасынын негиздерин билбей туруп, каржылык отчеттуулукту “окуганды” үйрөнүү жана аны туура чечмелөө мүмкүн эмес. Бул ыкмага ылайык, биз жогоруда сөз кылган отчеттуулуктун бардык элементтери (активдер, милдеттенмелер, пайдалар, чыгашалар, капитал) таанылуунун критерийлерине жооп бере баштаган учурда гана таанылышат. Төмөндө белгилүү бир операцияларга карата кассалык жана төлөм жүргүзүү ыкмалары боюнча салыштырмалуу таблица келтирилген:

	Кассалык ыкма	Төлөм жүргүзүү ыкмасы
Эмгек акы боюнча чыгымдар	Кызматкерге ишкананын кассасынан акча төлөнүп берилген учур чыгаша болуп саналат	Төлөп берүү мезгили аяктаган учурда (демейде ар бир айдын этегинде) мезгилдүү негизде чыгаша болду деп саналат
Товарларды сатуудан түшкөн пайда	Сатып алуучудан кассага акча каражаты түшкөн учур пайда болуп саналат	Товар аларманга берилип (жүктөп берилип), товарга ээлик кылуудан түшкөн негизги тобокелчиликтер менен пайдалар аларманга өткөн учур пайда болуп саналат
Негизги каражаттарды сатып алуу	Негизги каражат үчүн акча төлөнүп жаткан учур чыгаша болуп саналат	Негизги каражаттарды сатып алууда чыгашалар саналбайт, актив гана саналат. Актив кызмат кылуу мөөнөтүнүн ичинде аз-аздан чыгашаларга “чыгарылып салынып” жазылат. Чыгашаларды мындай таануу амортизация боюнча чыгашалар деп аталып жүрөт

Төлөм жүргүзүү ыкмасы компания ишмердүүлүгүнүн келечектеги үзгүлтүксүздүгү жөнүндөгү божомолдоо менен бирге жалпы колдонуудагы отчеттуулукту даярдоодогу негиз болуп берүүчү мүмкүнчүлүк болуп саналат. Төлөм жүргүзүү ыкмасын колдонуунун ачык-айкын мисалы болуп төмөнкү абалды айтууга болот: мисалы, компания өз отчеттуулуктарында кирешени көрсөтөт, бирок ошол учурда компаниянын акчасы жок болуп калат, же тескерисинче, акча каражаттары бар, бирок компания өз эсеп-кысабында чыгым болуп жатканын көрсөтөт. Мындай кантип болсун? Кичинекей бир мисалды алып көрөлү.

Аудит – бул ишенимдүүлүктү билдирүү жөнүндө келишим. Ишенимдүүлүктү бул жерде аудитор билдирет. Факт жүзүндө, ал анын каржылык отчеттуулук жөнүндө профессионалдык пикири. Аудиттин Эл аралык стандарттарында (МСА- АЭС) аудиттин максаты –, компаниянын отчетун даярдоодо колдонулуучу бардык аспектилерде каржылык отчеттуулук, отчеттуулуктун Эл аралык стандарттары же башка стандарттар менен шайкеш даярдалгандыгына карата аудиторго пикирин билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү керектиги айтылган.

Аудитор өзүнүн профессионалдык пикирин аудитордук отчеттуулук формасында билдирет, ал айрым учурларда аудитордук бүтүм деп аталат. Бул отчеттуулук стандартташтырылган болуп саналат. Ал өзүнө аудиттин предмети жазылган, компаниянын жоопкерчилиги, аудитордун жоопкерчилиги, аудитор тарабынан жасалган иштин көлөмү жана сөзсүз түрдө аудитордун пикири бир канча типтүү абзацтарды камтыйт.

Айталы, компания өз ишмердүүлүгүн 2009-жылдын декабрында баштап, жеке жактар менен юридикалык жактарга адамдарды ишке алуу боюнча кызмат көрсөтөт дейли. Ошондо, декабрь айында компания төмөнкү операцияларды жасаган:

- Негиздөөчүлөр уставдык капиталга 50 000 сом өлчөмүндө салым кошушту;
- Компания тарабынан 200 000 сомго кызмат көрсөтүлүп, алардын ичинен 70 000 сомду сатып алуучулар декабрдын аягына чейин эле төлөп койду;
- Декабрь айы үчүн 90 000 сом өлчөмүндө эмгек акы төлөндү;
- Жалпы баасы 120 000 сомдук эки ноутбук сатып алынды жана төлөндү.

Компаниянын 2009-жылдагы каржылык отчеттуулуктары төмөнкүдөй болуп көрүнөт:

Баланс	2009-ж.	Киреше менен чыгаша жөнүндөгү отчеттуулук	2009-ж.
Активдер (ноутбуктар – 120 000 сом. Сатып алуучулардын соодалык карызы – 130 000 сом)	250 000	Пайдалар (тейлөөнү сатып алуучуларга көрсөтүлгөн)	200 000
Милдеттенмелер (кызматкерлердин алдында карыз)	90 000	Чыгашалар (төлөнүүгө бөлүнгөн эмгек акы)	(90 000)
Капитал (уставдык капитал – 50 000 сом жана 2009-жыл үчүн алынган киреше – 110 000 сом)	160 000	Киреше	110 000
Акча каражаттарынын жүгүртүлүшү жөнүндөгү отчеттуулук	2009-ж.	Капитал жөнүндөгү отчеттуулук	2009-ж.
Жыл башындагы акчалардын калдыгы	0	Жыл башындагы капиталдын сальдосу	0
Операциялык ишмердүүлүктөн түшкөн акчалардын жүгүрүшү	70 000	Уставдык капиталдын көбөйүшү	50 000
Инвестициялык ишмердүүлүктөн түшкөн акчалардын жүгүрүшү	(120 000)	Отчеттуулук жылында алынган киреше	110 000
Каржы ишмердүүлүгүнөн түшкөн акчалардын жүгүрүшү	50 000	Жыл аягындагы капиталдын сальдосу	160 000
Жыл аягындагы акчалардын калдыгы	0		

Мисалда көрсөтүлгөндөй, компания 110 000 сом өлчөмүндөгү киреше тапканына карабай, жыл аягында анын акча каражаттарынын калдыгы нөл болгон. Эмнеге мындай болуп калды? Себеби, бул жерде акчалардын келиши менен чыгышын пайдалар жана чыгашалар менен түздөн-түз байланыштырбаш керек. Атап айтканда, уставдык капиталга салым катары негиздөөчүлөрдөн 50 000 сом түшкөн: бул кассадагы акчалардын көбөйүшүнө алып келди, бирок, бул операция пайда катары таанылган жок, анткени, ээлик кылуучулар менен түздөн-түз жасалган операциялар эсептин эрежеси боюнча пайда катары эсептелбейт. Ошондой эле 200 000 сомдук кызмат көрсөтүүнү компания пайдалар деп тааныды, бирок отчеттуулуктук мезгилге карата кассага 70 000 сом гана түшкөн. Эмнеге компания ушул 70 000 сомду гана пайдалар деп тааныган жок? Себеби, төлөм жүргүзүү ыкмасы боюнча кассага түшкөн эле акчалар пайда деп эсептелбей, иш жүзүндө аткарылган нерселер гана пайдалар деп таанылат: мисалы, кызмат көрсөтүүдө иш жүзүндө кандай кызмат көрсөтүлгөн болсо. 90 000 сом өлчөмүндөгү эмгек акынын төлөнүшү чыгаша деп таанылып, бирок отчеттуулук мезгилине карата акчалардын чыгып кетишине эч таасир тийгизген жок, анткени, иш жүзүндө эмгек акы али төлөнүп бериле элек болчу. Ал эми ноутбуктарды сатып алууда болсо абал тескерисинче болот: акчалар чыгып кетти, бирок чыгаша кийинчерээк – ушул активдерге амортизация төлөнүшүнө жараша таанылат.

Ошентип, төлөм жүргүзүү ыкмасын колдонууда төмөнкүлөрдү эске алуу маанилүү:

- иш жүзүндө алынган акчалар дайыма эле пайда катары эсептеле бербейт, ал эми иш жүзүндө төлөнгөндөр дайыма эле чыгаша катары эсептеле бербейт;
- сарпталган акчалар дайыма эле чыгаша катары дароо таанылбайт;
- каржылык отчеттуулуктагы киреше салыгы боюнча чыгымдар менен декларациядагы киреше салыгы боюнча чыгымдар бири-бирине дал келбей калышы мүмкүн.

Бир канча аудитордук пикирлердин типтерин айырмалап келишет: 1) Биротоло оң пикир; 2) аспектиге көңүл бурулган абзацы менен биротоло оң пикир; 3) эскертүүсү менен оң пикир (шарттуу оң пикир); 4) пикирди билдирүүдөн баш тартуу; 5) терс пикир. Бул пикирлер эмнени билдирет?

6. Отчеттуулуктар жана талдоо каражаттары ортосундагы өз ара байланыш

Отчеттуулук талдоого алынган учурда бардык отчеттуулук өз ара байланышта экендигин, алардын маңызы ар башка болгону менен “өзүнүн түшүнүгү” менен алганда бир эле ишмердүүлүк экенин унутпоо керек. Киреше жана чыгаша жөнүндө отчеттуулук капитал жана баланс отчету менен өз ара байланышта, Бул отчеттордо каржылык натыйжа “Бөлүштүрүлбөгөн киреше” статьясы боюнча чагылдырылат. Акча каражаттарынын жүргүзүлүшү жөнүндө отчеттуулук да баланс менен байланышкан, отчеттуулук мезгилинин башталышында жана аягындагы акча каражаттарынын калдыктары бул эки отчеттордо тең көрсөтүлөт. Мындан сырткары отчеттордогу кесилишкен шилтемелер бардык каржылык отчеттуулуктун бардык пакетин бир багытка байланыштырат.

Каржылык отчеттуулукту талдоонун ыкмалары бар. Аларга тигинен, туурасынан жана коэффициенттик талдоо кирет. Тигинен талдоо кирешелер жана чыгашалар жөнүндө баланстын же отчеттун структурасын талдоого, бир кыйла таасирдүү статьяларды көрүүгө жана мезгилге жараша мындай курамдын өзгөрүшү кароого мүмкүндүк берет. Горизонталдык жагынан талдоо базалык жыл менен салыштыруу менен ар бир статья боюнча өзгөртүүгө багытталган. Мындай талдоо мезгилге жараша ар бир статья боюнча өзгөрүүнүн динамикасын көрүүгө мүмкүндүк берет. Көпчүлүк учурда тигинен талдоо баланска, ал эми туурасынан талдоо киреше жана чыгаша жөнүндө отчеттуулукка колодонулат.

Тигинен талдоонун үлгүсү

«Активдердин жыйындысы» көрсөткүчүн 100 пайыз деп алалы. Калган бардык саптар ушул көрсөткүчкө байланыштуу талданат.

	2010-ж.	2009-ж.	2010-ж.	2009-ж.
Акча каражаттары	1 000	1 500	20%	38%
Товарлар	600	400	12%	10%
Соода дебитордук карыз	400	600	8%	15%
Негизги каражат	3 000	1 500	60%	38%
Активдер жалпысынан:	5 000	4 000	100%	100%
Алынган насыялар жана заемдор	4 000	1 000	80%	25%
Башка милдеттенмелер	100	200	2%	5%
Уставдык капитал	500	500	10%	13%
Бөлүштүрүлбөгөн киреше	400	2 300	8%	58%
Милдеттенмелер жана капиталдар жалпысынан:	5 000	4 000	100%	100%

Туурасынан талдоонун үлгүсү

2009-жылдагы тийиштүү көрсөткүчтөр 100 пайыз деп алынат. Өзгөрүүнүн пайызы 2009-жылга көрсөткүчтөргө бөлүнгөн 2010 жана 2009-жылга көрсөткүчтөрдүн ортосундагы айырма катары изделет .

	2010-ж.	2009-ж.	Өзгөрүү	%
Түшкөн акча	3 000	1 000	2 000	200%
Өз баасы	(1 000)	(300)	(700)	233%
Дүң киреше	2 000	700	1 300	186%
Коммерциялык чыгымдар	(400)	(200)	(200)	100%
Административдик чыгымдар	(1 200)	(100)	(1 100)	1100%
Операциялык киреше	400	400	0	0%
Башка кирешелер жана чыгашалар	(50)	(50)	0	0%
Салыкка чейинки кирешедегі пайда	350	350	0	0%
Кирешеге болгон салыктар боюнча чыгымдар	(30)	(20)	(10)	50%
Таза киреше	320	330	(10)	3%

Эгер отчеттуулук тышкы көз карандысыз аудиторлор менен тастыкталбаса, компаниянын каржылык натыйжалары тууралуу жарыялоо коркунучтуу. ММКда жалаң гана аудиторлор тарабынан текшерилген маалыматты жарыялоо көнүмүш адатка – нормага – айланып калышы керек.

Коэффициенттик талдоо

Коэффициенттик талдоо - бул каржылык отчеттуулуктардын ар кандай көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланыштардын талдоосу, ал мыйзам-ченемдикти жана өз ара байланышты аныктоого багытталган. Аларды ар бир учурда талдай турган каржылык коэффициенттердин бир түрдөгү топтому жок. Баары компанияга жана талдоонун максатына байланыштуу болот. Эң башкысы коэффициенттик талдоо сабаттуу суроолорду түзүүгө жардам берет. Коэффициенттик талдоодо көбүнесе салыштыруу жүргүзүлөт, орточо көрсөткүчтөр тармактар боюнча окшош компаниялар үчүн жүрөт. Мындай маалыматтарды статистикалык орган бере алат.

Кандай гана талдоодо болбосун бир нече жоболор бар экендиги жөнүндө эстөө зарыл:

- алынган бир гана көрсөткүчтүн негизинде жыйынтык чыгаруу мүмкүн эмес;
- отчеттуулук талдоосу белгилүү өлчөмдө талдап жаткан тараптын максаты жана муктаждыгына байланыштуу;
- талдоо – талданып жаткан маалыматтар туура экенин түшүндүрөт. Бирок, каржылык отчеттуулукта катачылык орун алышы ыктымал, болгондо да олуттуу;
- талдоо учурунда компаниянын ишмердүүлүгүндөгү тармактык өзгөчөлүктөр жана каржылык эмес аспектилери тууралуу унутпоо керек;
- ар кандай компаниялар каржылык отчеттуулукту даярдоодо ар түрдүү эсеп саясатын пайдаланышы мүмкүн.

Акыркы аспекти маанилүү, анткени ар түрдүү эсеп саясаты бир эле ишмердүүлүктө таптакыр карама-каршы натыйжа берип калышы мүмкүн. Төмөндө кээ бир операцияларга карата ар түрдүү эсеп саясатынын үлгүлөрү келтирилет.

	Вариант 1	Вариант 2
Негизги каражат эсеби	Үстөк пайыздар боюнча чыгымдар эсеби Өз баасы боюнча	Акыйкат баа боюнча
Мезгил ичиндеги чыгымдар	Признание расходами	Активдердин наркына капиталдаштыруу
Амортизация ыкмасы жана пайдалуу кызматтын мөөнөтү	Түз сызыктуу ыкма	Ылдамдатылган же өндүрүш ыкмасы
Узак мөөнөттүү насыялардын эсеби	Амортизацияланган баа боюнча	Өз баасы боюнча

7. Каржылык отчеттуулукка ишеним маселеси

Отчеттуулук көз карандысыз тышкы аудиторлор тарабынан текшерилбей туруп, мекеменин каржылык натыйжасы жөнүндө билдирүү тобокелге алып келет. ММКга бериле турган маалыматтар аудиторлор тарабынан текшерилген болушу керек. Эми Аудит деген эмне, ал кандай жүргүзүлө тургандыгы жөнүндө сүйлөшөбүз.

Аудит – бул ишенимдүүлүктү билдирүү жөнүндө келишим. Ишенимдүүлүктү бул жерде аудитор билдирет. Факт жүзүндө, ал анын каржылык отчеттуулук жөнүндө профессионалдык пикири. Аудиттин Эл аралык стандарттарында (МСА- АЭС) аудиттин максаты –, компаниянын отчетун даярдоодо колдонулуучу бардык аспектилерде каржылык отчеттуулук, отчеттуулуктун Эл аралык стандарттары же башка стандарттар менен шайкеш даярдалгандыгына карата аудиторго пикирин билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү керектиги айтылган.

Аудитор өзүнүн профессионалдык пикирин аудитордук отчеттуулук формасында билдирет, ал айрым учурларда аудитордук бүтүм деп аталат. Бул отчеттуулук стандартташтырылган болуп саналат. Ал өзүнө аудиттин предмети жазылган, компаниянын жоопкерчилиги, аудитордун жоопкерчилиги, аудитор тарабынан жасалган иштин көлөмү жана сөзсүз түрдө аудитордун пикири бир канча типтүү абзацтарды камтыйт.

Бир канча аудитордук пикирлердин типтерин айырмалап келишет: 1) Биротоло оң пикир; 2) аспектиге көңүл бурулган абзац менен биротоло оң пикир; 3) эскертүүсү менен оң пикир (шарттуу оң пикир); 4) пикирди билдирүүдөн баш тартуу; 5) терс пикир. Бул пикирлер эмнени билдирет?

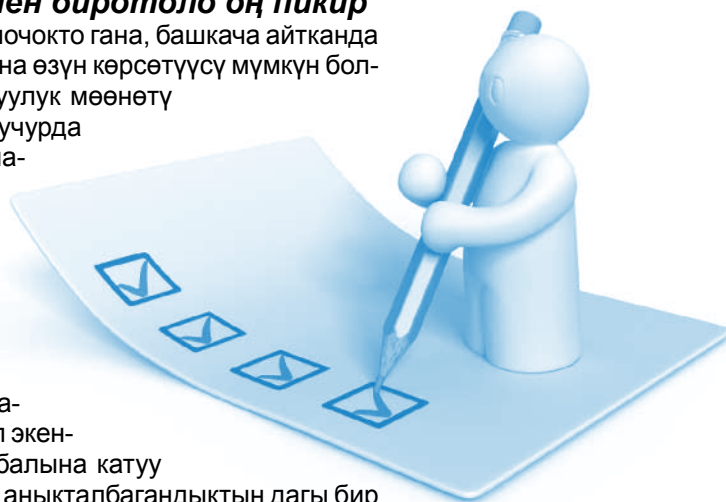

Биротоло оң пикир

Бул текшерилүүчү компания үчүн эң “жакшы” пикир. Ал деген аудитордун отчеттуулук Эл аралык стандарттардын каржылык эсеп-кысабына дал келгендигин далилдегенин билдирет. Бирок бул жерде зарыл тактоо талап кылынат: “аудитор тастыктайт” деген сөз отчеттуулукта катачылык жок, аудитор “кепилдик берет” дегенди билдирбейт! Аудитордун пикири, отчеттуулукта олуттуу катачылык жок деген акыл-эстүү ишенимдүүлүккө негизделгенин эске тутуу зарыл. “Акыл-эстүү ишенимдүүлүк” деген эмне? Ал деген, текшерүүнүн натыйжасында шек санабай турган бүтүмгө келүү, кампаниянын ишмердүүлүгү жана анын каржылык абалы туурасында туура түзүлгөн маалымат дегенди түшүндүрөт. Бирок, бардык документтерди жапырт текшерүү болгон учурда да, аудитор катачылыктар жок деген абсолюттук ишеним бере албайт. Көрсөтүлгөн документтер жасалма, бүтүмдөр – курулай элестетилген же окшоштурулуп жасалган, баалар – жогорулатылган же төмөндөтүлгөн болушу мүмкүн. Аудитор – экономикалык кылмыштар жаатындагы эксперт эмес, мындай бурмалоолорду таап чыгуу анын милдети эмес. Ошондуктан, ал так жана ишенимдүүлүк катары компаниянын документине таянат. Мындан сырткары аудитор текшерүү үчүн мекеменин бардык документтерин толугу менен көрсөткөнү үчүн компаниянын жетекчилигине таянат. Көрсөтүлгөн маалыматтарды толук экендигин текшерүү оңойго турбайт. Компания жетекчилиги тарабынан даттануу мүнөздү камтыган башка да маалымат бар, мисалга алсак, тараптардын бүтүмдөрдөгү байланышы тууралуу. Анын тастыктоосу да аудиторго кыйынчылыктарды туудурат. Бардык жогоруда айтылгандар аудитор катачылыктарды кетирбей койбойт, ал да «кандайдыр бир» катачылыкты кетириши мүмкүн дегенди билдирет. Аудитте бул аудитордук тобокелчилик деп аталат. Ошондуктан акыл-эстүү ишенимдүүлүк, аудитордук тест керектүү көлөмдө өттү жана таасирдүү бурмалоолорду аудитор тапкан жок дегенди билдирет.

Аспектиге көңүл бурулган абзацы менен биротоло оң пикир

Кээде компаниянын ишмердүүлүгүндө жакынкы болочокто гана, башкача айтканда аудитордук отчеттун (корутундунун) датасынан кийин гана өзүн көрсөтүүсү мүмкүн болгон аныкталбагандыктар чыгат. Мисалга алсак, отчеттуулук мөөнөтү убагында компания сот процессине тартылат жана ал учурда компания жооп берүүчү катарында болот. Эгерде компания иште утулуп калса, анда ал доогерге көптөгөн сумманы төлөп калат. Ал эми аудитордук отчеттун убагында компания сотто утары же утулары, а дегеле белгисиз болгон. Аныкталбагандык мына ушунда турат. Мындай аныкталбагандыкка аудитор милдеттүү түрдө колдонуучунун көңүлүн буруусу абзел. Ал пикир жөнүндө абзацтан кийин муну өзүнчө абзацта жасайт. Бул деген аспектиге көңүл бурган абзац пикирдин өзүнө таасирин тийгизе албайт, бирок мындай абзац абдан зарыл экендигин, себеби ал келечекте компаниянын каржылык абалына катуу таасирин тийгизиши мүмкүн экендигин көрсөтөт. Ал эми аныкталбагандыктын дагы бир айкын мисалы болуп, компаниянын жакынкы келечегиндеги үзгүлтүксүз ишмердүүлүгү саналат. Компания эч болбогондо жакынкы бир жылга ишмердүүлүгүн уланта алабы? Эгерде аудитор бул суроого оң жооп бере албаса, анда ал аспектиге көңүл бурдурган абзацта ишмердүүлүктүн үзгүлтүксүздүгү проблемасы жөнүндө айтууга милдеттүү.

Эскертүүсү менен оң пикир (шарттуу оң пикир)

Эгерде аудитор отчеттуулукка таасирин тийгизет деп эсептеген кандайдыр-бир маселеде компаниянын жетекчилиги менен макул эмес болсо, анда аудитордук отчетто эскертүү деп айтылган нерсе пайда болот. Эскертүүсү менен абзацтан тастыктабаган статьялар менен суммаларды, ошондой эле алардан улам тастыктай албай турган себептерди сүрөттөп жазат. Аудитордук пикирди билдирүүдө аудитор оң пикир аудитор тастыктабаган учурларды албаганда бардык отчеттуулукка жайылтыла тургандыгын колдонуучуга көрсөтүү үчүн эскертүүсү бар абзацка шилтеме жасайт. Эскертүүлөр же жетекчилик отчеттуулукка тиешелүү түзөтүүлөрдү киргизүүдөн баш тартканда, же аудиттин көлөмүнө чектөөлөр болгондо, башкача айтканда аудитор өзү пландаштырган аудитордук процедураларды жана тесттерди аткаруу мүмкүнчүлүгү жок болгондо келип чыгат. Аудитордук корутундуда эскертүүлөр бир нече болушу мүмкүн. Алар сөзсүз эле бири-бири менен байланышууга тийиш эмес. Бирок аудитордук отчеттуулукта (корутундуда) адатта эскертүүлөр өтө көп болбойт, себеби алардын көп санда болушу отчеттуулуктун айрым аспектилери гана эмес, жалпысынан бүтүндөй отчеттуулукту күмөндүү кылат жана андай учурда эскертүү менен пикир жөнүндө эмес, а тескери пикир жөнүндө айтуу орундуу болмок.

Аудиттин максаты – каржылык отчеттуулук Эл аралык каржылык отчеттуулуктун стандарттарына ылайык, маанилүү болгон бардык аспектерде даярдалгандыгы тууралуу аудитордун өз пикирин айтууга мүмкүндүк берүү.

Пикирди билдирүүдөн баш тартуу

Биз буга чейин аудиттин максаты – каржылык отчеттуулук Каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарынын бардык аспектилерине шайкеш даярдалгандыгы тууралуу аудиторго пикирин айтууга мүмкүнчүлүк берүү экендигин айтканбыз. Бирок бардык учурда эле аудиторго мындай мүмкүнчүлүк боло бербейт. Форс-мажордук жагдайлардан улам аудитор керектүү процедураларын жана тесттерин өткөрө албай калган учурлар болот. Мисалы, аудитти заказ кылган ишкананын жолу табыгый кырсыктан улам жабылып калды. Мунун кесепетинен белгисиз мөөнөткө жол жабылып калат. Бул учурда аудитор документтер менен тааныша албай жана инвентарлоого көзөмөл жүргүзө албай калат, себеби ишканага бара албайт. Мындай учурда аудитор анда баш тартуу жөнүндө отчет даярдайт, анда пикирди айтуудан баш тартат жана анын себебин түшүндүрүп берет. Пикирди билдирүүдөн баш тартуу суралып жаткан маалыматты берүүдөн баш тарткан же аны көп кечиктирүүлөр менен берген, компаниянын кызматкерлери менен жолугуштуруп жана сүйлөштүрүүдөн баш тарткан, зарыл эксперттерди тартуу мүмкүнчүлүгүн бербеген сыяктуу тоскоолдуктарды жасаган компаниянын жетекчилигинин аракеттеринен улам келип чыккан кырдаалдар да болушу мүмкүн. Пикирди билдирүүдөн баш тартуу (тескери пикир сыяктуу эле) аудитордук пикирдин чанда кездешүүчү формасы. Мында мындай баш тартуунун себептерине көңүл буруу зарыл.

Терс пикир

Бул текшерип жаткан компания үчүн эң “жаман” пикир. Ал отчеттуулук ФОЭСке ылайык келбегендигин, компаниянын жетекчилиги аудитор киргизүүнү зарыл деп эсептеген зарыл болгон түзөтүүлөрдү киргизүүдөн иш жүзүндө баш тарткандыгын билдирет. Мындай отчеттуулукка ишенүүгө болбойт. Мындай отчеттуулуктун көрсөткүчтөрүн өз талдоосунда пайдалануу да тобокелдүү.

8. Глоссарий

Адекваттык көзөмөл – процесстин, анда жетекчилик тобокелчиликтерди башкаруу натыйжалуу жүзөгө ашырылган, ал эми уюмдун максаттары жана милдеттери көбүрөөк натыйжалуу жана үнөмдүү ыкма менен аткарылгандай кылып ишмердүүлүктү пландаштырган жана уюштурган, уюштурулушу.

Аудитордук тапшырма - конкреттүү тапшырма же баяндоо. Мисалы ички аудит, көзөмөл тутумунун өздүк баа берүү баяндамасы, алдамчылык фактыларын иликтөө, консалтинг. Аудитордук тапшырма өз ара байланышкан бир катар максаттарга жетүүгө багытталган бир нече милдеттерди аткарууну карай алат.

Ички аудитор - Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык ички аудиттин ишмердүүлүгүн ишке ашыруучу жак.

Этикалык кодекс - ички аудитторлордон күтүлгөн жүрүм-турумду сүрөттөп жазган ички аудиттин ишмердүүлүк принциптерин жана жүрүм-турум эрежесин билдирген МИВАнын “Этикалык кодекси”. “Этикалык кодекс” ички аудит боюнча кызматтарды көрсөткөн жактарга жана уюмдарга жайылтылат. “Этикалык кодексин” максаты ички аудит кесибинин жогорку этикалык стандарттарын глобалдык масштабда жайылтуу болуп саналат.

Көзөмөл - жетекчиликтин жана башка тараптардын тобокелчиликтерди башкарууга жана коюлган максаттарга жетүү жана милдеттерди аткаруу ыктымалдуулугун жогорулатууга багытталган аракеттери.

Кызыкчылыктардын конфликти – ички аудит тармагындагы ыйгарым укуктуу органдын, ички аудит кызматтарынын, алардын кызматкерлеринин объективдүүлүгүн жана көз карандысыздыгын чектүүгү жөндөмдүү ишмердүүлүк же мамилелер.

Көз карандысыздык - объективдүүлүккө коркунуч келтирген же объективдүүлүккө коркунуч келтиргендер катары кабылдана турган коркунучтардан эркиндик. Мындай объективдүүлүктүн коркунучтар жеке деңгээлде, конкреттүү аудитордук тапшырма деңгээлинде, функционалдык деңгээлде жана уюштуруу деңгээлинде башкарылууга тийиш.

Объективдүүлүк – аудиторлорго аудитордук тапшырмаларды ак ниет аткарууга жана иштин сапаты маселесинде олуттуу четтөөлөргө жол бербөөгө мүмкүндүк берүүчү калыс мамиле. Объективдүүлүк ички аудиторлор аудит маселелери боюнча өзүлөрүнүн профессионалдык ой жүгүртүүлөрүн башкалардын пикирлерине баш ийдирбөөсүн талап кылат.

Ички аудиттин объектилери – министрликтер, мамлекеттик комитеттер, административдик ведомстволор, башка аткаруу бийлигинин башка органдары жана аларга ведомстволук бай ийүүдөгү уюмдар жана мекемелер.

Аудитордук программанын тапшырмасы – аудитордук тапшырманын процедурасын сүрөттөгөн документ.

Тобокелчилик – максаттарга жетүүгө таасир бере турган окуялардын болуу мүмкүнчүлүгү. Тобокелчиликтер белгилүү бир кесепеттердин болуу ыктымалдуулугу жана өлчөмү терминдери менен өлчөнөт.

Ички аудит кызматынын жетекчиси (ИАКЖ) – жетекчиликке жана ички аудиттин ишмердүүлүккө байкоо үчүн жоопкерчиликтүү, мекеменин кызматкери болгон адам. Ал ички аудит объектисинин жетекчисине түздөн-түз баш иет жана андан башка функционалдык милдеттерге ээ эмес.

Ички аудит объектисинин жетекчиси – ички аудит объектисин жетектөөчү жана адекваттуу жана ички көзөмөлдүн эффективдүү ички көзөмөл тутумун түзүү жана иштөөсү үчүн жана аракеттеги мыйзамдарга ылайык ички аудит кызматын башкарууга жоопкер адам.

Ички көзөмөл түзүлүшү - объектинин жетекчилиги тарабынан бухгалтердик эсепти, каржылык отчеттуулукту, нормативдүү укуктук актылардын, объектинин аудитинин ички актыларынын сакталышын, активдердин сакталуусун камсыз кылууга, укукка жат иштерди алдыналау жана аныктоону, каржылык жана башкаруучулук отчеттуулуктун жана маалыматтын ишенимдүүлүгүн, тууралыгын жана адекваттуулугун камтыган аудиттин объектисин майнаптуу, үнөмдүү жана натыйжалуу башкарууга жетишүү үчүн кабыл алынуучу чаралардын жана процедуралардын тутуму.

Ички аудит кызматы – өз ыйгарым укуктарынын чектеринде ички аудит боюнча ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруучу ички аудиттин объектисинин жана мамлекеттик ыйгарым укугу бар органдын тутумдук бөлүмү.

Стандарт – ички аудитке ишмердүүлүктүн кеңири тармагы боюнча, ошондой эле ички аудиттин ишмердүүлүгүн баалоо үчүн талаптарды белгилеген кесиптик жобо.

Олуттуулук – көзөмөлдүн алар жок болгон, тийиштүү түрдө түзүлбөгөн же натыйжасыз болуп саналган каражаттарынын орундуулугунун же олуттуулугунун деңгээли.

Аудитордук тапшырманын максаты – ички аудиторлор тарабынан иштелип чыккан, тапшырманын күтүлгөн натыйжаларын аныктоочу жобо.

«Кыргыз фондулук биржасынын пресс-клубу» КФ

«Кыргыз фондулук биржасынын Пресс-клубу» Коомдук фонду – бул каржы базарынын жалпысынан жана анын ичинде Кыргызстандын фондулук базарын да өнүктүрүүнүн маанилүү аспабы. Пресс-клуб – Кыргыз Республикасында адистештирилген экономикалык журналистиканы калыптандыруу процессинин эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири. Клубдун иши өткөн кылымдын 90-жылдарынын ортосунда АКШнын Эл аралык өнүктүрүү агенттиги (USAID) Кыргыз фондулук биржасын түзүүнү колдогондо эле башталган. Дал ошол учурда экономикада маалыматтык мейкиндикти өнүктүрүү зарылдыгы жөнүндө, журналисттер та-

рабынан атайын экономикалык билимдерди алуу зарылдыгы жөнүндө биринчи жолу айтыла баштаган. Бүгүнкү күндө Пресс-клуб жаңы сапатта – каржы базарын жана экономикалык журналистиканы өнүктүрүү үчүн кесипкөй маалыматтык аянтча катарында иштөөдө.

Милдеттер:

- Экономикалык процесстерге Кыргыз Республикасынын калкынын кеңири катмарларын тартуунун жардамы менен фондулук базардагы жана жалпысынан экономикадагы активдүүлүктүн өсүшүнө көмөк көрсөтүү.
- Фондулук базардын маалыматтык талаасын кеңейтүү.
- Журналисттердин даярдалуу деңгээлин жана фондулук базар, жана жалпысынан экономика маселелериндеги компетенттүүлүгүн жогорулатуу (окутуу жана консультациялар).
- Биржанын жана жалпысынан базардын программалык милдеттерин чечүү боюнча пресса менен баарлашуу үчүн Кыргыз фондулук биржасынын көз карандысыз жана коммерциялык эмес маалыматтык аянтчасын түзүү.
- Фондулук базардын маалыматтык талаасында аналитикалык иш жүргүзүү.

<http://press.kse.kg>

Эл аралык жеке ишкердик борбору

Эл аралык жеке ишкердик борбору (C.I.P.E) жеке ишкердикти жана базар реформаларын өнүктүрүү аркылуу бүткүл дүйнөдөгү демократияны чындайт. C.I.P.E (АКШ) – демократияны өнүктүрүүнүн Улуттук фондунун башкы төрт институттарынын бири, жана АКШнын Соода палатасынын коммерциялык эмес филиалы. Акыркы 25 жыл аралыгында C.I.P.E ишкер бирикмелердин лидерлери, саясатчылар жана журналисттер менен кызматташуу аркылуу чыныгы демократияны түзүүгө жардам берүүчү жарандык коомдун институттарын түзүүнүн

үстүндө кызмат кылып келүүдө. C.I.P.E ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары катары коррупция менен күрөшүүнү, ишкердик бирикмелерди, корпоративдик жана демократиялык башкарууну, маалыматка жеткиликтүүлүктү, көмүскө секторду жана мүлктүк укуктарды, ошондой эле аялдар менен жаштар үчүн программаларды өзүнө камтыйт. C.I.P.E ишмердүүлүгү демократияны өнүктүрүүнүн Улуттук фонду, Америкалык эл аралык өнүктүрүү агенттиги, АКШнын Ирактагы элчилигинин алдындагы жеке секторду өнүктүрүү бөлүмү жана АКШнын жакынкы чыгыштык өнөктөштүк боюнча Демилгеси аркылуу каржыланат.

Милдеттер:

- Базарга багыт алган демократиялык режимдерди түзүү үчүн зарыл институттарды түзүү.
- Жеке сектордун демократиялык жараянга катышуусун кеңейтүү.
- Демократия менен базар орун алышы үчүн зарыл эркиндикти, укукту жана милдеттерди бийлик өкүлдөрүнүн, ишкерлердин жана коомчулуктун түшүнүүсүн жана колдоого алуусун чыңдоо.
- Мамлекеттик жана жеке сектордо айкындуулук менен отчеттуулукту чындоонун натыйжасында башкарууну өркүндөтүү.
- Жеке, ыктыярдуу ишкердик уюмдарга чогулуш өткөрүү жана биригүү укуктарын чыңдоо.
- Базар механизмдеринин иштерин түшүнүүгө жана ишкердүүлүк маданиятын өнүктүрүүгө көмөктөшүү.
- Негизделген ишкер жана мамлекеттик чечимдерди кабыл алууга зарыл маалыматка жеткиликтүүлүктү кеңейтүү.

www.cipe.org